

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

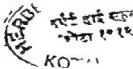
अष्टपुष्पिका ।

वाराणसी हिन्दु विश्वविद्यालयान्यतमसंस्कृतभाषा-
श्रीनीलकमलभट्टाचार्य एम. ए.-

संकलिता ।

संकलिता ।

PREFACE

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for.

A vocabulary (rather exhaustive) in alphabetical order with page reference where necessary, and notes (mostly critical and suggestive) have been appended with a view to encourage self study on a sounder basis.

A few remarks of a general character in connection with the work will not, I think, be out of place here.

The title of the work is **अष्टपुष्पिका**—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the *Kadambari* and twice in the *Harsacharita*. The eight flowers that form the collection (both numerically, and specifically) are enumerated as **अपा, पद्म, शङ्ख, कश्यपा, अश्वत्थी, and अपराजिता**, with two others (which are **जानि** and **अशोक** according to one authority and **धूम्र** and **चम्पद** according to another). The adoption is somewhat unwarranted, **पुष्प**, ordinarily not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'.

The expression **सत्यं ज्ञानमनन्तम्**, which appears at the opening page of the book, requires a word of explanation. It claims no upanishadic originality like **सत्यं ज्ञानमनन्तम्** (**अक्ष**), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brahmo sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The

true, the good and the beautiful' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

Of the contents of the compilation, the first piece—Raghu's expedition—has a peculiar interest for the historian. The conception however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Pandavas दिग्विजय of the Mahabharata. With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia. I may remark, en passant, that the term पुरा about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians.

I take the liberty to add here that my conclusion that the expedition took one full year (vide p 42 of the Notes) may, in view of the conventional termination of warfare during the rains as alluded to in sl 16 be modified in favour of ten months (ending with the advent of rains)

The next piece—Rama's return to Ajodhya in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Ramayana. The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors.

The third—Parvati's penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the sine qua non of all true success in life.

The appreciation of the fourth—the fourth act of the 'Śakuntala—finds expression in the couplet—कावेरु नायक सय तर सय शरुन्तहम् । तत्रापि च चतुर्योशुस्तत्र शोभन्तुष्टयम् ॥ The four ślohas alluded to are those numbered 7, 10, 17 and 18 in the piece. The Prakṛta portions including the two अर्थोक्त, appear in their Samskrit forms in this piece.

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the Venīsaṃhāra compressed into one. Here, too, the Prakṛta portions are presented in their Samskrit forms.

The sixth—the story of Manohar—is full of dramatic interest, literary beauty and practical instruction. All indecorous references have been carefully expunged and in one instance I have taken the liberty to replace the omitted portion from a different scene in the same book for the sake of preserving continuity.

The seventh—Śukanāsa's advice to Chandrāpida—is a master piece of prose. The piece has been taken unmutated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency.

The eighth—the story of Mahasvetā—is rich in scenes of romantic interest. The story appears in a slightly curtailed and modified form in the piece.

A short notice of the authors I have drawn upon deserves a place in this connection.

The first and foremost in order of contents comes Kalidāsa. Very little, authentically, is known of him beyond his authorship of the well known works

--the Raghuvamśa, the Kumārasambhava, the Meghadūta, the Śakuntalā, the Vikramorvaśya, and the Malavikāgnamitra excluding a few others of minor importance and questionable authenticity. It is in the fitness of things that we should know little of the date and nativity of this 'immortal bard' and 'world poet,' the universal character of whose works disavows all conventionalities of time and space. Tradition, which is being gradually borne out by historical researches, makes him a native of Malava and a coeval of king Vikramāditya of Ujjayini (first century B. C.), as shown in the oft quoted lines —

यत्कवतः क्षणमोज्वरसिद्धसद्गुणैस्तत्प्रभावदर्पसन्निदाया ।

स्यात्तो यदाहमिहिरो द्युते राभाया रत्नानि च वरचिरेण विभक्त्य ॥

From Kalidasa's extensive knowledge of the Geography of the country— as evidenced in his works--one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon. This conclusively proves that ample facilities of communication were available in that far off age.

Next in order comes Bhaṭṭa Nārāyaṇa—the author of the Venisaṃhara. He is one of the five Brahmins who came from Kanauj to Bengal in response to an invitation from Adisur the king to preside at a sacrifice solemnised by him in 732 A. D., and settled there permanently at his desire. Varaha, better known as Adī Varaha, was his eldest son.

The third in order comes Daṇḍin. His eminence as a

poet may be inferred from the couplet—जाते जगति बालमीको
कविरित्यभिधाञ्जयत् । कवी इति ततो न्याते कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin (त्रयोऽश्वमेधो वेदाधयो देवास्त्रयो गुणा । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विधृता ॥) These three, possibly, are the *Dasakumara charita*, the *Kavyadarśa* and the *Malvikamaruta*. The styles of the works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age.

The fourth in order is Bana. He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history. From the prefatory verses to his *Kadambari* and the introductory part of his *Haracharita* we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious Vatsyayana family, that his father was named विजमानु, and his mother रा-येदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called Pritikuta to the west of the Hiranjabhann (modern Sonā), not far from the capital of his patron King Harva. He flourished in the beginning of the 7th century A. D. Bana's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जाता क्षिरपिडनी प्राग्वया क्षिराङ्गी तथावच्छासि । प्राग-हम्यमधिष्ठाप्यु बानी बाणो दभूवेति ॥

The book with all my care could not be freed from errors. The reader is requested to refer to the errata given at the end of the book before commencing his study.

THE AUTHOR

अनुक्रमणिका ।

विषयः	पन्नाङ्कः
१. रघु दिग्विजयः (रघुवंशम्)	१
२. रामचन्द्र-वनप्रत्यापर्तनम्	६
३. पार्वती-तपश्चर्या (कुमारसम्भवम्)	१७
४. प्रस्थानकौतुकम् (शाकुन्तलम्)	३२
५. दुर्योधन निर्वेदः (वेणीसंहारम्)	४६
६. मरीचि-वृत्तान्तः (दशकुमारचरितम्)	७१
७. चन्द्रापीडं प्रति दुर्गनासस्योपदेशः (कादम्परी)	७६
८. महाश्वेता-वृत्तान्तः (")	८३

अष्टपुष्पिका ।

“ सत्यं शिवं सुन्दरम् । ”

रघुदिग्विजयः ।

—

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं यमौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सविभ्रेय हुताशनः ॥ १ ॥
दिल्लीपानन्तरं राज्ये वै निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो रात्रां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतभयजस्येव तस्योद्ययनपङ्क्तयः ।
नयाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्तुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं ह्ययं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पिथ्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डलतलेषु तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसाम्रिभ्या काले काले च यन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिमिरध्यामिरुपतस्थे सस्त्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मौन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आदवे नातिशीतोष्णो नभस्थानिव दक्षिण ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठा. कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नये राशि सदसच्छोपदर्शितम् ।

पूर्वं यथाभवत्पक्षन्तस्मिन्नाभवदुत्तर. ॥ १० ॥

पश्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नये तास्मिन्महीपालं सर्वं नयमिषाभवत् ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्यथो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविभ्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मता तु शस्त्रेण सुदमकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

सम्प्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवभीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

निर्वृष्टलाघुमिर्मैधैर्मुक्तधर्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोऽथ युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो घनुर्जेनं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

पुण्डरीकातपप्रस्नं विकसत्काष्ठचामरः ।

श्रुतुर्विदम्बयाभास न पुनः प्राप तच्छिष्यम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिन्नन्दे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरता क्रयोः ॥ १८ ॥

रघुदिग्विषयः ।

हंसधेनिषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १६ ॥
 रघुञ्छायनिपादिव्यस्तस्य गोक्षुर्मुणोदयम् ।
 आकुमारकणोदघातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥
 प्रसस्तादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महोजसः ।
 रघोरभिभवाशङ्के क्षुब्धं मे ह्रिपतां मनः ॥ २१ ॥
 मयोदयाः ककुपन्तः सरितां कुलमुदजाः ।
 ललाधेलमनुग्रोषुर्मदोद्यास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥
 प्रस्रवैः सप्तप्रभानां मदगन्धिभिराहताः ।
 मस्रुपयेव तन्नागाः सप्तधैर्यं प्रसुप्तवुः ॥ २३ ॥
 सरितः कुर्वन्ती गाधाः पथध्याश्यानवर्द्धमाह ।
 यात्रायै नोदयोर्मोक्षं तं शक्तेः प्रथमं श्रुत् ॥ २४ ॥
 तस्मै सम्यग् दूतो वह्निर्गाजिनोरजनाधिपौ ।
 प्रदक्षिणाचिन्त्याजेन हस्तेनेव जपं वृत्ता ॥ २५ ॥
 स गुप्तमूलप्रत्यस्तः शुद्धपार्ष्णिण्यान्वितः ।
 पङ्क्तिर्धं यत्नमादाय प्रतस्ये दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
 अयाकिरन् वयोवृद्धास्तं क्षात्रेः पौरयोपितः ।
 पूषतैर्मन्दरोद्भूतैः हारोर्मय इवाव्युतम् ॥ २७ ॥
 स यद्यो प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
 यदिताननिलोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥
 रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च धनसन्निभैः ।
 मुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
 पयो पद्माद्रयादीनि चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्पुदग्भांसि नाज्याः सुप्रतरा नदाः ।
 विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सैः ॥ ३१ ॥
 स सेनां महतीं कर्पणं पूर्वसागरगामिनीम् ।
 यमौ हरजटाघ्रस्थं गङ्गामिव मगीरथः ॥ ३२ ॥
 स्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपः ।
 तस्यास्त्रीपुत्र्यणो मार्गैः पादपैरिय दन्तिनः ॥ ३३ ॥
 पौरस्त्यानेयमाक्रामस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
 प्राप तालीयनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अन्नघ्राणां समुद्यतुस्तस्मात्तिन्धुरयादिव ।
 आत्मा संरक्षितः सुसैर्वृत्तिमाभित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
 यङ्गानुत्प्राप तरसा नेता नौसाधनोद्यताम् ।
 निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
 आपादपप्रणताः फलमा इय ते रघुम् ।
 फलैः सैषर्धयामासु कृत्वा तप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वन्द्यद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरचेदिनः ॥ ३९ ॥
 प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्वैर्गजसाधनः ।
 पञ्चज्येदोद्यतं शक्रं शिलाचपीव पर्वतः ॥ ४० ॥
 द्विषां विपद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयधियम् ॥ ४१ ॥
 ताम्बूलीनां वैलैस्तत्र रक्षितापानभूमयः ।
 नारिकेलसर्वं योधाः शोथयं च पणुर्यशः ॥ ४२ ॥

एहीतप्रतिमुक्तस्य सं घर्मविजयी नृपः ।
 ध्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
 ततो विलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
 अगस्त्याचरितामाशामनाशस्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
 स सैन्यपरिमोमेण गजदानसुगन्धिना ।
 कावेरौ सरितां पृथुः शङ्खनीयामिधाकरोत् ॥ ४५ ॥
 यत्नैरभ्युपितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
 मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयद्वेष्टपुङ्गवाः ॥ ४६ ॥
 ससञ्चुरभ्यजुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
 मुख्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलारेणवः ॥ ४७ ॥
 भोगिवेष्टनमौगेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
 नास्त्रसत् करिणां प्रैयं त्रिपदीष्टेदिनामपि ॥ ४८ ॥
 दिशि मन्दापते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
 तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥ ४९ ॥
 तादृशपूर्णसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
 ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥
 स त्रिविषय यथाकामं तटेप्यालीनचन्दनी ।
 स्तनायिव दिशस्तस्याः शैली मलयदुर्गो ॥ ५१ ॥
 असर्गविक्रमः मह्यं दुरान्मुक्तमुदन्वता ।
 नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
 तस्यानोकैर्विसर्पद्रवरान्तजयोजतैः ।
 रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सख्यलग्नश्वायवः ॥ ५३ ॥
 भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोपिताम् ।
 अलकेषु चमूरेषुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामाकृतोद्धूतमगमत्कैवकं रजः ।

तद्योधवारषाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां मात्रशिञ्जितैः । १३१७

यर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीयनध्वनिः ॥ ५६ ॥

खजूरोत्स्कन्धनखानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कट्टेषु करिणां पेतुः पुष्पागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

अथकारं किलोदग्याग्रामापाभ्यर्धितो ददौ । ५८

अपरान्तमहीपातव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मत्सेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविभ्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तमोचैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतरथे स्थलचर्मना ।

इन्द्रियाण्यानिव गिपुंस्तेस्यशानेन संयमी ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां लेहे मधुमदं न सः ।

यालार्तिपमिधाज्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितयिज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

भद्रापयजितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलेमहीम् ।

तस्तार संस्थाव्यासैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणां शेषान्तं शरणं ययुः ।

अणिपातप्रतीकारं संरम्भो हि मदात्मनाम् ॥ ६४ ॥

यिनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयथमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राचात्रलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरौ भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुद्धैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रेमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

बुधुबुर्याजिन स्वन्धौघ्ननकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

तत्र हृणावरोभानां मर्त्यं व्यक्तविक्रमम् ।

ऋपोलपाटलादिशि वभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

काम्योजाः समरे सौदुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्रिप्रेरचोदं सार्धमानेनाः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा इविणराशय ।

उपवा यिचिशुः शुश्र्वतोत्सेका कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुहं शैलमारोहाम्भसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटामुदधूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

एवंस तुल्यमन्धानां सैन्यघोषेऽन्यसुस्रमम् ।

गुहाशयानां सिद्धानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूता कीचकस्वामिहेतवः ।

गङ्गार्शकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरे ॥ ७३ ॥

वैशभमुर्नमेरुणां छायाह्वय्यास्य सौर्निकाः ।

एवं वासितोत्सङ्गा निपयणमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

तरलासक्तमातङ्गप्रेषेयस्फुरितंतिवः ।

मासन्नोपधयो नेतुर्नैकमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

रस्योत्सृष्टनिवासेषु वगठरज्जुस्रतत्वचः ।

गजचर्म किरातेभ्यः शरांसुर्द्वदारवः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतायैर्गणैरभूत् ।

वाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेपोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

एरेकत्सवलङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

अयोदाहरणं बाह्योर्गोपयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

परंस्परेण विश्वातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राक्षा हिमवतः सारो राघ सारो हिमाद्रिणा ॥ ७६ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्याचरुतोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरावधानं ह्य द्वियम् ॥ ८० ॥

अकम्पे तीर्णसौहित्ये तस्मिन् प्राग्न्योतिपेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्ते सह कालागुरुद्रुमेः ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्रार्कमधाराचर्यकुर्दिनम् ।

रघवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

तमोशं कामरूपाणामस्याखण्डलविष्ममम् ।

भेजे भिन्नकट्टेर्नागैरन्यानुपसंशय वैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेयताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानयं पादयोः ॥ ८४ ॥

इति जित्या दिशो जिपगुर्न्यवर्तत रघोर्दतम् ।

रजो विश्वामयप्राज्ञां उग्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आधानं हि यिसर्गाय सतां वत्सिमुचामिष ॥ ८६ ॥

सन्नान्ते सचिवसखः पुरस्त्रियाभि-

र्गुर्वोमि शमितपराजयव्यलोकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्

राजन्यान्स्वपुरानिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजध्वरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चकु-

र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मन शब्दगुण गुणश्च पद विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं प्रीक्ष्य मिय स आया रामामिधानो हरिर्त्स्नुवाच ॥१॥
वैदेहि पश्यामलयादिभक्तं मत्सेतुना केनिलमम्बुराशिम् ।
छायापयेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्टतचाक्षतारम् ॥ २ ॥
गुरोर्धियश्चो वपिलेन मेघ्ये रसातल संकामिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुष्णीमवधारस्याङ्घ्रि पूर्वं किलार्थं परिधाञ्छितो न ॥ ३ ॥
गर्भे दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमवाप्नुयते वक्षति ।
अदिन्धनं धद्धिमसौ विमर्ति प्रह्लादन ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥
तां तामघस्या प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याघ्र विशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यामजधारणायनीरक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
नामिमरुदाभ्युरदासनेन संस्तूयमान प्रथमेन धारा ।
ममं पुगान्तोचितयोगनिद्रं संहृत्य लोकान्पुरुषोऽभिसेते ॥६॥
पक्षच्छिन्ना गोम्रभिदात्तगन्धा शरण्यमेतं शतशो महीम्ना ।
नृपा इवोपप्लविन परेभ्यो धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥
रसातलादादिभवेन पुसा भुव प्रथुकोद्वदनक्रियाया ।
अस्याच्छमम्भ प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवस्त्रावरणं वभूव ॥ ८ ॥
मुषार्पणेपु प्रवृत्तिप्रगल्भा स्वयं तरङ्गाधरदानदध ।
अतन्यसामान्यकलप्रवृत्ति पिवत्यसौ पाययते च सिन्धू ॥२१॥

सस्रस्वपादाय नदीमुधाम्म सम्मीलयन्तो विवृताननत्याह ।
 श्रीशिरोभिस्तिमय सरन्धैरुर्ध्ववितन्वन्ति जलप्रवाहाद् ॥१०॥
 मातङ्गनकै सहस्रोत्पतद्भिर्मिथ्यान्विता पश्य समुद्रफेनाद् ।
 कपोलसंस्पर्शितया य एषा व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 वेलानिलाय प्रवृत्ता भुजङ्गा महोर्मिर्विरूपूर्जेषुनिर्विशेषा ।
 सूर्याद्यसम्पर्कसमृद्धरागेर्व्यञ्ज्यन्ते एते मणिभि फलस्थै ॥ १२ ॥
 तथाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहस्रोर्मिवेगात् ।
 ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुख कथञ्चित्केशादपक्रामति पङ्क्त्युत्थम् ॥१३॥
 प्रवृत्तमात्रेण पयासि पातुमावतवेगाद् भ्रमता घनेन ।
 आभाति भूयिष्ठमथ समुद्र प्रमथ्यमाना गिरिणोच भूय ॥१४॥
 दूरादपञ्चकनिभस्य तन्वी समालतालीयनराजिनीला ।
 आभाति वेली स्रवणाम्बुराशेर्धाराविषयेव कलङ्कुरेणा ॥१५॥
 वेलानिल केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
 मामहम भयदनकालदानेवैस्त्रीषु विम्बाधरयद्दृष्ट्वणम् ॥ १६ ॥
 एते वर्यै सैकतभिप्रशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटल पयोधे ।
 प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूल फलावर्जितपूगमालम् ॥१७॥
 कुरुष्व तायत्करमोह पञ्चान्मागे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभयत समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमि ॥१८॥
 क्वचित्पथा सम्भ्ररते सुराणा कचिद् धनाना पतता कचिद्य ।
 यथाविद्यो मे मनसोऽभिलाष प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥
 असौ महेन्द्रदिपदानगन्धिमार्गगार्वीचिविमर्दशीत ।
 आकाशवायुर्दिनपौवनोत्थानाचामति स्वदलवान्मुखे ते ॥२०॥
 करेण यातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चरिद् कुतूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युत्तयो घनस्तो ॥ २१ ॥

क्षमी जनस्थानमपोदनिघ्न मत्वा समारब्धनबोटजानि ।
 अष्पासते र्वाभृतो यथाह्यं चिरोज्जिह्वान्याथाममयटलानि ॥
 सैषा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां प्रष्टु मया नूपुरमेकनुन्याम् ।
 अदृश्यत त्वपरणारविन्दविशेषदु खादिव वरुमौनम् ॥२३॥
 त्व रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेता कृपया लता मे ।
 अदर्शयन् वक्तुमशक्नुयस्य शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि ॥२४॥
 सुग्यश्च दर्भाद्कुरनिर्व्यपेक्षास्नवागतिक समर्वाभयन्मात्र ।
 व्यापारर्यस्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पदमराज्जानि विलांचनानि ॥
 पतटिरेमांस्त्वधत पुरस्तादाविर्मयस्यग्रलेखि शृङ्गम् ।
 नयं पयो यत्र घनैर्मया च रगद्विप्रयोगाः सन्न विस्मृष्टम् ॥२५॥
 गन्धश्च धाराद्वनपटपलाना फादग्रमहोद्गमनकेशरज्ज्व ।
 स्निग्धाश्च केका शिखिनां यभूदुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥
 पूर्वानुभूत स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीट तयोपगूढम् ।
 शुहाविसारीयतियाहितानि मया कथास्निग्धमगार्जितानि ॥२६॥
 आसारसिक्ताक्षितियाप्पयोगान्मामक्षिणोद् यत्र त्रिभिन्नकोशैः ।
 विदग्ध्यमाना नयकन्दलैस्तो दिग्गहधूमारणलेचनध्री ॥२७॥
 वपान्तयानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिजतसारसानि ।
 दूरायतीर्णा पियतीव खेदादमूनि पम्पासल्लिकानि दृष्टि ॥२८॥
 अशाचियुक्तानि रधाङ्गनाम्नामन्यान्त्यदसोत्पलकेनराणि ।
 दन्तानि दूरान्तरयतिना हे मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥२९॥
 इमां तयाशोकलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवनाभिनम्राम् ।
 त्वाम्प्राप्तिकुद्धा परिरेणुकाम सौमित्रिणा सास्त्रमह निविद्ध ॥
 अभूर्विमानान्तरलम्बिनीना श्रुत्या स्वयं काञ्चनविट्ठि णोनाम् ।
 माशुद्रमजन्ताव यमुत्पतन्त्यो गोदावर्योसात्सपङ्कयसयाम् ॥ ३० ॥

पपा त्वया पेशलमप्ययापि घटाम्बुसंघर्षितयालचूटा ।
 श्रानन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दष्टा चिरापम्बघटी मनो मे ॥३४॥
 अघानुगोर्दं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गघातेन विनीतषेदः ।
 रक्षस्वदुत्सद्गनिपणमूर्ध्ना स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्त ॥३५॥
 धूभेदमात्रेण पदान्मघोन प्रव्रशयां यो नहुषं चकार ।
 तस्याविलम्ब परिशुद्धिहेतोर्भौमो मुने स्थानपरिमहोऽयम् ॥
 त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्दकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
 ज्ञात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्त समरनुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥
 पतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णे पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
 आभाति पर्यन्तघनं धिदूरान्मेघान्तरालद्वयमियेन्दुविम्बम् ॥३८॥
 पुरा स बर्माङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगै सार्द्धमृपिर्मघोना ।
 समाधिभीतेन किलोपनीत पञ्चाप्सरोयौवनकुटवन्धम् ॥३९॥
 तस्यायमन्तर्हितसौधभाज प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष ।
 धिपद्गत पुष्पकचन्द्रशाला क्षण प्रतिशुम्भुखरा करोति ॥४०॥
 हविर्भुजांमधयता चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसस्तससि ।
 असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णस्मरितेन दान्त ॥४१॥
 अमुं सहासप्रहितेक्षणाणि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।
 नालं विवर्तु जनितेन्द्रशङ्कु सुराड्भनाविभ्रमचोष्टितानि ॥४२॥
 पयोऽक्षमालाचलयं मृगाणां वरद्विषितार कुशसूचिलायम् ।
 समाजने ॥ भुजमुदुवाहु सव्यतर प्राध्यमित प्रयुङ्गे ॥४३॥
 चाचंयमतवाग्रणार्तिममैव कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्ने ।
 रष्टि विमानव्यवधानमुक्तां पुन सहस्रार्चिंषि सन्निधत्ते ॥४४॥
 अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमादिताग्ने ।
 चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषीत् ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूषिष्ठसम्भाव्यफलेष्वर्माषु ।
 तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुष्पिव गात्रेषु ॥४८॥
 धारास्थनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नान्मुदवप्रपङ्कः ।
 यद्भाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दत्तः ककुद्मानिव निप्रकूटः ॥४९॥
 एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी ।
 मन्दाग्निनी भाति जगोपफण्डे मुक्तावली कण्ठगतेश भूमेः ॥५०॥
 अयं सुजातोऽद्भुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
 पवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥५१॥
 अग्निप्रह्व्रासविनीतसत्त्वमपुष्पालिङ्गात्फलवन्धिपृक्षम् ।
 यत्नं तपःसाधनमेतद्वैराग्यिष्कृतोद्मतग्रभायम् ॥ ५२ ॥
 अमाभियेकाय तपोधनानां सप्तपिण्डस्तोद्धृतद्वैमपद्याम् ।
 प्रथमैयामास किलानुसूया त्रिघ्नोत्तमं ध्वम्यकमौलिमालाम् ॥
 वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समाध्यासितयेदिमध्या ।
 निघातनिष्कम्पतया विमानेति योगाविरुद्धा इय यास्त्रिनोऽपि ॥५३॥
 त्वया पुरस्तादुपपाचितो यः सोऽयं घटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपत्नरागः फलितो विभाति ॥५४॥
 क्वचित्प्रभालेपिभिर्हिन्द्रीलैर्मुक्तामयी यष्टिरियानुविद्धा ।
 अन्यथ माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरत्नचितान्तरेष ॥ ५५ ॥
 क्वचिरपमानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीय पङ्क्तिः ।
 अन्यथ कालागुरदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चानन्दनकावितेय ॥५६॥
 क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिर्दृष्टायाविर्लानैः शकलीकृतेष ।
 अन्यथ हुम्ना शरदभ्रलेसा रन्ध्रेष्विवालदयनमःप्रवेशा ॥ ५७ ॥
 क्वचिद्य कृष्णोरगभूपजेव भस्माङ्गरागा तनुराभ्वरस्य ।
 पश्यान्वद्यार्द्रि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनावरङ्गैः ॥५८॥

समुद्रपत्न्योर्जलसाधिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तस्यावयोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥
 पुरं निपादाभिपतेरिदं नद् यस्मिन्मया मौलिमणि विहाय ।
 जटासु यद्दास्यरुदत्सुमन्त्रः कैकोपि कामा फलितास्तथेति ॥५९॥
 पयोधरे पुण्यजनाङ्गनानां निर्विघ्नेहेमाभ्युज्जरसु यस्याः ।
 प्राप्तं सर कारणमाप्तयाचो बुद्धेरियाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥
 अलानि या तीरमित्थातयूषा बहुस्ययोध्यामनुराजधानीम् ।
 तुरङ्गमेवावभूषावतीर्णैरिवाकुभिः पुण्यतर्पणतानि ॥ ६१ ॥
 यां सैकतोऽसङ्गमुखादिनानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्तितानाम् ।
 सामान्यधार्मामिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥६२॥
 तैर्यं मदीया जननीय तेन माम्पेन राक्षा सरयूर्विमुक्ता ।
 दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मा तरङ्गहस्तैरुपगूहतीय ॥ ६३ ॥
 विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
 शङ्के हनूमत्कीधतप्रवृत्तिं प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४॥
 अस्मा श्रियं पालितलङ्कराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
 इत्या निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥
 अस्मां पुरस्कृत्य गुणं पदातिः पश्चादवस्थापितयाहिनीकः ।
 पुद्गेरमात्यैः सह चौरबासा मामर्घ्यपारिर्मरुतोऽभ्युपैति ॥६६॥
 पिता विमृष्टं मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गताममोहा ।
 हयन्ति वर्षाणि तथा सहोऽग्रमभ्यस्थतीव्र व्रतमासिधारम् ॥६७॥

पतायदुक्कयति दाशरघौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विशित्वा ।

ज्योतिष्पयादवततार सविस्मयाभि-

तस्मात्पुर सरविभीषणदर्शितेन
 सैवायिचक्षुणहरीश्वरदत्तहस्त ।
 यानादवातरददूरमर्हातलेन
 मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन राम ॥ ६६ ॥
 इच्छाकुचंशशुरवे प्रयत प्रणम्य
 स भ्रातरं भरनमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
 पर्यङ्कुरस्थजत मूर्धनि चोपजघ्नी
 तद्भक्त्यपोदपित्तराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
 समधुप्रवृद्धिजनिनाश्रुतिविक्रियाश्च
 मत्त्वान्प्ररोहजटिलानिय मन्त्रिवृत्तात् ।
 अन्यप्रद्वीपप्रणमत शुभदर्शितपादै
 पार्तानुयोगमधुराचरणा च वाचा ॥ ७१ ॥
 दुर्जातयन्धुरयमृत्तद्वरीश्वरो मे
 पौलस्त्य पप समरेषु पुर प्रहर्ता ।
 इत्यादतेन कथितौ रघुनन्दनेन
 मृतकम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वयन्वे ॥ ७२ ॥
 सौमित्रिणा नदत्तु संसृजे स चैन-
 मुरयाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
 कृतेन्द्रजिप्रहरणमणकर्वशेन
 ह्लिश्यप्रिदास्य भुजमध्यमुर स्थलेन ॥ ७३ ॥
 रामाशया हरिचमूपतयस्त्वदानीं
 कृत्वा मनुष्यवपुसास्त्रदुर्गजेन्द्रान् ।
 तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधारा
 शैलाधिरोहणमुत्प्लान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लव प्रभुरपि क्षणदाचराणां

भेजे स्थान्दशरथप्रमवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै

नं स्थान्दनैस्तुलितरुत्रिमभक्तिशोभा ॥ ७१ ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक

मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दोषातनं बुधवृद्धस्पतियोगदृश्य

स्तारापतिस्तरत्नविधुदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७२ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवीर्यो

वर्षात्पथेन रुचमभ्रघनादिवेन्दो ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्

प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो वचन्दे ॥ ७३ ॥

लङ्केश्वरप्रणतिमद्गदद्वयतं तद्

घन्धं युगं चरणयोजनकात्मजाया ।

स्येष्टानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-

रन्योन्यपावनमभूवुभयं संमेत्य ॥ ७४ ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुर सरेण गत्वा

काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।

शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः

साकेतोपवनमुदारमच्युवास ॥ ७५ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

५५

तथा सुमार्गं दहता मनोभवं

पिनाकिना भक्तमन्त्रोरथा सती ।

निमिन्द रूपं हृदयेन पार्वती

प्रियेषु सोभाग्यफला हि चारता ॥ १ ॥

एष सा कर्तुमर्ह्यरूपतां

समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कबमन्यथा द्वयं

तथात्रिधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥

निशम्य चेनां तपसे कृतांगमां

सुतां गिरिशमतिमत्कमान्विताम् ।

अथाच मेना परिम्य चक्षसा

निशारयन्ती महतां मुनिमताम् ॥ ३ ॥

मनोविताः सन्ति गृहेषु दंयता

स्तपः ॥ वत्से क च तावर्कं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेल्वं

शिरीषपुष्पं न पुन पतत्रिणः ॥ ४ ॥

एति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां

शशाकं मेना न नियन्तमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

१ पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
 अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
 फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
 मथानुरूपाभिनिवेशतोपिणा
 कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
 प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया ८
 जताम गौरीशिखरं शिखरिहमत् ॥ ७ ॥
 विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया ॥
 विलोलयाष्टिप्रधिलुप्तचन्दनम् ।
 वयन्ध वालारुणवभ्रु वल्लकलं हृत्
 पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रलम्बैर्मधुरं शिरोरुहे-
 जंटाभिरप्येवमभूत्तदननम् ।
 न पदपदध्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सशिवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
 प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 प्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां दभारयाम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा
 सुरागमस्या रशमागुणास्पन्दम् ॥
 विस्फुरागादधराञ्जिवर्तितः
 स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुका-
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ १० ॥

महादृश्यापरिघर्तनच्युतैः

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म द्रूयते ।

अशेत सा घातुलतोपचायिनी

निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया

द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तम्बासु विलासचेष्टितं

विलोलारुष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षपर्वा

घटस्तनमखवर्णैर्न्यवर्धयत् ।

गृहोऽपि येषां प्रथमातज्जन्मनां

न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यधीजाञ्जलिदानतासिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विशम्भसुः ।

यथा तदीयेनयनैः कुतूहलात्

पुरैः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं

त्वगुत्तरासद्भवतीमिषीतिनीम् ।

द्विरक्षयस्तामृपयोऽभ्युपागमन्

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

विरोधिसरयोन्मिक्तपूर्वमत्सरं

द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोदजाभ्यन्तरसम्भृतावलं

तपोयनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना .

न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमादिवं

तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

कर्म ययौ कन्दुकलीलयापि या

तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं

मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

एवौ चतुर्णो ज्वलता हविर्भुजां

सुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभा

, मनन्यदीष्टः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

अपराधितप्तं अक्रितुर्माप्सस्तिभि-

र्मुखं तदीयं कमलभियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शूनैः शूनैः श्यानिकवा कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोर्पास्यतमम्बु केवलं

रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।

यभूव तस्याः किल शारदाविधि-

नै वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन- ॥ २२ ॥

निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना

नमश्चरेण्येन्धनसम्भृतेन सा ।

तपास्यये वारिभिर्दक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणनमुञ्चदृष्वंगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 यलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
 चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥
 शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
 निरन्तरास्यन्तरघातवृष्टिषु ।
 द्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
 र्महातपःसाध्य इय स्थिताः कृपाः ॥ २५ ॥
 निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
 सहस्यराश्रीरुद्धास्ततस्पर्श ।
 परस्परक्रन्दिनि चक्रवाक्योः
 पुरो विद्युक्ते मिथुने कृपायती ॥ २६ ॥
 मुजेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
 प्रयेपमानाधरपञ्चशोभिना ।
 तुषारवृष्टिज्ञतपश्च सम्पर्शं
 मरोजमन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
 स्वयं विशीर्णद्रुमगणंवृत्तिता
 परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
 तदध्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
 यदन्त्यपणोति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
 मृणालिकापेलयमेधमादिभि-
 र्वेतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
 तपः शरीरेः कठिनैरुपार्जितं
 तपस्विनां दूरमघश्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनापादधर प्रगल्भवाग्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
 शरीरबद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
 समातिथेयी बहुमानपूर्वया
 सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भयन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा
 वपुर्विशेषेष्यतिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
 परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 वृत्तां स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा
 प्रचक्रमे वक्तुमनुज्जितक्रम ॥ ३२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
 जलान्यपि स्नानविधिज्ञमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
 शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
 प्रवालमासामनुघन्धिं वीरधाम ।
 विरोज्जितालककपाटलेन ते
 तुलां येदारोहति दन्तयाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन
 करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
 य उत्पलान्ति प्रचलैर्विलोचनै-
 स्तवाक्षिसादृश्यमिष प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये

न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथा हि ते शीलमुदारदर्शने

तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

चिकीर्णस्तपिबलिप्रद्वारिभि-

स्तथा न गात्रे सलिलैर्द्विष्यन्त्युते ।

यथा त्वदीयेश्चरितैरनाविलै

र्महोदधर पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे

जिर्गमसार मनिभांते भायिनि ।

त्वया मनो निविषयाधेकामया

गुदेक एव प्रतिगृह्य संन्यते ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशंपमात्मना

न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां सधृतगात्रि सद्रतं

मर्नापिभि सान्नपदानमुच्यत ॥ ३९ ॥

अतोऽथ किञ्चिद् भवती बहुसर्मा

क्षिजातिमादादुपपन्नचापलः ।

अयं जन प्रप्लुमनास्तपोधने

न चेद्वदम्यं प्रनिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुलं प्रसूनि प्रथमम्ब वेधस-

खिलोक्तसौन्दर्यमिबोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नयं वय-

स्तप फलं स्यात् किमत परं वद ॥ ४१ ॥

भयत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-

मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा ।

न दृश्यते तच्च कृशादरि त्वयि ॥ ४२ ॥

अलभ्यशोकमिमवेयमाकृति ।

विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तथास्ति कः करं

प्रसारयेत्पन्नगरक्षसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्यामरणानि यौपने

भूतं त्वया चाद्वैकशोभि वहकलम् ।

षट् प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे घृणा भ्रमः

पितुः प्रदेशाम्तव देवभूमयः ।

अघोपयन्तारमलं समाभिना

न रक्षमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

नियेदितं निःसितेन सौम्यणा

मनस्तु मे संशयमेव ग्राहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते

भविष्यति प्रार्थितवुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा

चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः श्लथलाम्बिनीजटाः

कपोलदेशे कलमाप्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामसिमाश्रकशितां

दिवाकरणुष्टविभूषणारूपदाम् ।

शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा

सचतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अद्यैमि सांभाग्यमदेन वञ्चितं

तव प्रियं यश्चतुरायलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य यजुषां

न यत्तुमारमोयमरालपद्मणः ॥ ४९ ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि नीरि विद्यते

ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।

तदर्द्धभागेन लभस्व कांक्षितं

धरं तमिच्छामि च साधु चेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्यामिहिता द्विजन्मना

मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अधो ययस्यां परिषाश्वयर्तिनीं

चियर्तिनानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वणिनं

५ निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं

कृतं तपःसाधनमेतया यषु ॥ ५२ ॥

एवं महेन्द्रप्रभृतीनाधिभ्रिय-

अतुर्ङ्गीशानन्दमत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्

पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥

अस्तस्यदुङ्कारनिवर्तित पुरा
 पुरारिमप्राप्तमुख. शिलीमुखः ।
 रमां हृदि व्यायतपातमचिणोद् ॥
 विशोर्णमूर्त्तरपि पुष्पधन्वन. ॥ १४ ॥
 तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
 सलाटिकाचम्दनधूसरालका ।
 न जातु घाला लभत सप्त निर्वृति
 तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ १५ ॥
 वपास्तचर्णे चोरिने विनाकिन-
 सवाष्पकण्ठस्त्रलितेः पदैरियम् ।
 अनेकश किन्नरराजकन्यका
 घनान्तसंज्ञीतसखोररोदयत् ॥ १६ ॥
 त्रिभागशेषासु निशमसु च क्षुर्यं
 निमील्य नेने सहसा व्यबुध्यत ।
 कथं नीलकण्ठं प्रजसीत्यलक्ष्यया-
 गस्त्यकण्ठार्पितयादुधन्वन. ॥ १७ ॥
 यदा बुधैः सयंगतस्त्वमुदरसे
 न धेतुं भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्पृहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
 रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखर ॥ १८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
 रपश्यद-यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
 रित्यं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ १९ ॥

द्रुमेषु सत्या कृतजन्मसु स्वयं
 फलं तप साक्षिषु दृष्टमेवपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्या शशिमौलिसंश्रय ॥ ६० ॥
 न चेन्नि स प्रार्थितवुर्लभ कदा
 सखीभिरस्त्रोत्तरमोक्षितामिमाम् ।
 तप कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
 वृषेव स्नीता तदवप्रहृत्ताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसन्नाथमितीदृजितश्रया
 निवेदितो नैष्ठिक सुन्दरस्तथा ।
 अयीदमेवं परिहास इत्युमा-
 मपृच्छद्व्यञ्जितहर्षलक्षण ॥ ६२ ॥
 अथाप्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली
 समपेयन्ती स्फोटकाक्षमासिकाम् ।
 कथञ्चिदग्रेस्तनया मिताक्षरं
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथा धुतं वेदविदां घर त्वया
 जनोऽयमुच्चे पदलङ्घनोत्सुक ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
 मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
 स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
 तवानुवृष्टिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
 करोऽयमामुकविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 स्वमेव तावत् परिचिन्तेय स्वयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 यधूपुकूलं कलहंसलक्षणं
 गजाजिनं शोणितविन्दुधर्वि च ॥ ६७ ॥
 यत्तुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
 परोऽपि को नाम तयानुमन्यते ।
 अलक्तकाङ्गुलि पदानि पादयो-
 र्विकीर्णकेशास्तु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं यद्
 भिनेत्रयक्ष सुखमं तथापि यत् ।
 एतद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
 पदं चिताभस्मरज करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यदूढया धारणराजहार्यया ।
 विलोक्य बृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
 भवाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 हयं गतं सम्प्राति शोचनीयतां
 समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावत-
 स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिगम्बररुन्धेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद् बालभृगाक्षि मृम्यते
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७१ ॥
 नियतेयास्मादसदीप्सितान्मन
 क्य तद्विषस्तं क्य च पुरयलक्षणा ।
 अपेक्षयते साधुजनंन वैदिकी
 श्मशानशूतस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ भक्तिकूलयादिनि
 प्रवेपमानाधरस्तुभ्य नोपया ।
 यिकुञ्चितमूलतमाहिते तया
 त्रिलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७५ ॥
 उवाच चैर्न परमार्थतो हरं
 न वेत्ति नूनं यत पञ्चात्म्य माम् ।
 अलोकसामान्यमधिभ्यहेतुकं
 द्विपन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७७ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण भङ्गलं
 निषेव्यतं भूतिसमुन्मुक्तेन वा ।
 जगच्छरणस्य निराशिषः सतः
 किमेभिराशेषहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७९ ॥
 अकिञ्चन सन् प्रभवः स सम्पर्दा
 त्रिलोकनाथ पितृसन्नगोचरः ।
 स भीमरूपः शिष्य इत्युदीर्यते
 न सन्ति याथाव्यर्थं चिद् पिनाग्निः ॥ ८१ ॥

विभूजणोद्भासि पिनस्रभोगि वा
 गताजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्थादयवेन्दुशेखरं
 न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ ५८ ॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
 धृतं चिताभस्मरजो विगुह्यते ।
 तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
 त्रिलिप्यने मौलिभिरम्बरीकसाम् ॥ ५९ ॥
 असम्पदस्तस्य पुयेण गच्छतः
 प्रभिन्नदिग्यारणयाहनो वृषा ।
 करोति पादाधुपगम्य मौलिना
 त्रिनिद्रमन्दाररजोऽगुणाङ्गुली ॥ ६० ॥
 विष्वक्ता दोषमपि व्युत्तात्मना
 ह्ययंकमीशं प्रति साधु भावितम्
 यमामनन्त्यात्मभुयोऽपि कारणं
 कथं स लक्ष्यप्रभवां गविष्यति ॥ ६१ ॥
 अलं विवादेन यथा भुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिवेचनीयमीक्षिते ॥ ६२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं वदुः
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 केवलं यो महनोऽपभापते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ६३ ॥

इतो गमिष्याम्यथयेति वादिनी

चक्षाल चाला स्तनमिद्वल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः

समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाद्भयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धरन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेय सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥ ८५ ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्घ्रि तवास्मि दासः

क्रानस्नपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अद्याप्य सा नियमजं क्रममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नयतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अयं प्रविश्यतः कुसुमावचय नाटयन्त्यौ सद्यौ ।)

अनसूया—प्रियंवदं, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना मिहृत्तकल्पा-
णा शकुन्तला अनुकूपमर्तृगामिनी संयुञ्जति निर्वृतं मे
हृदयं तथाप्येतावधिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिध ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टि परिसमाप्य ऋषिभिर्विच्छृष्ट
आरमनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतो गतं वृत्तान्तं
स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्मय्वा भय । न तादृशा आकृतिविशेषा गुण-
विशेषिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न
जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिय ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमं सङ्कल्पः ।
तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वनायासेन कृतार्था गुरु-
जनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पमाजर्जं विलोभ्य) सखि, अवचितानि बलि-
कर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

(ततः प्रविशति सुस्रोतस्थितं शिष्यम् ।)

शुष्य—येतोपलक्ष्यार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रयासादु
पावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्नावदवलोकयामि
किमदवशिष्टं रत्नन्या इति । । परिश्रम्यावलोक्य च)
हन्त प्रमातम् । तथा हि ।

पात्यक्तोऽस्तरिष्वरं पतितोपधीना-

माविष्मन्तोऽरण्येषु सर एकताऽकं ।

तेजोद्वयस्य दुर्गपद्व्यसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैव दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

गन्तारिणे शशिनि सैव कुमुदनी मे

दष्टिं न गन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

दृष्टप्रदामज्जितान्यवताजनस्य

दुःखानि नूनमनिताऽमुदु म्हाति ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्मेन्धूनामुपरि बुद्धिर्न रञ्जयत्यप्रसम्भ्या

शर्मन्मुखाभ्युदङ्गपदतं धीतनिर्गो मयूरः ।

येरिणो जलतुर्गभिजिपितातुल्यितश्चैव सद्यः

पञ्जादुर्ध्वमनति हरिणः स्वाङ्गना रच्छमानः ॥४॥

(शिष्याऽतीवैरिणः)

गन्तूरा—यद्यपि गन्तुं विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं
तथापि तेन राज्ञा शत्रुन्तलायागनार्यमाचरितम् ।

शिष्य—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरोरे निर्धेययामि । (निष्क्रान्तः)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं कर्षयामि । न मे उचितं यत्पि
निजान्तरणीयेषु हस्तपादौ प्रसरति । काम इदानीं सकामो
भवतु येनामत्यसन्धे जने बुद्धदत्ता सखी पदं कारिता ।

अथवा दुर्वाससः शाप एव विकारयति । अन्यथा कथं
स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेसमात्र
मपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गु
लीयकं तस्मै विस्तृजाम् । दुःस्वर्णाले तपस्विजने कोऽभ्य
र्ह्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तप
रिणीतामापन्नसस्यां शकुन्तलां नियतयितुम् । इत्यंगेऽ
स्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व
शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं नियतयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुप्तशयितप्रच्छिन्नां शकुन्तला
सकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेतां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तात-
काश्यपेन एवमभिनन्दितम् दिष्ट्या धूमाद्गुलितद्वेष्टेरपि
यजमानस्य पावक एवावृत्ति पतिता । यत्ने, सुशिष्यपरि
दत्तेव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव स्वाभिप्रसि
त्ततां त्वां भर्तुं सकाशं विसर्जयामि इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्त ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—सविस्मयम् । कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनादितं तेजो दधानां मृतये मुद ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नाग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । कि-
न्त्वर्थेव शकुन्तला नीयते इत्युत्पण्डिताभारणं परि
ममम् ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यामः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावतम्विते नारिकेल-
मुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरद्वया निक्षिप्ता मया
केशरमालिका । नदिमां हस्तसन्निहितां कुठ । यावदहमपि
मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिंस्तलयानाति मङ्गल-
समालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो वृद्धाति ।)
(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिस्पन्तां शार्ङ्गखमिथाः शकुन्त-
लानिदनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णी दत्त्वा) अनसूये, त्वत्स्य त्वरस्व । एतं
यल्लु हस्तिनापुरगामिन नृपय आकार्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता अनसूया—सखि, एहि गच्छायः ।
(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्जिता
प्रतीष्टनीयारहस्ताभि स्विस्तिचाचनिकाभिस्तापसीभिर-
भिगन्धमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पांश्च पनाम् ।
(उपसर्पतः ।)

(ततः शविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)
(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्वन्दुमान-
सूचकं महादेवोशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीर्यप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, मर्तुर्वन्दुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीरर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सप्तमी—(उपसृत्य) सखि, सुप्तमञ्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राद्यादायोपविश्य सखि, सज्जा भव याचन्मङ्गलसमासम्भनं विरचयाच ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । तुल्यभूमिदानीं मे सखीम-
एडनं भविष्यति । (वाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदिषुम् । (अभूषि
प्रसृत्य नादेन प्रसाधयतः ।

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनै विप्र
कार्यते ।

(प्रविश्योपायमहस्ती) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्क्रियतामनभयसी । (तयो विलोक्य विस्मिता ।)

गौतमी—यत्त मारुत कुत एतत् ।

प्रथम —लातकाश्यपमगाथात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धि ।

द्वितीय —न बलु । भूयताम् । तथमवता वयमाज्ञता शकुन्त
लादेतोर्धनस्पतिभ्यः कुसुमान्यादरत' इति । तत् इदानीम-

होमं केनचिदिन्दुपायदु तरुणा माङ्गल्यमाधिष्कृतं

निष्ठूतश्ररणोपरागसुभगो लाक्षारस केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेयताकरतलैरापर्वमागोषितै

ईक्षान्याभरणानि तत्किरतलयोर्ज्ञेदमतिद्वन्दिभि ॥६॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या
सूचिता ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । शकुन्तला
ग्रीष्मं रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एलोल्लभिषकोर्जीर्णाय काश्यपाय धनस्पति
सेवां निवेदयाच ।

द्वितीय. — तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये अनुपभुक्तभूपणोऽयं जन । चित्रवर्मपरिचये
नाद्रेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वन् ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । उभे नाट्येनालङ्कृत ।)

(ततः प्रविशन्ति स्नानोत्तमौ काश्यप ।)

काश्यप —

यास्यत्यद्य शकुन्तलोति हृदयं संस्पृष्टमुप्यण्डया

फण्ड स्तम्भितवाष्पवृत्तिफल्गुगच्छिन्नाजडं दर्शनम् ।

षेकृत्य मम तावदादृशमहो स्नेहादित्ययौकस

पीडयन्ते हृदिण कथं नु तनयाविश्लेषवु त्रिनयै ॥ ७ ॥

(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हृता शकुन्तले अवलितमण्डनासि । परिषेहि

सास्त्रतं लौमयुगलम् । शकुन्तला उवाच परिधत्ते ।)

गौतमी—आते एष मे आनन्दपरिवादिणा चक्षुषा परिप्यज

मान इव गुरुव्यस्थित । आचार तावत् प्रतिपद्यस्य ।

शकुन्तला—(सजीडम्) तात वन्दे ।

काश्यप —ययानेरिय शर्मिष्ठा भर्तुर्गृह्णता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राज सेव पूरयाम्नुहि ॥ ८ ॥

गौतमी—भगवन् । वरः स्वदेव न आशी ।

काश्यप —घत्से, इत सद्योहुनानग्नीन् प्रदत्तिशीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋषयन्दनाऽऽशास्ते)

अर्मा चेदि परितः क्लृप्ताविषया

समिद्धन् प्रान्तसंस्तीर्णदर्भा ।

अपघ्नन्तो वुरितं हव्यगन्धै-

र्वतानास्त्वां बहव पात्रयन्तु ॥ ९ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीन् । (उदष्टिषेपम्) क ते शार्ङ्गरथमिथा ।

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते माममादेशय ।

शाङ्गिरथ—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः सन्निहितास्तपोधनतरयः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्थाति जलं युष्मास्वपीतेषु वा
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आधे य कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सैव याति शकुन्तला पतिरुहं सर्वैरनुशायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरिव वनवासयन्धुभिः ।

परभृतयिरुतं फले यतः प्रतिषेधनीकस्तर्माभरात्मनः ॥ ११ ॥

(आदेशे)—

रम्याग्नरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

श्छायाद्भैर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूपाति कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिषश्च पन्था ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकण्ठयन्ति ।)

गौतमी—जाते, प्रातिजनस्तिग्धाभिरनुमतगमनासि तपो-

धनदेयताभिः । प्रणम भगवती ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनास्तिकम्) हला

प्रियंवदे, मन्वार्गपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्य-

जन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवन्दविरहकातरा सख्येच । त्वया

उपस्थितवियोगस्य तपोधनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्यतावत् ।

उद्भलितदर्मकयला मृगी परित्यक्तार्तना शिखिनी ।

अवशीर्णपाण्डुपत्रा मुञ्जस्यशृणि च प्रवर्तति ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तान लतामणिर्नो वनज्योत्स्ना
तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यप —अवेमि ते तस्या सादर्योस्नेहम् । इय तावद्
दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्यो स्ने चूतसङ्गतापि
मा प्रत्यालिङ्ग इतो गताभि शम्बावाहाभि । अथ प्रभृति
दूरपरिवर्तिनी मे शलु मयिष्यामि ।

काश्यप सङ्कल्पित प्रथममेव मया तपार्थे

भर्तारमा मसदृशं सुहृते गता त्वम् ।

द्युतेन सञ्चितयती नयमालिकेय

मस्यामहं न्यायि च सम्पत्तिं येति चिन्त ॥ १३ ॥

इत पन्थानं प्रतिपद्यस्य ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला ण्या द्वयोर्युगयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अथ जग कस्य हस्ते समर्पितः । वाप्य धिहरतः ।)

काश्यप —अगसूये प्रियन्द अल रक्षितम् । ननु भवतीभ्यामेव
स्विसीर्गं या शकुन्तला । (सर्वे परिजामन्ति ।)

शकुन्तला—तत एवा उटजपर्यं तन्धारिणी गर्भमन्धरा मृग
यधूर्यदा अनघप्रगवा भवन्ति नदा मे कमपि प्रियमियेह
पितार विसर्जयिष्यथ ।

काश्यप —तद् विस्मरिष्यामि ।

शकुन्तला— गतिभङ्ग रूपयि वा) का नु सरथेय निघस्तने मे
सजनि । (पगवर्तते ।)

काश्यप —वत्से

यस्य त्वया वृष्णारोपणमिदं गुदीना

नैल न्ययिष्यत मुखे कुशसूचिप्रिदे ।

इयानाऽमुष्णिपरिवर्द्धितका जहाति

सोऽयं न पुनरुत्तकं पदनी मृगस्त ॥ १४ ॥

शकुन्तला--वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि ।
अचिरप्रसूतया जनन्या विना विचर्क्षित एव । इदानीमपि
मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।
(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः--वत्से, अर्त्तं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मासीकय ।

उत्पद्मलोर्नेयनयोरुपकण्ठवृत्ति
पापं कुरु स्थिरतया विद्वतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनमोप्रतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विपर्याभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरेवः--भगवद् ओदकान्तं स्निग्धो जर्मोऽनुगन्तव्य इति
ध्रुपते । तदिदं सरस्तीरम् । अथ सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।
काश्यप --तेन हि इमां क्षीणवृक्षच्छायाभाश्रयान् ।
(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः--(आत्मगनम्) किं नु त्वत् नष्टमवनो दुष्यन्तस्य
शुक्लरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । चिन्तयति ।)

शकुन्तला--(जनान्तिकम् इला, प्रेक्षस्व । नमिनीपद्मान्त
रितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटीति ।
धुष्करमर्हं करोमि ।

अनसूया--सखि, जा एवै मन्त्रयस्व ।

इयमपि कान्तेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्
गुर्वीर्यं विरहार्त्ताराशावन्धो विषादयति ॥

काश्यपः--शार्ङ्गरेव, इति त्वया मद्दचनात् स राजा शकुन्तलां
पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरेव--आज्ञापयतु मवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमघनानुद्यै कुलञ्चात्मन-
स्यस्यत्वा कथमप्ययान्भवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमत पर न खलु तद्वाच्य बधूयन्धुमि ॥ १७ ॥

शार्ङ्गरेव — गृहीत सन्देश ।

काश्यप — वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि
सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरेवः—न खलु धोत्रतां कश्चिद्विषयो नाम ।

काश्यप — सा त्यमितं पतिव्रतं प्राप्य
शुभ्रपद्मं शुक्लं कुरु प्रियमखीरुणि मपत्नीजने
भर्तुर्दिप्रवृत्तापि रोपणतया मा स्म प्रतीर्षं गम ।
भूविष्टं भय दक्षिणा परिजने भाग्यप्पनुत्सेफिमी
यान्त्येवं दृष्टिणीपदं युवमयो वामा कुलस्याधय ॥ १८ ॥

कथं वा गौतमी सम्पत्ते ।

गौतमी—पतायाश्च वधूजनस्योपदेशः । जाने, एतत् खलु
सर्वमयधारण ।

काश्यप.—वत्से, परिपूजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियवदामिथा सत्यो निष
तिष्यन्ते ।

काश्यप — वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला— पितरमादिलप्य) कथमिदानीं तातस्याद्वात्प-
रिभ्रष्टा मलयतटो-मूलिता चन्दनलतेच देशान्तरे जोषितं
धारयिष्यामि ।

काश्यप—वत्से, किमेव कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुं श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
 विभचगुरभि कृत्यैस्तस्य प्रतितुणमाकुला ।
 तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
 मम विरहजां न त्व वत्से शुभं गणयिष्यसि ॥१६॥
 (शकुन्तला पितु पादयो पतति ।)

काश्यप — यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यायुषेण) हस्त, हे अपि मां सनमेव
 परिष्वजेयाम् ।

सख्यौ— तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्याभि-
 शागमन्धरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गु-
 लीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन धामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा विभीहि । स्नेह पापशङ्करी ।

शङ्करथ—युगान्तरमारुढ सविता । त्वरतामग्रभयती ।

शकुन्तला—' आधमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूय-
 स्तपोयनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

मूल्या चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
 दीप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बमरेण सार्द्धं
 शान्ते करिष्यसि पदं पुनराद्यमेऽस्मिन् ॥२०॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् ।
 अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एव मन्त्रयिष्यते ।
 निवर्ततां भवात् ।

काश्यप.—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय पितर्याश्लिष्य) तपश्चरणकृतं तातपरी-
रम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्य ।

काश्यप—(सनि श्वासम्)

शममेप्यति मम शोकं कथं नु यत्सै त्वया रचितपूर्वम् ।

उदजद्वारि विरुद्धं नीचारयति विलाफयत ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानं सन्तु ।

निष्क्रान्ता शकुन्तला बहुषायिनश्च ।

सप्तमी—(शकुन्तला विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्त-
रिता शकुन्तला धनराज्या ।

काश्यप— सनि श्वासम्) अनसुये, प्रियवदे, मता यां सह
धर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

सर्वे प्रसिक्ता ।)

उभे—तात, शकुन्तलापिरहितं सूर्यामिव तपोधनं प्रविशाम् ।

काश्यप—स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिता । / सधिमर्शं परिक्रम्य हन्त
मो शकुन्तला पतिकुलं विसृज्य सधमिदानीं स्या
हृष्यम् । कुत ।

अर्थो हि कस्या परकीय एव

तामय सम्प्रेष्य परिमार्तु ।

जातो ममार्यं विशदं प्रकामं

प्रत्यर्पितम्यास इषान्तरात्मा ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति महारथं कृत रथस्य दुर्योधनमपहरन् सुतः ।)

सूतः—(ससम्भ्रमं परितःप्रायलोक्य च) श्रये, श्रयमसौ सरसीसरोजविलोहनसुरभिशीतलमातरिभ्यसंवाहितसाम्प्रक्सलपो न्यमोघपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं सनरुधापारस्मिन्नस्य धीराजनस्य । अत्र स्थितध्यायचिततालवृन्तेन दरिद्रन्दनच्छटाशीतलेनाप्रपानसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतऋमो भविष्यति महाराजः । सप्तकेतुभ्यां रथाऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति क्षायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमयापि चेतनतां न सभते महाराज । भोः कष्टम् । (निःभ्यस्थ)

मदकशितकोरगुभज्यमाने

विपिनं इष्य प्रकटेकशालशेषे ।

एतत्कलकुमारके कुलेऽस्मि-

त्यमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लवणं पश्या) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुक्त, अक्षतस्य गदापाजेरनारुद्धस्य संशयम् ।

एवमपि भीमस्तेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(स्तब्धपलम्बसंज्ञः) आ. शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरद्वतकस्य गमि जीयति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूरयितुम् । परस्य दुःशासन, न भेतव्यं न भेतव्यम् । श्रयमहमागतोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय रथं तमेवोद्देशं यत्र यत्सो मे दुःशासनः ।

सूत — आयुष्मान्, अक्षमा सम्पत्तिं वाहास्ते रथमुद्धोद्धुम् ।
(अपवार्य) मनोरथं च ।

दुर्योधन — (रथाद्वर्तय्यै सगर्वं साकूतं च) कृतं
स्वन्दनगमनकालातिपातेन ।

सूत — (सर्वैलक्ष्य भ्रूकरणं च) नयंयत्रायुष्मान् ।

दुर्योधन — धिक् सूत, किं रथम् । केवलमरातिविमर्दसं-
घटसंचारी दुर्योधन यत्नयम् । तद्गदामाश्रय-
समरभुवनगतसामि ।

सूत — आयुष्मन् एवमेतत् ।

दुर्योधन — पश्येत् किमेवं भारवे । पश्य ।

वाहस्य मे प्रवृत्तिदुर्लभिरूप पाप

पाप व्यग्रस्यति समक्षमुदायुधोऽस्तौ ।

अस्मिन्नारयसि किं न्यस्त्यायिन मा

शौधो न नापि रथना न च तेऽस्ति लज्जा ॥३॥

सूत — (सकृन् पादजोतिष्य) दत्तद्विज्ञापयामि । आयुष्मद्,
संपूर्णमग्निनेन निरुत्तेन शरितन्त्रमिदानीं दुरात्मना वृको
दरहृतकेन । अन् एवै तर्पितम् ।

दुर्योधन — सरथा भूमौ यत्नं हा दस्तं दुःशासन, हा
म त्वागिगेधितपाण्डव हा विक्रमैवरत्न, हा मदङ्क-
दुर्लभित हा त्रगनिदुषमजयदासुमेन्द्र, हा युधराज,
क्यानि । मयच्छ म प्रतिपचनम् । (मोहमुपगत ।)

सूत — यत्नं समाधिनिति सनाऽसिद्धि ।

दुर्योधन — (ज्ञात्वा सत्त्वा निश्चस्य)

मुक्तं योगेष्टमुपभोगसुखेन नेव

• हा लालितोऽपि हि मया न वृथाप्रलेन ।

अम्भोस्तु त्वा ना त्त्वरहं विपत्ते-

• यत्प्राप्तिनोऽन्यत्रिन्यं न च रतिगोऽस्ति ॥४॥ (पतति ।)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—अधिकं सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाशानुवर्तिना ।

दुःशासनेन आश्रादसुपहारेण रक्षित ॥ ५ ॥

सूत - देव, मर्भमेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्राप्तयर्पमेहास्थानाम-
गद्वतचेतनत्वाधिभेतन. कृतो महाराज इत्यपहतो
मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्थेय, पाण्डुपयोऽनुजहिगो मे
क्षोभेगेशमिहृतेन विरोधितोऽस्मि ।

तोमेष नाविशयितो रुधिरार्द्रशय्या,
द्वौ शासना यदेदमागु वृकोदरे वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतधिपे, कृपावि-
रहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदर ।

सूत.—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज किमिदम् ।

दुर्योधन —आतिताशपयन्वोर्मे किं नश्येन जयेन वा ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारशब्दपट्टिकाकलङ्कितकाय सुन्दरकः ।)

सुन्दरक —आर्याः, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो
दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वेति । (निरूप्य । कथं
॥ कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । पत्तोषां वस्त्रपरिकराणां
पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रत्याप्ति । (परिक्र-
म्य विलोक्य च) कथमेने सन्तु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य
घनसन्नाहजालदुर्मेघमुखेः कङ्कपयैर्हृदयाच्छल्यान्मुद-
रन्ति । तत्र सस्यते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्टा
मि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे

प्रभूततराः संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदग्रं गत्वा
 प्रक्ष्यामि । (उपगम्य) हृदो, जानीय यूयं कस्मिन्नुद्देशे
 कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेष्वपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं
 रुदन्ति । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । (हृष्टा) हा, अति-
 करुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं
 पुत्रकं श्रुत्वा रक्षांशुकनिवसनया समग्रभूषणया बध्ना
 सहानुम्रियते । (तश्लाघनम्) साधु वीरमातः, साहू ।
 अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यति । भयतु ।
 अन्यतः प्रक्ष्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अन्यमपरो यदु-
 प्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणयन्त्र एव योधसमूह इमं
 रण्यार्सनं दुरङ्गममुपालभ्य रोदिनि । नूनमेतेषामग्रेष्व
 स्वामी व्यापादितः । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । भयतु ।
 अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व
 येषां स्फातुरूपं व्यसनमनुमयन्मग्नधेषपिपमशीलतया
 पर्याकुलो जन । तत्कमिदानौमग्रं प्रक्ष्यामि । कं योपा-
 लप्स्ये । भवतु । स्वयमेवात्र विवेक्ष्यामि । (परिकल्प्य)
 भयतु । दैवमिदानीमुपालप्स्ये । हृदो दैव एवादर्शानाम्
 शौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाद्रेपद्रोणा-
 क्कुराजशक्यरूपकृतधर्माभ्युत्थामप्रमुखस्य राजशक्यस्य स-
 कलपूज्योमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यभ्युप्यते ।
 अन्यिष्यमाणोऽपि न क्षायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तते इति ।
 (विचिन्त्य निःश्वस्य च) धमवा किमग्रं दैवमुपालभे ।
 तस्य अस्त्रिदं निर्भर्त्सितविवुरव्यचनबीजस्यावर्धोरि-
 पितामहद्वितीयेदेशादुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरुद्धम्
 तस्य जतुष्टुष्टुतविरकाग्निः संभूतचिरकालसंयदधैरा
 सहालस्य पाञ्चालीक्रियप्रदणकुसुमस्य फलं परिणमति ।
 (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैव विविधरत्नप्रभासंयलि

सूर्योदयेन प्रसूतशुक्रं चापसङ्घसम्पूरितदशदिशामुखो नू-
नकेतुर्गंशो रणो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महा-
राजदुर्योधनस्य विधामोदेशेन भवितव्यम् । यावन्निद्र-
ययामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादश-
नामलोहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राङ्
तपुस्थ इवाश्लाघनीयाया भूमानुपविष्टिस्तिष्ठति । अपवा-
तस्य खल्विदं पान्थालीकेशप्रद्वकुसुमस्य फलं परिण-
मति । (उपसृत्य सूतं संजया पृच्छति ।)

सूतः—(दृष्ट्वा) अये, कथं संग्रामात्सुन्दरकः प्रातः ।

सुन्दरकः—(उपगम्य) जयतु जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—(विलोक्य) अये सुन्दरक, कञ्चित्कुशलमहं-
राजस्य ।

सुन्दरकः—देव, कुशले शरीरमात्रकेण ।

दुर्योधनः—किं किरीटिनास्य निदना धीरेया हतः सारथि-
भग्नो वा रथः ।

सुन्दरकः—देव, न गमनो रथः । अस्य तनोरथः ।

दुर्योधनः—किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलपति मे
ब्रूयस्व । तदर्थं संश्रमेण । अशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्दरकः—यदेव आशापवति । देवस्य मुकुटमणिप्रभायेणा
पतीता मे रणप्रदारयेणा । (साटोर्षं परिक्रम्य)

शृणोतु देव । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध (इत्यर्थे) किं
सुखमाच्छाद्य शत्रुं नाटयति ।)

सूतः—सुन्दरक कथय । कथितमेव देवेन ।

दुर्योधनः—वध्यताम् । श्रुतमस्माभिः ।

सुन्दरकः—(स्वगतम्) कथं दुःशासनवधः श्रुतो देवेन ।
(प्रकाशम्) शृणोतु देव । अथ तायत्कुमारदुःशासन-

वधमावर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलधुकुटीमङ्ग-

भीमफललाटपट्टेनाधिज्ञातमन्त्रान्तीदृशमोक्षनितिसशर-
धारधर्मिणाभियुक्तः स दुराचारो ह्युशासनवैरी मथ्यम-
पाण्डवः ।

कभी—ततस्ततः ।

सुन्दरक.—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदा-
तिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च वि-
स्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न यत्तु गा-
नसर्लं लक्ष्यते ।

कभी—ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव, दुराकृष्टधनुर्गुणाच्छोटनटङ्कारेण गम्भी-
रभीषणेन द्वापते गजिनं प्रलयजसर्परेणेति ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव उभोयवि तयोरेभ्योभ्यसिदनादगजित
पिशुनं विविधपशुमुक्तप्रहरणाहतकदम्बसंगलितज्वलनवि-
सृच्छटामासुरं गम्भीरस्तनिनद्यापजसधरं प्रसरच्छरधा
रासद्वयवर्षि जातं क्षमरदुर्दिनम् ।

दुर्योधन.—ततस्ततः ।

सुन्दरक ततो देव, एतस्मिन्प्रसूते अंगुष्ठस्य द्वात्रिंशत् परिमप-
रुद्धिना धनजयेन अजनिर्गोशनिर्गोशविपतरसितध्वजाय
स्वित्तमहाशानरसुरद्वनर्तमाह्वय्यापूतवासुदेवशङ्खचक्रा-
स्तिगदास्ताम्रिठानधनुर्गोदृढसङ्गपशुगितपात्रजन्ददेवदन्त-
तारसितप्रतिप्रभरितदशविशागुपप्रहृष्टो धावितस्तमु-

सारथिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदक्षि-
तासिक्तताश्यामलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकक्षुपत्रैः कृष्णवर्णैः
शाणशिलानिशितश्यामलशल्यबन्धैः कुसुमित इव तरुर्मु-
हूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथदरः ।

शभी—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तीक्ष्णविक्षिप्तनिशितमद्भवाणवर्षिणा
धमक्षयेनेषद्विदस्य भक्षितम्—‘अरे रे वृषसेन, पितुरपि
तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्यातुम् । किं
पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा
युध्यस्व । एवं याचं निशम्य गुरुजनाभिलोपेयाद्दीपितकोपो-
परक्तमुखमण्डलापिजृम्भितभृकुटीभङ्गभीपणेन चापधारे-
णा कुमारवृषसेनेन भर्षमेदकैः परुषधिपमैः सुदिवसं
तमणपैर्मिर्मिलितो गण्डोद्यो धाणैर्न पुनर्तुष्ययनैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक, ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमम्युना
किरीटिना चण्डगायत्रीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिघ्नानघोपेप-
यौघनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिघ्रावलानुरूपं
किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकुतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्सारं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतु-
रवमविभातित्वाङ्गिरमुखधनुर्मुखगमनागमनशरसन्धान-
मोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं
समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अद्यान्तरे विमुक्तसमरव्यापारे मुहूर्तं-

विश्रामितवैरानुबन्धो कुरुराजपाण्डवसख्योः 'साधु कु-
मारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽयलो-
कयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अथधीरितसफलराजधानुष्कषक-
पराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण
हर्षरोगकरणासङ्कटे धर्ममानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य
निपतिता शरपट्टनिर्भूमितेने याष्पपर्याकुला रष्टिः कुमा-
रवृषसेने ।

दुर्योधन —(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव, उभयपक्षप्रवृत्तसाधुकारामर्षितम
गाण्डीपिता नुरमेषु सारथायपि रथधरे धनुष्यपि जीवा-
यामपि नैरुद्रस्ताम्रह्णे क्षितानपत्रे च व्यापेरितं ज्वरं
शिलीमुखसारः ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, विरधोद्धतशुणकोदरद परिभ्रमणमात्र-
व्यापारो मण्डलाग्रैश्च विचरितुं प्रवृत्त कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्ग-
गजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्यो-
परि शिलीमुखसारः । कुमारेऽपि परिजनोपनीतमर्षं
रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोभितुम् ।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, भणितं च कुमारेण विरे ताताधिसेप-
मुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शरीरमुष्मिकान्धान्य-
स्मिन्न निपतन्ति । इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं
प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्पोधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्य
भावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तं शरसन्पातं सूमवधूय निशितशरा
भिधातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सद्वात्स्य
एकनककिङ्किणीजालद्रङ्गुरविरादिणी मेघोपरोधविमु-
क्तमस्तजनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधर-
त्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शका शक्तिर्विमुक्ता कुमारा-
भिमुखी ।

दुर्पोधनः— सविपादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, प्रज्यलन्तीं शक्तिं प्रश्य विगलितमङ्ग-
राजस्य हस्तात् सशरं धनुर्द्वयाद्वीरसुलभ उत्साहो-
न्मयनाद्वाप्यसलिलमपि । रक्षितं च सिद्धानां वृकोदरेण ।
दुष्करं दुष्करमित्याकन्दितं कुरवरेण ।

दुर्पोधनः— सविपादम् ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, कुमारवृषसेमेनाकर्णपूरिते निशित-
पुरमेवाद्यौघैश्चिरं निर्धाराधेयथ एव भार्मीरथाबागच्छन्ती
यथा मगधता विषमलोचनेन तथा भिधा कृता शक्तिः ।

दुर्पोधनः—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे बलमुखरेण वीरलोक-
साधुवादिनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः । सिद्धधारणगणा-
विमुक्तकुसुमप्रकण्ठेण प्रच्छादितं समरद्वणम् । भणितं
च स्वामिनाङ्गराजेन 'मां वीर वृकोदर, अतमास्तव
मनापि नमस्कृत्यापारः । तदनुमन्यस्य मां मुहूर्तम् ।
प्रेक्षावहे तानहस्तस्य तव आनुक्ष धनुर्वेदशिष्याचतुर-
त्वम् । तद्याप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्पोधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विधमितायोधनव्यवहारो मुहूर्ताधिभ

मितनिजवैरानुबन्धौ ह्यादपि प्रेक्ष्यौ जातौ भीमसेनाङ्ग
राजौ ।

दुर्योधनः — साभिप्रायम् । ततस्ततः ।

सुन्दरकः — ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना
मणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा (इत्यनौके सज्जं
नादयति । ।

दुर्योधनः — सुन्दरक कप्यताम् । पर्यचनमेतत् ।

सुन्दरकः — शृणोतु देव । अरे दुर्योधनप्रमुखा, कुरुपते
सेनाप्रभव, अविनयनौकर्णधार कर्ण युष्माभिर्मम परीक्षं
ननुभिर्महारथं, परिचृत्येकाकी मम पुत्रकोशमिमन्युष्यांया
दिन । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवंतं कुमारपुत्रसेनं
स्मर्त्यसेवं करोमि ।' इति भणित्वा स्वगर्वमारफासित
मनेन पञ्चनिर्घातघोरभीषणजोशारथं गाण्डीयम् । इति
विनापि सज्जीकृतं कारपृष्ठम् ।

दुर्योधनः — (सापह्निताम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः — ततश्च देव, प्रतिपिष्टभीमलेनन्मरकमार्गमेव
गाण्डीविना निरर्जिते अङ्गराजपुत्रसेनरथदृढकवे दे
वापतयौ । ताभ्यामपि ह्याभ्यामन्योऽप्यदक्षिणशिक्षाविशेषा-
भ्यामभियुक्त, स दुर्योधनो मध्यमपाण्डव ।

दुर्योधनः — ततस्ततः ।

सुन्दरकः — ततश्च देव, गाण्डीविना ताररसितस्याग्निघात
मानविशालवाणवर्षेण तथाचरितं पतिभिर्यथा व न स्तनै
न श्यामी न रथा न धरणी न कुमारो न केशुबन्धो न
वलाणि न साराथे न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च
लक्ष्यते ।

दुर्योधनः — (अविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः — ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रं स्तसि ह

नादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महा-
न्कलकलो हा इतः कुमारवृषसेनो हा इत इति ।

पुर्योधनः—(सवाष्परोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, महत्या चेतया प्रेक्ष्य इतसारधितुरङ्गं
सूनातपत्रकेतुयंशं स्वर्गप्रसृष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव
मर्मभेदिना शिलीमुखेन मिश्रदेहं रथमध्ये परिस्थितं
कुमारमागतः ।

पुर्योधनः—(साक्षम्) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं
श्रुत्या । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्गुलुर्ललित, हा गदायुद्ध-
प्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह, हा मियदर्शन, हा दुःशासन-
मिथिशेष, हा सर्वगुरुधत्सल, प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकास्त-

मुञ्चिद्यमाननयपौयनरम्यशोभम् ।

प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टे

कर्णेन तत्कथमिथाननपदुञ्जते ॥८॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखाधेगेन ।

पुर्योधनः—सूत पुण्यवन्तो हि दुःस्वभाजो भवन्ति । अस्माकं
पुनः—

प्रत्यक्षं हतवन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।

हृदयं दह्यतेऽप्यर्थे कुतो बु खं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन
बीजयति ।)

पुर्योधनः—(लज्जसंघः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं
प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलि-
तमश्रुजातमुज्जितस्थानवेक्षितपद्महरणाभियोगेन स्थामि-

नाभियुक्तो धनञ्जयः । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं
नथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नहुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो
धनञ्जयस्य रथः ।

दुर्घोषनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देवः शल्येन भणितम्—‘ अङ्गराज, तत्तुर-
ङ्गमो भग्नकूपरस्ते रथो न योग्यो भीमाङ्गनाभ्यां सहायो
दुधुम् ’ इति परिधर्तितो रथोऽधनारितः स्वामी स्पन्दना-
ङ्गदुष्कारं च समाश्वसितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं
धिलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं नि श्वस्य मयि
इष्टिर्दिनिक्षिप्तः । सुन्दरकः पठति भणितं च । ततोऽह-
मुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां
शरीरसंगलितैः शोणितयिन्दुमिलितमुखं दार्णं कृत्वाभि-
लिष्य प्रेपिनो देवस्य मन्देण । (पट्टिकामर्पयति ।
दुर्घोषनो गृहीत्वा वाचयति ।)

‘ म्यस्ति, महाराजदुर्घोषनं समराङ्गणारकर्षं पतद्गन्तं
कण्ठे गाढमालिङ्ग्य च धितापयति ।

अत्रमामयिधौ कृत्वा न समरेष्यस्यास्ति तुल्य पुमान्
प्रातृभ्योऽगि ममाधिकोऽयममुना जेवाः पृथासूतवः ।
यस्तन्भावित इत्यहं न च हतो दु रासननिर्मया ।

तं तु खप्रतिवारमेहि भुजयो वीर्येण वाग्मेण वा ॥ ६ ॥’

दुर्घोषनः—वयस्य कर्णं, किमहं प्रातृशतवधदु क्षितं माम-
परेण वाक्शल्येन घट्टयसि । गङ्गा सुन्दरक अधेवान्नीं
किमारम्भोऽङ्गराज ।

सुन्दरक—देवः अद्याप्यारम्भं पृच्छयते । अपनीतशरीरावरण
आत्मवधकृतनिधाय पुनरपि पार्थेन सह समरं मानंयते ।

दुर्घोषनः—(आयेगादासनादुचिष्टम्) सूतः रथमुपनय ।
सुन्दरकः त्वमपि महदधनास्वरिततरंगत्वा वयस्यमङ्गराजं

प्रतियोधय । स्रतामलिसाहमेन । क्रमिन्न एवापमावयो.
सङ्कल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी ।
किन्तु ।

इत्या पाषाणसलिलमश्विचं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्ता दाप्सं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।

कृतवान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संतपद्रवायो हनतनुमिमां दुःशितो निहृनौ च ॥१०॥

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित्सन्देह्यम् ।

हृपसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।

त्वां धोधयानि किमदं त्वं मां संस्थापयेष्यसि ॥११॥

सुन्दरक. — यदेव आशययति । (निष्कान्त ।)

दुर्योधन — तूर्णमेव स्वमुपस्थापय । (/ /)

सूतः — (५ पं दत्त्वा) देव, द्वेपासंवसितो नमिभ्वानः श्रूयते ।

तथा तर्कयामि नूनं पग्जिनापनातो रथ ।

दुर्योधन — सूत, गच्छ त्वं सङ्गीह्यम् ।

सूत — यदाशययानं देव. । (निष्कान्त पुनः श्रवयति ।)

दुर्योधन. — (पिलोत्तन) किमिति नाहङ्कोर्षसे ।

सूतः — यद्य खलु नातोऽभ्या च रुद्धदाधिष्ठितं स्वमारुह्य
देवस्य समीपमुपगती ।

दुर्योधनः — किं नाम नातोऽभ्या च सम्प्राप्तौ । कश्मदपिभी-
स्तमापरितं देवेन । सूत, गच्छ त्वं स्वन्दनं तूर्णमुपह्वम् ।

अहमपि जानदार्शनं परिद्वरेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत — देव, त्वदेकरोपगन्धवावेतो कश्मिन्न न ममाभ्यासयसि ।

दुर्योधन — सूत, कश्मिन्न रामाभ्यासयामि विमुग्धभागधेय ।

पश्य ।

अद्वैदावां रणमुपगती नातमभ्यां च दृष्ट्वा

प्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च

तस्मिन्गाले प्रसन्नमरिणा प्रापिते तामवस्थां

पार्थ्व पित्रोरपगतधृष्य किं नु वक्ष्यामि गन्धा ॥१-४॥

तथाप्यवश्यं चन्दनीयौ गुरु । (निष्क्रान्त स्रुत ।)

(ततः प्रवेशनि स्वयानेन गान्धारा सञ्जयो वृतराष्ट्र ।)

भूतराष्ट्र — वास सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकु
लकाननैकदेशप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कश्चि
जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे यत्सस्तत्कथय
कस्मिन्देशे यतंते ।

सञ्जय—नम्येव महाराज एक एव न्यग्रोधवृक्षायास्तुषपिष्ट
स्तिष्ठति ।

गान्धारा—(सकरुणम्) जात एकाकीति भणसि । किं नु
बलु साम्प्रतं भ्रान्तशतमस्य पार्थ्वे न विप्रसति ।

सञ्जय — तात त्रम्य, अवतरतं स्वर ग्यात् । उभाववतरणं
नादयत ।)

सञ्जय — (उपसृत्य) विजयनां महाराज । नम्येव तातोऽन्धया
सह प्राप्त किं न पर्याप्त महाराज । (दुर्योधनो धैर्यं
नादयति ।)

भूतराष्ट्र—शक्याति व्यपनीयकङ्कुवदनैरन्मोचिने वक्रुदे
यज्ञेषु व्रणवद्वेपु शनकै रणे कृतापाधयः ।
दूराग्निर्जिगन्नाम्विनात्रपतीनारोर्षयंद्गीसया
सहा पुनक वेदनेति न मया पापेन वृष्टं भव्यात् ॥
(भूतराष्ट्रः गान्धारी च स्वर्गेना गान्धित ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याप्ततम्यास्मासु स
त्रिहितेष्वपि न प्रसरति ते बाणी ।

भूतराष्ट्र — वत्स दुर्योधन किमटनपूर्वं सम्प्रति मध्यप्यपम
व्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्माभ्यालपसि तर्हि साम्प्रतं
यत्सो दुःशासन भालपत्यथ पुर्मर्षशो चान्यो वा ।
(रोदिति ।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी /
तातस्य वाष्पपयसां तव चास्य हेतुः ।

दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये यः

किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥ १४ ॥

गान्धारी—जात, अतं परिदेधितेन । त्वमपि तावदेकोऽस्या-
न्वयुगलस्य मार्गोपदेशकः । तथिरं जीव । किं मे राज्येन
जयेन वा ।

दुर्योधनः—मातः किमप्यसदृशं कृपणं यच्चस्ते

सुतत्रिणा क भवती क च क्षीनतृणा ।

निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेसां

त्वं नानुविभक्तयसि रक्षसि मामप्योग्रम ॥ १५ ॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

सस्य —सहाराज, किं वार्य लोकवादी यितथ. ' न घटस्य
कृपपतने रज्जुस्तत्रैव प्रचेष्टव्या ' इति ।

दुर्योधनः—अपुष्कलमिदम् । उपक्रियमाणाभाधे किमुपकरणेन ।
(रोदिति ।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वात्स समाभ्यसिद्धि ।
समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च ।

दुर्योधनः—तात, दुर्लभ. समाश्वास इदानीं युष्माकम् ।
किन्तु—

कुन्त्या सह युष्माकम् मया निहतपुत्रया ।

विपन्नमानो शोकेऽपि तनयाननुशोषतम् ॥ १६ ॥

गान्धारी—जात, पतदेय साम्प्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको

नानुशोचितव्य । सञ्जय, प्रसीद । एष ते शीर्षाञ्जलि ।
 निवर्त्यतां समरख्यापारात् । अपदिचमं कुरु पितुर्वचनम् ।
 धृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निदता
 शेषवन्धुवर्गस्य । पश्य ।
 दायार्हा न ययोर्वैलेन गणित्तास्ती द्वौणमीष्मौ द्वौ
 कर्णस्यात्मजमश्वतः शर्मयतो भीतं अगत्फाल्गुनात् ।
 वत्सानां निवृत्तेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रनिशोऽधुना
 मानं वैरिषु मुञ्च ततः पितृपदव्यार्थिमौ पालय ॥ ६५ ॥

दुर्योधन — समराप्रतिनिधूत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी — ज्ञात, यत्पिता ते विदुरा वा भणति ।

सञ्जय — राजन्, कथमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्यात्पुपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावत्पुपदेष्टव्यभूमिर्धिजि-
 नीषु प्रक्षामताम् ।

दुर्योधनः—, सकोधम्) शृणुमस्तापज्ञवन एष प्रकाशतो
 'ईमान् प्रति प्रतिक्रमपुपदेशम् ।',

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तपादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । परि
 प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भवन्ते प्रयोमि । श्रुताम् ।

दुर्योधन — कथयतु तात ।

धृतराष्ट्रः—वत्स किं विस्तारेण । सन्धस्ता भवानिहानीमपि
 युधिष्ठिरमीप्सितपणवन्वेन ।

दुर्योधन — तात, सनयस्नेहवैकल्यादिभ्यां पालिशत्पितृसञ्ज-
 यश्च काममेवं वर्त्ततु । शुष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा
 प्रमुच्यति पुत्रनाराज्यन्मा हृदयज्वर । अन्यच्च । तात,
 अस्मलितस्त्रावृशतस्तदा रधीरितवासुदेवसामोपन्यासः
 सम्प्रति वृष्टितामहाचार्यानुजराजचक्रधिपतिः स्वशरी-
 रमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषमीदायद्मसुखावसानं च कथ-

मिव करिष्यति दुर्गोधनः सह पाण्डवैः सन्धिम ।

अन्यच्च नयचेदिस्सञ्जय,

द्वीयमानाः किञ्च रिपोर्दृषाः सन्दधते परान् ।

दुःशासते दनेऽदीना मानुजाः पाण्डवा कथम् ॥ २८ ॥

भूतराष्ट्र -- वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति
युधिष्ठिर । अन्यच्च । सर्वमेवापकृतं तानुमन्यते ।

दुर्योधन -- कथमिव ।

भूतराष्ट्र -- वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि
प्रातुर्विपत्तौ प्राणान्शर्यामीति । बहुच्छस्तत्वात्संप्राम-
स्यानुजगादमाण्डूमानो यदय मवते रोचते तदेयासी
सञ्ज सन्धातुम् ।

सञ्जय -- एषमिदम् ।

गान्धारी -- जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् ।

दुर्योधनः -- तात, अम्न, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्ये, प्रतिजातयान्

आकृषां निद्वते शते विपद्ने दुर्योधनो जीवितुम् ।

तं दुःशासनशोपिताशनमर्चिं निक्षेपे गदाकोटिभि

र्भामं दिशु न विक्षिपामि कृपण, सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धारी -- हा जात दुःशासन, हा गदद्वुर्लसित, हा सुपराज,

अश्वपूर्वां छतु कन्यापि लोके ईदशी विपत्तिः । हा

वीर्यतत्रजयिनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुन

सुतशतम् । (उर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जय -- (बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्न, प्रतिशोधयितुं महा-

राजभिर्नां भूमि युवामागतौ । तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम्

भूतराष्ट्र -- वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि

चानुच्चाति मानयन्धमारिषु त्वद्वेकरोपजीयितालम्बनेन

तपस्विनी गान्धारी कम्पवहाम्यतां शरैरामहं च ।

दुर्योधन -- श्रूयतां दत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम् ।

कलितमुवना मुकैश्चर्यान्तिरस्त्वविद्विष

प्रणतशिरसां राजां चूडासद्वस्त्रकृताचेना ।

अभिमुखमरीन्दुद्धान्मन्तो हता शतमात्मजा

यदनु समरेणोढां ततो धुरं उहितोऽश्वया ॥ २० ॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरब्रह्मद्वित क्षात्रधर्मं स्थात् ।

(नपर्यये महान्कलकल ।)

गान्धारी -- आकर्ण्य सभयम्) जात, कुत्रैतद् दाहाकार-
मित्रं त्वर्यखितं श्रूयते ।

सञ्जय -- राज्ञः भूमिरियमेवविधानां भीरजननासजननी
महानिनादाभाम् ।

भूतराष्ट्र -- दास उज्जन हायभागनिभैर्य सन्तु विस्तारो
हाहाय्य । काष्णेनास्य महता मयिनव्यम् ।

दुर्योधन -- जात प्रतीर । पराङ्मुखं यत्तु दैवमस्माकम् ।

यावत्परमपि किंचिद्व्याहितं न भावयन्ति तावदेवाशापय
मां संग्रामावतरणाय ।

गान्धारी -- जान मुहूर्तं तावन्मां मन्दमागं समाभ्यासय ।

भूतराष्ट्र -- यत्र यद्यपि भवान्समगाय कुतगिद्ययस्नथापि
रह पश्यतीवानोपादधिम्लयाम् ।

दुर्योधन -- प्रत्यक्षं हतगान्धवा मम परे एतुं न योग्या रह

किं न तेन हतेन तैरिय हतं यत्र प्रतापे रणे ।

गान्धारी -- जान एकास्मै त्वम् । कस्ते साहाय्यं ददिष्यति ।

दुर्योधन -- यमोऽहं भवतीनुनचयकरो मातः कियन्तोऽश्वः
साम्प केवामेतु दैवमधुना निष्याद्वदं मेदिनी ॥

(नेपथ्ये जलदलानन्तम् ।)

सौ भो नैषा, निवेदयन्त भवन्त वीर्येभ्यस्तय, इदं

महत्कदने प्रवृत्तम् । अलमग्रियभ्रक्षपराङ्मुखतया । यतः
कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

स्यक्तप्राजनरश्मिरद्धितधनु पार्थाद्धितैर्मार्गै

चोहे स्यन्दनचर्मनां परिचयादाकुप्यमाण शनैः ।
घातामङ्गपतेर्विलोकनजलेरावेदयन्मृच्छतां

सून्येनैव रणेन याति शिविरं शून्य कुरुक्षु शून्ययश्च ॥२१॥

दुर्योधन.—(वृत्त्वा आशङ्कम्) आ, केनैदमविस्मयमशनि
पातदारुणमुद्धोषितम् । क कोऽत्र भो ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्त) सूत -- हा, हताः स्म । (आत्मानं
पातयति ।)

दुर्योधन — अपि, कथम् ।

भूतराष्ट्रसञ्जयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूत.—आशुष्यन्, किमभ्यस्य ।

शून्येन यथा शून्येन मूर्च्छित प्रविष्टता जनीघोऽयम् ।

सूर्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाभिरुद्धेन ॥ २० ॥

दुर्योधन — हा वयस्य कर्ण । (मोहमुपागतः ।)

गान्धारी—जात समाभ्वसिद्धि, समाभ्वसिद्धि ।

सञ्जय —समाभ्वसितु समाभ्वसितु महारणजः ।

भूतराष्ट्र.—भो., कर्ण कथम् ।

मीमे प्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।

यत्सस्य मे सुहृन्कूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥२४॥

यत्स, समाभ्वसिद्धि समाभ्वसिद्धि । ननु भो हतविधे,

अन्वोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिषु च

। शोच्यां दशमुपगत सह भार्ययाहम् ।

अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुनन्धुवर्गे

दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥२५॥

वरस दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वसय
तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधन — (लम्बसंज्ञ-

आयि कर्णं कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्रिरयिध मुदं मयि स्थिगम् ।

सतताविशुक्तमकृताप्रियं कर्णं
दृपसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥२६॥

(पुनर्मोदमुगमन । मर्गे नमाश्वासयन्त ।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।

उच्छृतमपि त्वत्सेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥२७॥

अपि च ।

शोकमि शोष्यमपि शत्रुहर्तं न धरसं
तु शासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।

येमातिदुःश्रयमसाधु कृतं न कर्णे
कर्णस्य तस्य निधनं निधनं कुलस्य । -८)

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं वाप्यमोक्षम् ।

धृतराष्ट्रः—यत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाभूणि ।

दुर्योधन —मानुद्दिश्य स्वजन्मप्राणाः केनचिन्न निवारित ।

तत्कृते स्वजतो वाप्यं किं मे दीनस्य चार्थते ॥२८॥

सूत, केनैतदसम्भयनीयमस्मात्कुतान्तकरणं कर्म कृतं
स्यात् । १. १८. १८

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जने कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चायुधसारथ्ये शरैस्तस्य ।

निहतं किलेन्द्रसूनोरस्मरत्सेनाठितान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधन —कर्णाननेन्दुस्मरणात् क्षुभित शोकसागर ।

वाहयेनेव शिपिना पीयते क्रोदजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, यम्न, प्रसोदतम् ।

ज्वलनः शोकज्ज्वा मामयं दहति दुःसह ।

समानायां विपत्तौ मे धरं संशयितं रणे ॥३२॥

धृतराष्ट्र —(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)

भयति तनय स्वामी. साहसेष्वीरशेषु

द्रवति हृदयमनङ्गीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।

अनिरुतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशाण्ड ८

कृत्स्नयदुलमरीणां सङ्करं हा हतोऽस्मि ॥३३॥

गान्धारी—आन, तेमैष सुतशतकृताग्नेन शूकोदरेण समं
समरं मानयेत्से ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावदूकादरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे

सर्वोद्भञ्जनरसो नयनामलेन्दुः ।

पुत्रस्तथाभ्य तव तात नयैकशिष्यः

कर्णो हतः सपदि तत्र शयः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सून, अलमिदानीं कालानिपातेन । सज्जं मे रथमुपहर ।

भयं चेन्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसंशय एव समरभु-
धमवतरामि ।

सून.—अलमभ्यथा सम्भाषितेन । अयमहमागत एव ।
(निष्क्राम्य)

धृतराष्ट्र —अन्व दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्दग्धुमयं ते
व्यवसायस्नत्तचिदितेपु धीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिधि-
ष्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिपिक्त एव ।

गान्धारी—आत कतर पुन. स यस्मिन्नाशामवसन्निभ्ये ।

धृतराष्ट्र किं वा शल्य उत वाश्यत्थामा ।

सक्षयः—हा कष्टम् ।

गतं भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिने ।

आशा रत्नवती राजजगत्पते जेष्याति पाण्डवान् ॥३५॥

दुर्योधन — किं वा शल्येनोत वाग्धत्याम्ना ।

कर्णालिङ्गनदार्या वा पार्थमाणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातैर्यमात्माधुवारिभिः । ३६ ॥

प्रविश्य सन्नात) मत्त — आयुष्मान्.

प्राप्ताघेकरथारुढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्तत् ।

सर्वे—कश्च कश्च ।

सूत — स कर्णारि स च कुरो वृककर्मा वृकोदर ॥ ३७ ॥

गान्धारी — (समयम्) जात किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधनः—ननु सप्तितितैषेपं गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधनः—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । खञ्जय, रथमा
तं न्य पितरौ शिपिरं प्रतिपृच्छ । समागतौऽस्माकं
योक्तापमोदी जन । ८

धृतराष्ट्र — यत्स्त, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भाषमुपलभे ।

दुर्योधनः—ताम किमनेनोपलप्सेन ।

(तत प्रविशतां भीमाजुनौ ।)

भीम — मा भो सुयोधनानुजीविनः किमिति सम्प्रमादय-
थायधं धरन्ति भयन्तः । कथयत तावदिदमावयोपाग-
मनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । अलमाययो शङ्कया ।

दुर्योधन — सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूत — यथाज्ञापयति देव । तानुपख्यत्य) ननु भो वृको-
दराजुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सद न्यमो-
चच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन—आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ
पुनरस्मदृशनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छावः ।

भीमः—मूढ, अनुब्रह्मणीयः समुदाचारः । न गुरुमनभिवाद्य
गुरुनान्तुम् । (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय ।
अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्रान्त्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुनः—(उपमम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र वञ्चा सुतैस्ते

दृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणाशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ ३८ ॥

भीमः—चूषितशेषकौरव्याः स्त्रीषो दुःशासनासृजा । ११३८

भङ्ग्य सुयोधनस्पोर्वो भीमोऽयं शिरसाञ्छति ॥ ३९ ॥

धृतराष्ट्र —कुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सप
त्नानामपकृतम् । यावत् सत्रं तावत्समरयोजयिनो जिता

इति धीराः । तत्किमयं विकृत्यनाभिरस्मानुब्रेजयसि ।

भीमः—तात, मलं मन्युना । ११३९

(नेपथ्ये — भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रु-
द्वयो युधिष्ठिर समाश्रयति ।

असौ—किमाश्रयस्यायं ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां दृणाशिरसि नृणां यहिषादेहभारा-

नभूमिभ्रं कथाश्चिद्वतु जलममी वान्यवा धात्र्यवेभ्यः ।

मार्गन्तां क्षातिदेहान्हतनर्मदने खरिउतान्मृधैकद्वे

रस्तं भास्यान्प्रयातः संह रिपुभिर्- संहियन्तां यत्नानि ॥

असौ—यदाश्रयस्यायं । (निष्क्रान्ती ।) ११४०

(नेपथ्ये)—खरे रे माण्डवीधार्कपणवाटुशालिन्, अर्जुन, अर्जुन,
केदानीं गम्यते ।

कर्णकोपेन युष्मद्विजयि धनु रिदं त्यक्तमेतान्यहानि

मौढं विक्रान्तमासीद्जन इव भवतां यत्नान्ये रणेऽस्मिन् ।

स्पर्शं स्मृत्योत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरपेतः

कल्पाग्निः पाण्डवानां हृदयसुतचमूयस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

भूतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) यत्स दुर्योधन, द्रौण्यध-
रिभयोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकतल. शिष्या-
वानमरोपमध्यायमभ्यस्थामा यास. । तत्प्रत्युपगमनेन
तावदयं सम्भाव्यतां धीरः ।

गान्धारी—ज्ञात, प्रत्युद्गच्छेनं महामागम् ।

दुर्योधन—तात अय्य, किमनेनाङ्गराज्यधारांतिना वृथायौ-
वनशस्त्रयत्नभरेण ।

भूतराष्ट्रः—यत्स न सत्यस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां
बाह्यानेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अभ्यस्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधन—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत्थं आस्यताम् । (उपवे-
द्यति ।)

अभ्यस्थामा—राजदुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं यद् यत्तदुक्ता

यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

द्रौणिस्तथैषिष्यथ नुरापतितोऽभ्यमित्र-

मेपोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ४२ ॥

दुर्योधन—(लाभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अयस्तानिऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।

ममाप्यन्तं प्रतोक्षस्य क कर्णं क सुयोधनः ॥ ४३ ॥

अभ्यस्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः ।

यस्मात्तु च परिमवः । प्रकाशम्) राजन्मौरवेभ्यः, एवं
भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

भूतराष्ट्रः—यत्स, क एव ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवं-
विधस्य महामागस्याभ्यस्थाङ्गो बाह्यादप्येजापरागमु-
त्पादयसि ।

दुर्योधन.—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं
क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः ३

समरशिरसि युष्मद्भ्याम्यदोषाद्विपन्नम् ।

परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं

मम गतु कथयास्मिन्को विरोधोऽर्जुने वा ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्रः—यत्स, तवापि कोऽत्र दोषः । अचक्षानमिदानीं
भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः ।
(विधिन्त्य मयत्वेयं तावत् । सञ्जय, मद्रक्षणाद् दृष्टि
भारद्वाजमभ्यर्थामानम् ।

स्मरति न भवाभीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना

मम च मृदितं क्षीमं दाल्ये त्वदङ्गर्ध्ववर्तते ।

अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्छ यद्

यचनयिष्ठतिष्पस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥ ४५ ॥

सञ्जय.—यदाज्ञापयति तात । (उत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया यत्कथ्यम् ।

/ यन्मोचितस्तव पिता धितुधेन शस्त्रं १

यत्तादृशः परिभय स तथाविधेऽभूत् ।

एतद्विचिन्त्य यत्नमात्मनि पौरव्यं च

दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥ ४६ ॥

सञ्जय —यदाज्ञापयति तात । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधन —सूत, साङ्गामिकं मे रथमुपयुक्तपथ

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—मान्वादि, इतो वयं मद्राविपतेः शत्रुस्य निविरमेय

गच्छामः । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मरीचि-वृत्तान्तः ।

देव, त्वयि तदावनीर्णं द्विजोपमराधासुरपरिवरं त्वदन्ये
पणप्रसूते च मित्रगणेऽहमपि महामयन् 'अङ्गपु गद्गातये वदि-
प्रचम्पाया । कश्चिदस्ति तप प्रमाचोत्पप्रदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम
महर्षि' इति कुतश्चिन् संलपतो जनसमाजावुपलभ्यामुतो
बुभुत्सुस्त्वदिति तमुद्देशमगमम् । न्यशीमय च तस्मिन्नाश्रमे
कस्वधिच्छूतपातकस्य ज्ञायाया कमप्युद्विग्नवर्णं तापलम् ।
अमुना चानिधिवुपचरितं क्षण निश्वास्त क्वासौ भगवा
न्मरीचि । तस्मादहमुपलिप्सु प्रसङ्गमेपितस्य सुहृदो
गतिम् । माध्वर्षणानुविभवो हि त मत्परिमत्ता निभुन ' इत्य
वादिपम् । अथासावुपमायत च निश्चस्वार्थं सन् — आसी
त्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेव्वा काममञ्जरी नामाङ्ग-
पुरीतुत्तसस्थानीया चारयुर्धातुध्विगुत्तारकितपयो गरा स
निर्ददमभ्येक्ष्य कीर्णशिखगङ्गास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट । तस्मि-
न्नेव च क्षणे मातृप्रमुपस्तदाप्तवर्गं सानुनोशमनुमधावितस्त
मैराधिच्छूतपातमपगतम् । स किञ्च क्वपुस्तं जगमाईया
गिः । आश्चर्यार्तिहारणं सौ गणिकामपृच्छत् । सा तु सतीदेव
सतिपादेव सतीरयेव चात्र्यात् - 'भगवन्, वेदिकम्य सुख-
स्थानाजने जनोऽपमानुष्मिकाय भोजसीयायानोभ्युपगति
वित्तयार्भगकपादयानुत्तं शरणमभिप्रपन्न' इति । तस्यास्तु
जनन्युदञ्जलि पतिनशरशिष्यतृडवन्धस्वरूपमुत्तभूमिगमापत-
'भगवन्, अस्या म दोषमेता वो दासी निजापयति । दोषश्च
मम व्याधिकारानुष्ठापनम् । एव हि गणिकामानुरधिकारो
यद्दुहितुर्जन्मन प्रभृत्येवाङ्गकिण, तेजोवेलगर्णमेधासंर्धनेन

शोषाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण शरीरपोषणम्, आप-
 ञ्चमात्रर्षोत्पितुरप्यनतिदर्शनम्, जन्मदिने पुर्यादिने चांत्स-
 योत्तरो मङ्गलविधिः, अध्यापनमनद्विविधानां साद्धानाम्,
 नृत्यगीतवाचनाद्वचिश्रास्त्राद्यमन्त्रपुष्पम्हासु लिपिशानवच-
 नकौशलादिषु च सम्यग्भिनयनम्, शब्दहेतुसमयविद्यासु
 यातामात्रायबोधनम्, आजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सर्जीय-
 निर्जीयासु च सूतकलास्वयन्तरीकरणम्, वात्रोत्सवादिष्वा-
 इरप्रसाधितायाः स्कीरपरिवर्द्धायाः प्रकाशनम्, प्रसङ्गवर्त्या-
 सङ्गीतादिक्रियाणां पूर्वेसंगृहीतैर्प्राज्ञप्राग्भिः, सिद्धिलम्भनम्,
 दिदमुक्तेषु तत्तद्विद्वत्पयिस्तर्केश्च प्रख्यापनम्, कार्तान्तिका-
 दिभिः कल्याणलक्षणोद्घोषणम्, पीठमण्डपिटविद्वपकैर्मिश्र-
 कथादिभिश्च नागरिकसमयायेषु रूपशीलशिष्टपक्षौन्दर्यमा-
 धुर्यमस्तोषना, युवजममनोरधलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शु-
 हकेनापस्थापनम्, स्वतो रागान्धाय तज्जावदर्शनौष्मादिताय
 वा जातिकपययोर्ध्वशक्तिशीचत्यागवाच्यदाक्षिण्यशिल्पशील
 माधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानम्, अधिकगुणायास्वतन्त्राय
 प्राज्ञतमायान्येतावि बहुव्यपदेशेनापेक्षम्, अस्वतन्त्रेण वा
 गान्धयैतमागमेन तद्गुरुभ्यः, गुरुकापहरणम्, अरागैर्ध्वस्य
 कामस्वीकृते स्वाभिमन्यधिकरणे च स्वाधनम्, रक्तस्य तुहिने-
 कद्याग्निशीघ्रमातुष्ठापनम्, निलयैर्मित्तिकप्रीतिदायकतया
 हृतशिष्टानां गम्यधनानां विधैरपायैरपहरणम्, शब्दवता
 लुब्धप्रायेण च विगृह्यात्मनम्, प्रसिद्धिप्रोत्साहनेन लुब्ध-
 स्य रागिगन्त्यागशक्तिसन्धुक्षणम्, अस्तरस्य वाक्लं-
 तत्तर्षालोकोपकोशमैर्बुद्धिनिरोधनैर्मोहोत्पादनैरन्याभियोगै-
 रवमानैश्चापघातनम्, अर्थदेरनर्थप्रतिघातिमिश्रानिन्दै-
 रिश्वेरनुवद्धार्यानर्पसंशयान् विचार्य भूयोभूय संयो-
 जनमिति । गणिकायाश्च सर्वथा, मानुमांस्कायाश्च ।

शासनानुवृत्ति । एवं स्थितेऽसावतिक्रम्य स्वकुलधर्मं
मर्षनिरपेक्षां गुरोभ्य एव स्वं यौचनं विचित्राकरोति ।
कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युत्तमनुतिष्ठासति । सम्यजनश्च भूयानर्थ-
योभ्य प्रत्याचक्ष्णयाऽन्या प्रकोपित । स्वकुटुम्बकं चाव-
सादितम् । यथा कुर्मतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्या मयि
वनवासाय कोषात्प्रास्थता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्वं
एव जनोऽद्वैयानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीत् ।
अथ सा वार्युपतिस्तन नापसेन भद्रे ननु दुःखाकरोऽयं
यननात् । तस्य फलमपयगं स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयो
प्रवृत्तानलाभ्य प्रायो दुःसम्पाद एव । द्वितीयास्तु सर्वस्वेव
सुखं कुलार्मानुष्ठायिन । तदशक्यारम्भानुपरम्य मातुर्मते
धर्तरेन शतं कानुकम्पमभिहित्वा 'यदीह भगवत्पादमूलं
मशरणम् शरणमस्तु मम दूषणाया हिरण्यरेता इव एव'
इत्युदभनयत् । स तु मुनिरनुचिमृश्य गणिकामातरमयवत्
सम्प्रति गच्छ पृथाक् । प्रणीतस्व कानिचिद्दितानि पादिर्यं
सुखं मोक्षं सुखोपभोगसुखिता सत्परम्ययासज्यसन्नेनीडेजिता
भूयोभूयश्चास्मानिचिद्योध्यमाना प्रवृत्तावेव रथादति इति ।
तथा इति तस्या प्रतिपत्ते रजता सा गणिका तस्मिन्
मातुर्भक्तिशानोद्वेगनीयवासिनी । नात्यादतशरीरवस्कारा
वनतपोता नरासपूरणदेवताधनमुत्तमोद्यशश्चयप्रपासनेक
विकरपोषहारकर्त्रभि कामशास्त्राभ्यश्च गन्धमाल्यधूपदीप
नृत्यगीतवाधादिभि क्रिदाभिरकान्ति च त्रियगेन्द्रान्तिर्नाभि
कथाभिरध्यात्मवाद्वातुरूपरहस्यवैद कालेनान्वरथयत् ।
एकदा च रहसि रक्त तमुपलक्ष्य 'मूढ खलु लोको यत्तद्व-
धर्मेणार्यकामावपि गणयति इति निश्चिदस्मयत् । कथय
यान्तु कलाशेनार्थकामातिशयो धर्मस्त्वभिप्रेत' इति प्रेरिता
मरीचिना सज्जामन्थरमारभताभिघातुम्—' इति किल जना

जगवत्तस्त्रियर्गवलायल्लङ्घनम् । अथैतदपि प्रकारान्तरं
 दासजनानुग्रहस्य । भवतु, ध्येताम् । ननु धर्मोददेश्यकाम-
 योरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहे-
 तुरात्मसमाधानमात्रसाध्यश्च । सोऽर्थकामघद्वाद्यसाधनेषु
 नात्यायतरो । तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च यथाकर्षश्चिदप्यनुष्ठीय-
 मानाभ्यां नार्थकामाभ्यां वाध्यते । बाधितोऽपि चक्षिपायास्त-
 प्रतिसमाहितस्तमपि द्यौष मिहस्य श्रेयसेऽनल्पाय कल्पते ।
 धर्मपूने च समसि तमसीच न जानु रजोऽनुपज्यते । तन्मन्ये
 'नार्थकामौ धर्मस्य शतवर्त्मामपि कलां स्पृशतः' इति ।
 अथैतदपि कदीर्घरागवृत्तिरभ्यधात्— अथि चित्तासिनि साधु
 पश्यसि । किन्तु जन्मनः प्रभृत्यर्थकामचार्त्तानभिज्ञा वयम् ।
 शैवो चेमी किरुपी किपरिचारी किफलौ च' इति । सा त्वया-
 दीत्— अर्थस्तावदजन्मवर्धनरक्षणैककः, कुर्याद्युपायव्या-
 णिजालम्बिप्रहृदिपरिवारस्तीर्थप्रतिपादनफलत्र । काम-
 स्तु विषयानिपक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शवि-
 शेष । परिवारस्यस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुन
 परमाह्लादनं स्मर्यमाणमधुमुदीरिताभिमानमनुत्तमं सुख
 मपरांक्षं स्वसंवेद्यमेष । तस्यैव कृते धितिरिस्थानवर्तिनः
 कष्टानि तर्णांसि महान्ति दामानि दास्यानि युक्तानि भोगानि
 नमुद्रलङ्घनादीनि च नरा समाचरन्ति' इति । निश्चयैतानि
 यतिरलाप्नु तत्पाटवान् स्वबुद्धिमान्भ्यान् स्वतियममनादस्य
 तस्यामक्षौ प्राप्तवत् । सा सुदूरं मुदोत्मानं च तं प्रवृत्त्येन
 नीत्वा पुरमुदाशोभया राजकीय्या स्वभवगतनपीत् ।
 अभूत्तच्च घोषणा ५०० कामोत्सयः' इति । उत्तरंशुः
 स्नातानुलिसमारचितमम्भुमालमारण्यकर्मिजनवृत्तं निवृत्त
 स्पृहाभिलाषं चणमात्रे गतेऽपि तथा बिना दूयमानं
 तमृषिबुद्धिमता राजमार्गेणोत्सवसमाजं नीत्वा कचिदुप-

धनोद्देशं युयतिजनशतपरिवृतस्य रात्रि सन्निधी स्मित-
मुखेन तेन 'मद्रे, भगवता सह निर्वाद' इत्यादिष्टा
सविभ्रमं रुचप्रणामा सस्मितं न्यपीदत् । तत्र काचित्पुत्राय
वक्ष्यामिस्त्वमाह्वना देव, जितानयाहम् । अस्यै दास्यमघ
प्रभृत्यभ्युपेतं मया ' इति प्रभुं प्राखंसीत् । विस्मयहर्षमूलक
कोलाहलो लोकस्योदजिहीव । दृष्टेन च यथा महाहं रत्नाल
कुरैर्महता च परिवर्द्धेणानुष्टुप् विस्फुल्ल वाष्पुत्यामि पीर-
मुख्ये च गणेश, प्रशस्यमाना स्वभवनभगवैव तमुपिभभाषत-
' भगवन्, अयमञ्जलि । चिरमनुगृहीतोऽयं दास्यजनः । स्वार्थे
इदानीमनुष्टुप् इति । स तु रागादशनिहत इवोक्ताम्ना-
प्रबोत् - मिथे, निमेतत् । कुत इदमादासंभ्यम् । क गतस्तव
मय्यसाधारणोऽनुराग इति । अथ सा सस्मितप्रधावीत्
भगवन् यथाय राजकुलं मय पगजयोऽभ्युपेतस्तस्यादय
मम च कस्मिदिच्छत्सवर्षे महर्षिप्रसीचिमायर्जितवर्तीव श्लाघ्यते
इति तयाम्बहमभितप्ता । दास्यपण्ड-धेन चास्मिजर्थे
प्रायर्विणि । सिध्यार्थो चास्मि त्वत्प्रसादात् इति । न तथा
तथापयता दुर्मतिः कृतानुशय ए-यवन्म्यदतिष्ट । यस्तर्पयं
कृतस्तपस्या तमेव मां महाभाग मन्यस्व । स्वशक्तिनिधिकं
रागमुद्धृत्य तयैव वन्दयन्ता महद् धैरान्दमपितम् । आचरायैव
शक्य आ मा-वदर्थसाधनताम कर्तुम् । अस्यामेव तान्दस्ता
द्रुपुर्वा चम्पायाम् ' इति ।

३. शेष तन्मनस्कृततम स्पर्शभिषेकास्तं रदिरगात् ।
ऋषिमुक्तञ्च राग सन्त्यात्येनास्फुरत् । तन्कथादत्तधैराग्या-
पीर कमलयनानि समकुचन् । अनुमतमुनिशासनस्त्वहममु-
नैव सहापास्य सन्ध्यामनुरुपाणि कथामिस्तमनुशय नान-
रानि । प्रत्युन्मिषत्युदयप्रस्थदावकल्पे कल्पद्रुमांसतयाव-
र्षीरपयग्याभिषि, तं नमस्कृत्य नगरायोदचलम् ।

अथ भगवन्तं मरीचिं घेशकुच्छादुत्थाय पुनः प्रचित्ततपः-
प्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्म्येवंभूतत्वदर्शन-
मवगमित ।

चन्द्रापीडं प्रति शुक्नासस्योपदेशः ।

तत्र चन्द्रापीडं, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्षशास्त्रस्य ते
नाहमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं निसर्गतं यथाभानुमेय-
मरत्नालोशान्छेद्यमप्रदोपप्रभापनेयमतिगतं तमो यौवन-
प्रमथम् । शपरिणामावेशां दारुणो खवमोमदः । कष्टमनञ्ज-
नार्तिस्त्राध्यमपरमैश्वर्यनिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारद्वा-
योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहस्वरोष्णा । सततममूजमन्यगम्यो वि-
षमो विषयविषाह्वाहमोहः । मित्यभस्मानगोचवध्यो गल-
घाघ्रागमलाचलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधाः घांरा च
राज्यन्मुख गतिपातमिद्रा भवति । इत्यतो विस्तरेणामिधीय-
से । गर्भेऽन्यत्त्वमभिभवयौवनस्यमप्रतिमरूपत्वमपानुपशक्तित्वं
चेति गह्वरीयं खन्वनयपरम्परः । सर्वोचिनयानामेकैकमय-
पामायतनम् । किमुन समेवायः । यौवनारम्भे च प्राय-
शास्त्रजज्ञप्रदालननिमेषोऽपि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनु-
विभक्तभयलतापि सरामैव भवति यूनां रष्टिः । अपहरति च
वात्येव शुष्कपदं समुद्भूतैरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवन-
समये पुरुष प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमति-
दुरन्तेयमुपभोगमृगशृण्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च स-

लितानीष तान्येय विषयस्वरूपागयास्वाधमानाणि मधुरतरा
 गयापतन्ति मनस । मारयति च विरूमोद इवोन्मार्गप्रवर्तक
 पुण्यमत्वासद्गो विषयेषु । मघादशा एव भवन्ति भाजनान्यु
 पदेयानाम् । अपगतमहो हि मनसि स्फुटिकमणादिव रज
 निकरगभस्यां विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममल
 मपि तलिरामिध महदुपजगयति ध्वजस्थितं गुरुमभ्यस्य ।
 इतरस्य तु करिण इव शङ्खाम् । नमाननशोमासमुदयमधिक
 तरमुपजगयति । इति च नकलमष्टिमलिनमप्यन्वहारमिय
 दोषजातं प्रदोषसमधतिगकर इव गुरुपदेश प्रथमहेतुर्यप
 परिणाम इव पलितरूपेण विपत्तिज्जास्रमनसीदुर्बन्नुणरूपेण
 तद्वेद्य परिणमयति । अयमेव चागास्थादितविषयस्त्वस्य ते
 काल उपदेशस्य । कुसुमपरशर्यस्तारजर्जरे हि हृदये जल-
 मिय गलत्पुपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्परुतेरन्वय
 धृतं वा विनयस्य । चम्दमप्रभजो न बद्धति किमनल । किं वा
 प्रथमहेतुनापि न प्रथमद्वितीयमवति बद्धवानलां धारिणा ।
 गुरुपदेशस्य नाम पुरपाणामाखिलमसप्रक्षालनचुममजतां स्ना
 नमनुपजातपतितादिष्वैक्यमजरं बुद्धमनारोपितमेदोदोषं
 गुरुकरणमनुपर्वणविरचनमप्रान्यं कर्णभरणमतीतज्योतिरा-
 लौको नोद्वेगकर प्रजागरं विवेकेण तु राजाग्र । विरला हि
 नेषामुपदेशारः । प्रतिशब्दक इव राजयचनमनुगच्छति अनो
 भवात् । उद्दामदर्पः प्रयुस्यगितअवर्णविवराश्चोपदिश्यमान-
 मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनापधी-
 रयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहङ्कारदाहचर-
 मूर्छान्धकारिता विद्वता हि राज्ञ्यकृति । प्रतीतिभिमानो
 न्मादकारीणि धनानि । सत्यविषयिन्दारतन्त्राप्रदा राजरत्नमी ।

आलोक्यतु तावत्कल्याणाभिनिर्जो लक्ष्मीमेव प्रथमम् ।
 इयं हि सुभटपद्ममण्डलोत्पत्तननिष्ठमभ्रमरी एतमी । क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रारमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामु-
 च्चै ध्रुवसप्तचञ्चसतां कालकूटान्मोहनशक्ति मदिराया मदं
 कांस्तुभमणेरतिनष्टुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरह
 विनोदचिह्नानि गृहीत्येवोद्गता । न हेतुर्विधमपरमप
 रिचितमिदं जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लम्बापि
 खलु दुःखेन परिपाल्यते । इदगुणपाशसन्धाननिष्पन्दीकृतापि
 नश्यति । उद्दामदर्पमटसहजोन्मासिनासिलतापञ्जरविधृता-
 प्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपा-
 लितापि प्रवर्तायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते ।
 न रूपमालोकयते । न कुलकाममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।
 न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुबुध्यते ।
 न त्यागमाद्वियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पाल-
 यति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वन
 गरलेखेन पश्यत एव नश्यति । अशाप्याकुलमन्दरपरिवर्ताय-
 तं भ्रान्तिजलितसंस्कारेण परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणव्य-
 तिकरलान्तलिननालकयटकेन न कश्चिन्निर्भरमायधाति पदम् ।
 अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धनजगण्ड-
 मधुपानमत्तेन परिस्वलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारास्तु
 निपसति । विश्वरूपमिव प्रदीप्तमाधिता नारायणमूर्तिम् ।
 अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव तमुपचितमूलदण्ड-
 कोपमण्डलमपि मुञ्चति मूगुजम् । गङ्गेन वसुजगन्धपि सरङ्ग-
 धुङ्कु, अञ्जना । दिवसकरगमिरिव प्रकटितविचित्रसंक्रान्तिः ।
 पातालशुदेव तमोबहुला । हिदिम्बेन भीमसाहसैकहायंहृद-
 या । प्राकृष्टमचिरश्रुतिकारिणी । कुष्टपिशचीव दोर्ध-
 तानेकपुरुषोच्छ्रया स्वल्पसत्त्वमुष्मचीकरोति । सरस्वती-
 परिगृहीतमीर्ष्ययेन नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपविध-
 मिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममद्गलमिव न धनु मन्वते ।

सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिज्यतमहिमिव लहयति ।
 शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं तु स्वग्रामिव न स्मरति ।
 धिनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मन्त्रम्वितमुन्मत्तमिवोपह-
 सति । परस्परचिरदं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति
 जगति निर्जं चरितम् । तथा हि । सततमुष्माणमारोपयन्त्यपि
 जाह्नवमुपजनयति । उद्यतिमादधानाणि नीचस्वभावतामा-
 पिष्कराति । मांसराशिसम्भवानपि कृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां
 दधानान्यशिषप्रभृतिरूपमातनोति । वरूपचयमाहरन्त्यपि
 लक्षिमानमापादयति । अमृतसहोदराणि कटुषदिपाका ।
 विभ्रहृषस्वप्यमत्यक्षदशना । पुरयोत्तमरतापि अलजनप्रिया ।
 रेणुसंवीर्य मृच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा क्षेत्रं चपला
 क्षीयते तथा तथा क्षीयति स्वेव कज्जलमालिनमेव कर्म कथंल
 मुहमनि । तथा लीयं संवर्धनवारिधारा कृष्णाधिपक्ष्मीनां
 व्याधर्गामिरिन्धियमृगाणां परामर्शधूमलेखा मृच्छरितचित्राणां
 विभ्रमशय्या मोहदार्धनिष्ठानां निवासजीर्णबलर्भा घनमद-
 पिशाचिकानां तिमिरोद्गीनां शस्त्रदृष्टीनां पुरापताका मया-
 चिनरातामुत्पलिनिम्नगा क्रोधावेगप्राहाणामापानभूमिर्दिपय-
 मधूना लङ्गीतशाला भ्रुविकारनाट्यानामात्रासदृशी दोगाशीधि-
 पाणामुत्सारणवेदलता मन्पुष्पव्याहारणामकालप्रावृद्ध गुण-
 कलङ्कमकाता विसृपेणभूमिलोकापवादधिरुकोदकानां प्रस्ता-
 यना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो वध्यशाला माधु-
 भानस्य राहुजिह्वा घर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो
 त्वपरिचितदानया न निर्भयमुपगूढो यो वा न विप्रमथ्य ।
 मियतामिपमालेरग्यतापि चलति पुस्तकमव्यर्पान्द्रजाल ।
 चरस्यु कीर्णापि विप्रलभते सुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि
 वञ्चयति ।

एवंविधयापि चानया दुराचार्या कथमपि द्वैधयोगेन परि-

गृहीता विकलवीभवन्ति राक्षसान् । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च
 गच्छन्ति । तथाहि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलराजलै-
 रिय प्रक्षाल्यते शशिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव भलिनीभवति
 हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः ।
 उष्णीषपट्टयन्धेनेषाच्छायते जरागमनस्मरणम् । आतपनम-
 एदलेनेवापयार्थं परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते
 सख्यदायिता । वेषदण्डैरिवोत्सार्थन्ते शुभा । जयशब्दकलक-
 लैरिय तिरस्क्रियन्ते साधुयादा । ध्वजपटपद्मवैरिय परामृ-
 ष्यते यशः । तथाहि । केचिच्छूभयशिशिलशकुनिगलपुट-
 चपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहरामिमंनस्विजनगार्दिताभिः
 सम्पद्भिः प्रलोभ्यमाना धनसफलभावलोपविस्मृतजन्मानोऽ-
 नेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेन रागावेशेन बाध्यमाना विविध
 विषयप्रासलालले. पञ्चभिरप्यनेकसदृशसंख्यैरिवेन्द्रियैरवा-
 स्यमाना प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि यत्सह-
 स्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विद्वलनामुपयान्ति ।
 प्रद्वैरिय गृह्यन्ते । भूतैरियामिभूयन्ते । मन्त्रैरियावेश्यन्ते ।
 सत्त्वैरियावष्टभ्यन्ते । वायुनेच विद्वस्यन्ते । पिशाचैरिय
 प्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिदृता इव मुखभङ्गसदृशाणि कुर्वते ।
 धर्मोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिह्वमन्ति । अधर्मभग्नगत-
 यः पद्मय इव परेण सम्चार्यन्ते । शृपायादविपाकसञ्ज्ञात
 मुखरोगा इधातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति । सप्तच्छदतरव इव कुलु-
 मरजोधिकारैरासन्नयतिनां गिरिशूलमुत्पादयन्ति । आ-
 सप्रमृत्यय इव पशुजनमपि नाभिजानन्ति । उःकुपि-
 तलोचना इव तेजस्थिवो नेच ते । कालदृष्टा इव महा-
 मन्यैरपि ॥ प्रतिबुध्यन्ते । जातुषाभरणानीय सोप्मा-
 रं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनि-चलीकृता न
 गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाधिपमूर्छिता कनकमयमित्र सर्व

पश्यन्ति । इषव इव पानवर्द्धिततैदृश्याः परमेरिता विनाश-
यन्ति । दूरीस्थितान्यपि फलानीव दण्डविह्वलेषमहाकुलानि
शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि
लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्रय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका
इवाहूरदर्शिनः । उपसृष्ट इव क्षुद्राकिष्टसंभवनाः । भयमाणा
अपि प्रेतपटहा इवाद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महोपात-
काप्रयत्ना इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुविद्यमानापूर्वमाणाः
पापेनेवाभ्यातमूर्तयो भवन्ति । तद्वत्स्याद्य इवसनसतरारव्य-
तामुपगता दलमीकृष्टा प्रायस्त्रिस्ता जलविन्दव इव पतितम-
प्यात्मानं नायगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितप्राप्तशुभ्रेरास्थानन-
लिनीवकैर्धनं विनोद इति मृगया भ्रम इति पानं विलास इति
प्रमत्तता शैत्यमिति दास्यरित्यागोऽन्यजनितेति गुरवच-
नाद्यधीरणमपरमणेत्यमित्याजितभृत्यता सुषोपलेभ्यत्यमिति
नृत्पगीतवाद्यवेशपाणिपक्षी रसिकतेति महापराधानवक्षणं
महानुभावतेति परिभयसहस्यं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्व-
मिति देवायमाननं महाशक्त्यतेति दन्दिजनरपातिर्यश इति
तरलतोत्साह इत्यपिशेष्यताऽपक्षपातिर्यमिति दोषानपि
गुणपक्षमप्यारोपयद्भिन्नतः स्वयमपि विद्वद्भिः प्रतारण-
कुशलैर्धूर्तमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्थमाणा विच-
मदनक्षयिष्ठा निश्चेतनतया तयैवेत्यात्मन्यारोपितालीला-
भिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशायतीर्णमिव सदैवत-
मिवातिमानुपमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितेच्छानु-
मादाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविद्वन्मा-
नानुजीविना जनेन कियमाणामभिनन्दन्ति । मनस्ता देवता-
प्यारोपणप्रतारणादसद्व्युत्सम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापर-
भुजद्वयमिधारमवाद्भुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरितृतीय-

लोचनं स्वललाटमागच्छन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति ।
 दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्वापयन्ति । सम्भाषणमपि संविभा-
 गमध्ये कुर्वन्ति । आशामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि
 पादनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्मेराश्च न प्रणमन्ति
 देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् ।
 नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनाहान् । नाभ्युत्ति-
 ष्णन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरिक्षविषयोपभागसुखमित्यु-
 पहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैकल्यमलपितमिति पश्यन्ति वृद्ध-
 जनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभ्रष्टस्य स्यन्ति सन्निधौपदेशाय ।
 कुप्यन्ति दिनपादिने, संध्या तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति
 तं पाशं कुर्वन्ति तं संवधेयन्ति तेन सह सुखमपतिष्ठन्ते
 तस्मै वदन्ति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र
 पर्यन्ति तं यद्वा मम्यन्ते तमात्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमन-
 यरतनुपरयिताङ्गतिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति
 यो वा माहात्म्यमुद्गापयति । किं वा तेषां सान्मर्तं येषामति-
 नृशंसप्रायोपदेशनिवृणं कौटिल्यशालं प्रमाणमभिचारक्रिया-
 कूरैकप्रकृतयः पुरोवक्तो गुरवः परार्मिसन्धानपरा मन्त्रिणा
 उपदेशारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिं मोर-
 णारमंकेषु शास्त्रेष्वभिवोगः सहजमेमाद्र्दृढयानुरक्ता आतर
 उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकप्रवेशसहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
 न्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेया यथा
 नोपदस्यसे जने न निन्दसे साधुभिर्न चिक्कियसे गुह्यमे-
 नोपास्यसे सुहृद्भिर्न शोध्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे
 कुशलैर्नास्वापसे भुजङ्गैर्नावलुप्यसे सेवकबुक्तेन वदस्यसे
 भूतैर्न प्रलोभ्यसे धर्मिताभिर्न विदम्यसे लक्ष्म्या न तर्त्यसे
 मदेन गोन्मत्तीक्रियसे मदमेन नाक्षिप्यसे विनयेन विदुष्यसे

रागेण नापद्विषसे सुप्तेन । कर्म भवान्प्रवृत्त्यैव धीर । पित्रा
च महता प्रयत्नेन समारोपितसस्कार । तरलहृदयमप्रतिबुद्ध
च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव मुख-
रोक्तवान् । इदमेव च पुन पुनरभिधीयसे । विश्वासमपि
सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त
मपि पुरुषमियं तुर्यिनीता खलीकरोति लक्ष्मोरिति । सर्वथा
कृपार्थं पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्प्रययौवराज्याभिषे-
कमद्वलम् । कुलकमागतमुद्गरं पूर्यपुरेण्डवा धुरम् ।
अथनमय विपता शिरासि । उन्नमय घन्धुवर्गम् । अभिषेका
नन्तर च प्रारब्धदिग्भिजय परिध्रमन्विजितामपि तप पित्रा
सत्तद्दीपभूषणा पुनर्विजयस्त्वं वसुध्वराम् । अथ च ते काल-
प्रतापमारोपयितुम् । आरुढप्रतापा हि राजा त्रैलोक्यदर्शीय
सिद्धोद्देशो भवति ।

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, त्रिमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दनाम्पाया
पापाया जन्मन प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाध्वर्षायेन भुतेन ।
तथापि यदि महत्कृतदलं तत्कथयामि । अथताम् ।

एतत्प्रायण्, यस्याणाभिनिवेशिन भुतिविषयमापतितमेव
यथा विबुधसन्ध्याप्सरसो नाम कन्धका सन्ति । तासां चतुर्दश
शुतानि । एक भगवत् कमलयानेर्मनस समुत्पन्नम् । अन्यद्
येदेभ्य सम्भूतम् । अन्यदग्नेरद्भुतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् ।
अन्यदमृतान्नप्यमानादुत्पितम् । अन्यस्त्रलाजातम् । अन्य-

दर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् ।
 अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रसृतम् । अन्यन्मृग्युना
 निर्मितम् । अपरेमकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु वक्षस्य
 प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च
 यभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र
 चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वोणां तु वक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव
 कुलद्वयं जातम् । अत्र सुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चवशानां
 'आवृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम सनुत्पन्नः । स
 किला सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौ-
 लिमालालितचरणनलिनेनाययद्वलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितः
 प्रभावः सर्वेषां गन्धर्वोणामधिपत्यमसितवामरीचिनिघ्नमे-
 चकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नाति-
 दूरे तस्यास्नाद्भारतवर्षादुत्तरेणानस्तरे किम्पुरुषनाम्नि एव
 वर्षपर्यतो हेमकुटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजबुगपरिषा-
 लिताम्यनेकानि गन्धर्वशतसद्व्याणि प्रतियसन्ति । तेनैव श्वेदं
 श्वेतरथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोराभि-
 धानमतिमहत्तरः सानितम् । अयं च भवानीपतिद्वरस्थितो
 भगवान् । प्ररिष्टास्तु पुत्रस्तुभ्युक्षप्रभूर्तानां सोदराणां वरुणां
 ज्येष्ठो हंसो नाम अगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले
 गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिधिको बाल एव राज्यपदमासा-
 दितवान् । अपरिमितगन्धर्ववल्लपरिवारस्य तस्यापि स एव
 गिरिरभिवासः । यच्च तत्सोममयूक्षसम्भवमप्लरसां कुलं
 तस्माद्विराजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजानिकरकला-
 कलापलाययनेन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती
 द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना दिमकरकिरणावशतवर्णा
 कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपति हंसो
 मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा ॥ भगवता

मकरफेतुनेव रति शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता
सदृशसमागमोपजानितामतिनहर्ती मुदमुपगतयती । निधि-
लान्त पुरस्यामिनी च तस्याभवत् । तपोश्च तादृशयोर्महा-
त्मनोऽहमोदसी विगतसत्तणा शोकाय केवलमनेकदुःखसदृश-
भाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तावत्स्वनपत्यतया सुतज्जन्मा
तिरिक्तेन महोत्सवेन मलज्ज्वाभिन्नन्दितवान् । अघाते च
वशमेऽहनि कृतययोचितसमाचारो महादयेतेति यथार्थमेव
नाम कृतवान् । साहं पितृमघने वासतया कलमधुरप्रज्ञापिनी
धीनेव गन्धर्वाणामङ्गादङ्गं सञ्जरन्त्यविदितस्नेहशोकायास-
मनोहरं शैशवमतिनीनयती । क्रमेण च कृतं ते यपुषि
यसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपञ्चमेन नवपक्षे इव
कुतुमेन पुस्तुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवदीपनेन
पवम् ।

अथ सकलजीवरोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासद्विषये-
ष्वेकदाहमन्यया सह मधुमासदिस्तारितयोर्मोत्फुल्लनयन-
लिनकुमुदकुनरायकङ्कारमिदमन्धोर्ध्वं सरः स्नातुमभ्यागमम् ।
अथ च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्श्वस्था तटाशिलावलेषु
धिरापितानि सभृङ्गिरिटीनि पांगुनिमग्नलक्षपदमण्डलानु-
मितमुनिजनश्लामप्रदक्षिणानि व्यन्धकप्रतिदिग्गयानि चन्द-
मादा भ्रमत्भरभुगतयर्मदेसरज्ज्वरकुमुमोपहाररन्योर्ध्वं लता-
मण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुण्डमलगातविदरनिगलितम-
धुधार सुषुप्तिर्तोऽर्थ सहकारतय, दन्मदमयूरकुलकुलकल-
भीतभुजङ्गमुकतता शिशिरेयं चन्दनपीथिका, चिकचकुसुम-
पुष्पातसूचितयनदेवताम्रेहोत्पलनशोभनेयं तालादोरा, बदल-
कुसुमरजःपटलमग्नज्ज्वरसपदलोपमतिस्मरणीयमिदं तीरतट-
तलम्, इति स्निग्धमनोहृत्तरोदेशदर्शनलोभाक्षितदृश्या
सह सञ्जोजनेन व्यञ्जरम् ।

एकस्मिन्प्रदेशे भट्टित्वि चमानिलो गोपनीतं निर्भरविकसि-
तेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विखर्पन्तमतिशुरमित-
यानुलिम्पन्तमिव तपयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमह-
मिकया मधुकरकुलैरनुषध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुपलोकोचितं
कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽप्यमित्युगारुढकुत्त्रला चाहं
मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरायाश्चप्यमाणा

शानशिरःशुभाङ्गमिव धृतव्रतम्, अयुर्गलोचनं यदीकर्तुं कामं
काममिव सनियमम्, उन्मिषन्त्या देहप्रमया कम्पमयमिव तं
प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानमुकुमारपि-
ङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया, भस्मखलादिकया घालपु-
लिनलेख्येव गङ्गाप्रवाहमुद्रासमानम्, तपस्तडागकमलिनी-
मृणालेनेव यक्षोपवीतेनालङ्कृतम्, एकेन सनालवकुलफला-
कारं कमण्डलुमपरेण स्फटिकाक्षमालिकां करेण फलयन्तम्,
मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अस्त्रगङ्गाकोतो-
जप्रक्षालितेन जरम्भकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारव-
हकलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कुरमिव ब्राह्मचर्यस्य,
वीचनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्या, स्थयंशरपति-
रिव सार्वविधाणां, सङ्केतस्थानमिव सर्वश्रुतीनां, निदाघबाल-
मिव सापादं, हिमसमयकानिनमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगोरम्,
मधुमासमिव कुसुमधवलतिशकभूतिभूषितमुष्णम्, आत्मा-
नुरूपेण सद्यसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युषिन्वता तापसकु-
मारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारक-
मपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनावान्दितस्याः स्मित-

प्रभामिव धनत्रियः, मलयमारुतागमनापेक्षाज्जलिमिव
मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारा-
स्तयकानुकारिणाम्, अमृतविन्दुनिस्स्यग्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा
कुसुममञ्जरीमक्षाक्षम् । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो
मन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीह-
माणाहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोप-
स्यालोणता विधातुः । यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भार भगवन्तं
कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरुपराशिरयमपरो मुनि-
मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्वे च सकलजगद्वयता-
नन्दकरं शशिविन्दे विरचयता स्वर्भालीलावासभवनानि
कमलानि खजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौ-
शलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा किमिह हि सदृशस्तुविर-
चनायां कारणम् । मल्लोके चेदं यथा किल सफलाः कलाः
कलायतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुष्पानाम्ना परिमता
रयिरपिपतीति । ताः एतद्वदगभस्तयः समस्ता वपुर्दिमा-
विशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि द्वेष्टपक्षे तपसि-
वर्तमानस्येदं लाघवम् ।' इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारि-
तगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनतुलभः कुसुमायुधः
कुसुमाखवमद इव मधुकरो परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपवमणा
जिह्विततरलतरताराशरोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमा-
पिपन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीषा-
मिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सयात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव
गन्तुमीदृमाना मनोभवविभूतां प्रायस्येति शरणमियोपयान्ती
दोहो हृदयेष्वकाशमित्यापितामेव दर्शयन्ती हा हा किमिद-
मसाम्प्रतमतिरेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुत-
मिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिपितेषोक्तो-

येन संपत्तेयं सूचित्वैव केनापि विधुतेयं निष्पन्दसकलावयया
 तत्कालापिभूतेनायष्टम्मेनाकथितशिक्षितेनानारयेयेन स्वसंवे-
 येन केवलं न विमान्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं
 मनसिजेन किमभिदध्यौवनेन किमनुरागेणेवोपदिश्यमाना
 किमन्येनैव केनापि प्रदारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति
 तमतिचिरं व्यलोकयम् । उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमि-
 म्निद्रैः पुरस्तादावृण्यमाणेषु हृदयेन पृथक्तः प्रेक्षमाणेषु
 पुण्यधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नतज्वात्मानमधारयम् । शान्तरं
 च मेऽन्तर्मदनायकाशमिदं दातुमादितसन्तानां निरीयुः
 श्वात्मरतः । स्वेदस्तलिजलघलेपादास्तितेषां गलज्जला ।
 नकरध्वजनिशितशरनिक्षरनिपातप्रस्तेषां कम्पतः गात्रपट्टिः ।
 तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिष कुत्सलादङ्गेभ्यां निरगात्रोमाभ्वज-
 लकम् । अशेषतः स्वेदान्मला धौतध्वरण्युगलादिषु हृदय-
 मविशद्गताम् ।

आलोच्य मम मनसि—‘दान्तात्मनि दुरीकृतमदन-
 स्पतिफरेऽस्मिञ्जने मां निशिपता प्रिमिदमनायैणाजदशमा-
 रब्धं मनसिजेन । परं च नामातिमूर्धं हृदयमङ्गनाजदस्य
 यदनुरागयिष्ययोग्यतामपि दिचारयितुं नालम् । स्वेदमति-
 भास्वरे धाम तेजसां रूपसां च । एवमाकृतजनाभिनिन्दि-
 तानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेवं मकरलान्छनेन
 विडम्ब्यमाना मुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदङ्गेयमचगच्छ-
 न्थपि न शक्नोन्पात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । कन्या अपि
 कन्यकास्त्रपामपदाय स्वयमुपदाताः पतीन् । अन्या शब्दनेन
 दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्तांती भीता नार्यः । न पुनरहमेका
 यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमाशालोकनाकुलीभूतमेवमस्वत-
 न्धतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणादयं दुर्विचारतामा-
 रोपयन्ति मदनस्य रुषया । चायदेव संचेतनास्मि चायदेव

च न परिस्फुटमनेन विमान्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्ता-
घदेवास्मात्प्रदेशादपक्षर्पणं धेयः । कदाचिदनभिमतस्मरवि-
कारदर्शनरूपितोऽथ दृष्टानिष्टा करोति माम् । 'प्रदूरकोपा हि
मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापक्षर्पणामिहोपि यद्वहमभवम् ।
अशेषजनपूजनीया येन जातिरिति कृत्वा तद्गदनादृष्टप्रितरम्
अचलितपद्ममालम् अदृष्टभूतलम् ईषदुल्लसितकणपद्मयोन्मु-
क्तकपोलमण्डलम् 'आलोरातकतलाराखतकुन्दुनादतस्म' शं-
सदंगदोलागितमणिकुण्डलमस्तै प्रणाममकरयम् ।

अथ तत्प्रणामार्थो भवि दुर्लभशृणुतया भगवतो
मनोभुज, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च
तस्य प्रदेयस्य 'प्रविनयद्वन्द्वतया चान्निभयपौवनस्य, चन्द्र-
लप्रलक्षितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्दिपारनया च विषयाभिहावा-
णाम्, पद्मलतया च मनोहृतै, तथा भवितव्यतया च तस्य
तस्य वन्मुन, किं वदुना गग मन्दभाग्यदोरातम्यारस्य चेह-
रस्य क्लेशस्य निरिगवात् तमपि नञ्जिस्वसंगापहतार्थ्य
प्रशीपन्नि पयनस्वरालापनयद्वन्द्व । तदा तस्याप्यभिन-
यागतं महर्गं प्राबुद्धगच्छन्निन रोमांद्गम प्राबुरभदत् ।
नरत्ताशमभिप्रतिधत्तन् गगलो मागंभिरापदिदि पुर-
प्रवृत्तं पार्श्व । वेपथुगुहीना गुतनद्वर्भागेदाकम्पत परत-
गताऽद्यमाहा । द्विर्भावेन क्षणाभिनयद्वन्द्वसुगम्पजरी कपोत-
रातालद्विनी रुमद्वन्द्वत स्पेदमलितजीवरजातिका । नद्व-
र्धनप्रान्तिविराजितस्य चोत्तान्द्वारनस्य पुण्डरीकमयगिरि-
तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचाद्युगतस्य त्रिस्तम्भिरंगुलान्तान्य-
द्वन्द्वयाच्छेदकलितमपहाय दिक्चतुर्चतयनेति गगन-
तरासगुप्ततितेज्यवन् दत्त इति । तथा तु तत्सतिप्रकट-
या विहृत्या द्विगुणीकृतमरणादेरा तत्तुणमरमरंनयोग्या
कामप्यधस्यामन्दमन्दम् । प्राप्तश्रवण चोपक्ष्य तं ठिली-

यमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—‘भगवन्,
किमाभिधानः कस्य चार्यं तपोधनयुवा । किन्नाम्नस्तरोरि-
धमनंतादतंसौकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि
महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघातपू-
र्वां गन्धः’ इति । स तु मामीषद्विदस्यात्रवीत्—‘बाले, किम-
मेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावदयामि । श्रूयताम् ।

अस्ति खलु राकशत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्मुदारनया सु-
रासुरसिद्धयुन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवा-
सी श्वेतकेतुर्नाम । तस्यायमात्मजः । पुण्डरीक इति
नाम । इयं च सुरासुरैर्मम्यमानात् सौरसागराद्बुधतः
परिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैरा अतथिह-
न्दनस्य अवलसंसर्गमासादितयती तदपि कथयामि ।
अथ चतुर्दशीति भगवन्तमभिनकापतिं कैलासगतमुपासितु-
ममरलोकान्मया सह तन्दनयनसमीपेनायमनुसरन्निगत्य सा-
क्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितदस्तायसम्पदा बहुलमालिका-
मेघजया कुसुमपद्मप्रधिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्डमा-
लिकाभिर्गिरिस्तराच्छादितविमलया गणसूताङ्कुरकर्णपूरया पु-
ष्पाक्षयदानमत्तया नन्दनयनदेषतया पारिजातकुसुममधुरी-
मिमामादाय प्रणम्यभिहितः—‘भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शना-
भिरामायास्तवारुतेरस्याः सहशोऽयमलङ्कारः प्रसीद । कि-
यताम् । इयमयतंसचिलासदुत्तलिता समारोप्यतां श्रवण-
शिखरम् । प्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य ।’ इत्येवमभि-
दधानां चार्यमोत्तररूपस्तुतिवादत्रपाधनमितविलोचनस्ताम-
‘नारुत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया नु तामनुयायतीमालोक्य ‘को
दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः’ इत्यभिधाय वलादि-
यमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कात्स्न्येन योऽयं या-
चेयं यथा चास्य अवलम्बिधरं समारुद्धा तत्सर्वमाधेदितम् ।’

इत्युक्तवति तस्मिन्सं तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शित-
स्मितो मामयादीत्—‘अयि कुन्दहस्तिनि, किमनेन प्रश्नायासेन ।
यदि क्वचित्सुरभिपरिमला गृह्यतामियम् ।’ इत्युक्त्वा समु-
पश्रुत्यात्मीयाच्छ्रवणाश्रपनीय कलैरलिकुलक्यणितैः प्रारब्ध
समागमप्रार्थनामिदं मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम
तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमित्र परिजातकुसुम-
मयतलस्थाने पुलकमासीत् । स च मरकपोलस्पर्शेन तर-
लीकृताङ्गुलिजालकात्कन्तलाश्चमालां लज्जया सह गलि-
तामपि नाहासत् । अथाहं तामसम्प्राप्तोमेष मृतलमक्ष-
मालां गृहीत्या सलीलं तद्भुजपाशसम्प्राप्तमित्तैर्कण्ठमहसुख-
मिषानुभवन्ती दर्शितापूर्यहारलतालीलां कण्ठाभरणतान-
नयम् ।

एतस्मिन्तं च व्यतिकरे छत्रमादिराी मामयोयत्—‘भर्तृदा-
रिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्किपतां
मञ्जनविधिः’ इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन गद्यग्रहा करि-
णीय प्रथमाङ्गुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाह्वय-
माणा तन्मुखाद्यानयामृतपङ्कमनामिव कपोलपुलककण्ठ-
कजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकाकालितामिव सोभाग्य-
शुणस्पृतामिदातिकृच्छेश दृष्टिमाकृष्य स्नानुमुदचलत् ।
उच्चलितार्यां च मयि द्वितीयो मुनिदारवस्तथाविधं तस्य
धैर्यस्थलितमालोफ्य किञ्चित्कटितप्रणयजोष इवावादीत्—

‘सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवत । छुट्जनजुगुण एव
मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राप्त इव
विकलधीभवन्तमात्मानं न दृणत्ति । कुतस्तवापूर्वोऽयम-
येन्द्रियोपप्लावो येनास्येवं कृतः । क्व ते तर्जयम् । क्वासा-
विन्द्रियजयः । क्व तद्विशिष्यं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः ।
क्व तत्कुलकमागतं ग्रहचर्यम् । क्व सा सर्वाधिकयानकमु-

कता । क्व ते गुरुपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क ता वैरा-
ग्यबुद्धयः । क तद्गुरुपदेशविद्वेषित्वम् । क सा सुखपराङ्मु-
षता । कासौ तपस्यभिनिवेशः । क्व सा सद्गानामुपर्यु-
चिः । क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्कला प्रज्ञा निर्गु-
णो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको
गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रवृत्तता, निष्कारणं ज्ञानम् ।
यद्वच भयादशा शक्ति रागाभिपद्वैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादश्चा-
भिभूयन्ते । कथं फलतस्माद्भूतितामपहृतामक्षमालामपि न
लक्षयन्ति । अहो विगतचतनत्वम् । अपहृता नामयम् । इव-
मपि तावदपह्नियमाणमनयान्तर्या निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिद्गुरुपज्ञातलब्ध इव
प्रत्यवादीत्—‘सद्ये वपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि ।
'माहमेवमस्या दुर्दिनीकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाप्रद्वेषापरा-
धमिमम् ।’ इत्यभिधायालीककोपश्रान्तेन प्रयत्नविरचितभीष-
'णेषुकुटिभूषणेन मुखेऽदुना मामयदत्—‘वपले, प्रदेशादस्मादि-
मासजभाषतामदत्त्वा पदप्रपदमपि न गन्तव्यम्’ इति । तद्य-
ष्टुपाहमात्मकपटादुन्मुच्यैक्यलीम ‘भगवन्, चक्षतामचमाला’
'इति मन्मुद्रासक्तदृष्टे शून्यहृदयस्थास्य प्रसारिते पाणी निधाय
स्पन्दललितरुगातापि पुनः स्नातुमयात्तरम् । अथाय च
कथमपि प्रयत्नेन सिम्तनेव प्रतीपं नायमाता लक्ष्मीजनेन
बलादन्वया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमपास्तिपम् ।
गत्वा च प्रविश्य कन्धान्तपुरं ततः प्रभृति तद्विरद्विधुरा
किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं
परितृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रसूतालापारिम किं जा-
गर्मि किं मुक्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं
किं सुखमिदं किमुत्कण्ठयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं
किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि

कान्परम्यार्णाति सर्वं नागगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता
 च क गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य
 कथयामि कोऽस्य प्रतीक्षार इति सर्वं च नाशासिपम् ।
 केवलमास्त्वा कुमारीपुरासादं विस्तृत्य च सखीजगं द्वारि
 निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी
 भविजालगवातानिच्छिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया
 प्रसाधितानिच कुसुमितामिष महारत्ननिधानाविष्ठितामिषा-

तद्वल्लभतया तप क्लेशायापि रुद्धयन्ती, तत्प्राप्त्येष गृहीतमौ-
 नमता, स्मरजमितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनियेषस्याग्राभ्य-
 तां तदास्पदतया दोषनस्य चारतां तच्छृणुसम्पदात्पा-
 रिजातकुसुमस्य मनोहरतां ताविजासाल्लुरलांकस्य रम्यतां
 तद्वत्सम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामभ्यारोपयन्ती, दूर-
 ण्यस्यापि कमलिनीष सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयू-
 रीष जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवि-
 तोद्गमरक्षाधलीमिवाक्षयलीं कण्ठेनोद्धहन्ती, तथैव च तया
 मस्तुततद्गदस्यालापयेव कण्ठलग्नया पारिजातमञ्जरीं तथैव
 च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कर्म्मसुकुलकर्णपूराय-
 माणेन रोमाञ्चजालेन कण्ठकितैककपोलकलशं निरुप-
 न्धमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरदुःशहिनी मदीया तरलिजा नाम मयैव
 सह गता स्नातुमासीत् । सा च पञ्चाधिरादिबागस्य तथाच-
 स्थितां शनैर्मांभवादीत्-‘महंदारिके, यौ तौ तापसदुमारकौ
 दिव्याकाशवस्माभिरञ्जोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेका येन महं दु-
 हितुरियमवतंसीरुता सुस्तस्सुसुममञ्जरी च तस्माद् द्वितो-
 यायात्मनो रत्नदर्शनमातिनिभृतपदः कुसुमितस्ततासन्धान-

गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुदि-
 श्याप्राक्षीत्-‘वालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभि-
 धामा क गच्छति’ इति । मयोक्तम्-‘एषा खलु भगवतः
 श्वेतमानोरेणुसम्भूतायामप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना देवस्य
 सकलगन्धर्वमुकुटमणिशङ्खाकशिखरोल्लेखमर्णितचरणनख-
 शकस्य गन्धर्वाधिपतेर्देवस्य दुहिता महाश्वेता नाम
 गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।’ इति कथिते
 च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा दिग-
 तमिमेपेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो, मां, सानुनयमभ्य-
 र्थितामिव दर्शयन्पुनराह-‘वालिके, यस्याग्निनी तथायिसंध्याः
 दिन्यचपला यालभावेऽप्याकृतिरिवम् । तत्करोमि मे यद्यनमे-
 कमभ्यर्च्यमाना’ इति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटपः
 दर्शितादरमभिहितः-‘भगवन्, कस्मादेयमभिधरसे । काहम् ।
 महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादयाः पुण्यैर्विना नि-
 पिलकलमदापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं
 पुनराधाम् । तद्विश्रम्भमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं
 जमः ।’ इत्येयमुक्तञ्च मया सस्नेहया सखीमिषोपश्रयिणीमिव
 श्राणप्रक्षामिव दृष्ट्वा मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपाद-
 पारपद्ममादाय निष्पीठ्य शिखातले तेन गन्धगजमदसुरभि-
 परिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विषाद्यं पट्टिकां स्वहस्त-
 कमलकनिष्ठिकानखशिखरेणामिलित्य ‘इयं पत्रिका त्वया तस्मै
 कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया’ इत्यभिभाषार्पितवान् । इत्यु-
 क्ता च सा ताम्बूलभाजनादारुण्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन
 तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिषान्तर्जनयता
 ओषधिपयेणापि रोमोद्भमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनलेश-
 मन्नेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां चकलपट्टिकां
 तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्-—

‘दूरं मुक्तालतया विसृजितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दृशितारो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥’

अतया च मे दृष्टया, दिङ्मोहम्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनो धट्टल-
निशयेवाभ्यस्य जिह्वोच्छित्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकये-
वातस्वदर्शिनो ध्वरप्रधापप्रवृत्त्येवासम्बद्धमापिणो दुष्टनिद्रपेष
विपविहलस्य लोकायतिकविद्येयाधर्मद्वयेर्मदिरयेयोन्मत्तस्य
दुरावेशक्रिययेव पिशाचप्रवृत्तस्य, दोषविकारोपचयः सुतरा-
मक्रियत स्मरानुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा
सरिविद्यं पुरेण विहलतामगमम् । तं च द्वितीयदर्शनेन
कृतमद्वापुण्यामिवाद्भूतसुरलोकासाधिव देवताधिष्ठिता-
मिव लब्धधरायिव पीतामृतायिव समासादितपैलोप्य-
राज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभद-
र्शनामियातिपरिचितामप्यपूयांमिव सादरभाभापमाणा, पार्श्वी-
यस्थितामपि सर्वलोकस्थांपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कर्पोल-
चोरलकलतामङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव
परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, ‘तरलिके, कथय कथं
स त्वया दृष्ट’, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमव-
स्थितासि तत्र, कियदनुसरन्नस्मानसावागतः’ इति पुनः पुनः
पर्यपृच्छम् । अतयेव च कथया तथा सह तस्मिन्नेव मातादे
तपैव प्रतिपिच्छायेपपरिजनप्रवेशा द्विषसमत्यधादयम् ।

अथ मर्दयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोदितायति
गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविधिम्बे, गैरिकगिरिसलिलप्रपात-
पाटलेषु कमलघनेभ्यः समुत्थाय वनगजपूषेभ्यश्च पुत्रोभयत्सु
भास्करकिरणेषु, गगनावतारविधामलालसानां, हर्षद्वेषारव-
प्रतिशब्देन सह निशति मेरुगिरिगह्वरे वासरे, मुकुलितरक्त-
पङ्कजपुष्पविश्रमपुष्करयलिषु रविविरहमूर्च्छांश्चकारितहृद-
यास्विव प्रारब्धनिर्मातृतासु पद्मिनीषु, मासीकृतसामान्य-

मृणाललताविचरसङ्कामितानीन परस्परद्वयान्यादाय विद्य-
यमानेषु रथाङ्गनासां युगलेषु, सा छत्रप्रादिणी समागत्या-
कथयत्--‘ भवन्दारिके, तयोर्मुनिकुमारयोऽन्यतरो द्वारि-
तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति ।’

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव
द्वारदेशं समुपजाततदागमनाश्रुता समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिर्न
‘गच्छ, प्रवेश्यताम’ इत्यादिश्य प्रादिशवम् । अथ मुहूर्तादिषु
तं तस्य, रूपस्यैव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतन-
स्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं
स्वयायमृषिकुमारकं कपिशलनामार्थं जराधवतितस्य कञ्चु-
किनोऽनुमोक्षणं चन्द्रातपस्येव यासातपमागच्छन्तमपश्यम् ।
अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिय सविषादमिव सन्त्य-
मिषार्थिभमिषान्तर्गतकुलमाकारमतश्चयम् । उरथाय च
कृतप्रणामा सादरे स्पर्शमासन्नमुपाहरम् । उपविष्टस्य च
बलादनिच्छतोऽपि प्रस्रास्य चरसाभुषमृज्योत्तरीयांशुकपत्र-
वेनाव्ययथायां भूमादेव तस्यान्तिके समुपविशम् । अथ
मुहूर्तमिय स्थित्वा किमपि विवक्षुरिय स तस्यां मत्तमीषो-
पविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदितानिप्राया
दृष्ट्यैव ‘भगवन्, अय्यनितरेकेऽग्रमस्मच्छरीरादशाङ्कुर्वन्माभिधी-
यताम्’ इत्यधोचम् ।

एवमुक्तञ्च मया कपिञ्चलः प्रत्यवादीत्--‘राजपुत्रि, किं
अर्चामि । योगे मे नाभिधेयाविषयमवतरति अप्रिया ।
कथं कन्दमूलफलाशी शान्तो यनवासनिरतो मुनिजनः ।
कवायमनुपैतान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकल्पो मेन्न-
यविविधविद्यासखदूटो रागप्रायः प्रपञ्चः । तथैवेवानुप-
पन्नमाप्तोकथं किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव सत्त्वहासास्पद-
तं मे नयति ।’

मुताहो जटानां समुचितम् । किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विन्दमो-
पदेशाद्गमिदम् । अपूर्वेयं विदम्बना । केवलमवश्यकथनीयमि-
दम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते ।
अन्यच्छरणं नालोपयते । अन्या गतिर्नास्ति । अकल्प्यमाने
च महाननर्धोपनिषातो जायते । ज्ञानपरित्यागेनापि रक्षणीयाः
सुहृदस्तव इति कथयामि । अस्ति मद्यत्वा समक्षमेष स मया
तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा आभिधाय
परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमनुस्मृष्टकुसुमावधयोऽन्यं
प्रदेशमगमम् । अपयातायां भवत्या सुहृदमिष स्थित्यैकाकी
किमपमिदानीमाचरतीति सञ्जातचित्तकं प्रतिनिवृत्त्य धिटया
स्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोक्यम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षमा-
सीच्च मे मनस्येवम्— किं तु मदनपरायणचित्तवृत्तिस्तामेवा-
नुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्या लब्धचेतनो लक्ष्मणो न
यत्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्तुपित परित्यज्य
मां गत, उताम्बिष्यन्मामेष प्रदेशमन्यमित समाश्रित स्यात् ।
इत्येवं विकल्पायम्भ्रिश्चिकालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मन प्रभृत्यन-
भ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमान पुनरचिन्तयम्—‘स
कदाचिद्दर्शयिष्यतिर्निर्दिष्ट किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि
किञ्चिन्न श्रियते द्विया । तत्र युक्तमेतयेकाकिन कर्तुम् ।’ इत्य-
थयार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्विष्यञ्च यथायथा नापश्यं तं
तथातथा सुहृत्क्षेदकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाश्रुमा-
नस्तदलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्तर कूलानि
च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टि सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सर समीपवर्तिनि निरुत्तरतया कुसुममय इव
मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे
असन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्पुष्टकल-
व्यापारतया लिखितमिषोत्कीर्णमिष स्तम्भितमिषोपरतमिष

प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, अतिनिःस्पन्दतया हृदय-
 निवासिनी प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासन्नसन्तापसन्धास-
 प्रलीनैरिव मनोमप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियै शून्यी
 कृतशरीरम्, यामकपोलशयनीकृतः रसलतया समुत्सर्पद्विरम-
 लैर्नखांशुभिर्धिमलीकृतमच्छाच्छन्दनरसरचितललाटिकमिव
 ललाटमुद्गहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया
 खशेषपरिमलामोदसौमोपसारिणा कलविरतच्छलेन मदन-
 संमोहनमग्नमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिध स-
 तमातपल्लवमिव धवणदेशं दधानम्, दक्षिणधरेण च स्फुरि-
 तनखाकिरणनिकरां फरतलस्पर्शसुखकरदकितामिध मुक्ता-
 यलीमधिनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदमचशीकरणचूर्णेनैव
 कुतुमरेणुना तरमिराहम्यमानम्, आभरागमिव सुद्धामय-
 द्विरासन्नैरनिच्छलितैरशोकपद्मैः स्पृश्यमानम्, अलिनि-
 यहनिषीयमानपरिमसैरपरि पतद्भिन्नम्पककुड्मलैस्तप्तशुश-
 ल्यकैरिव सधूमै कुसुमशरेण ताडयमानम्, अतिवहल-
 यनामोदमत्तमधुकरझङ्कारनि स्वनैर्हृद्वारैरिव दक्षिणानिलेन
 निर्मलस्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्द-
 कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव
 पाण्डुतया परिगृहीतं, मिदाघगङ्गाप्रवाहमिव कशिमानमाग-
 तम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव स्तायन्तम्, अम्यमि-
 वाष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरे-
 णैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव प्रदग्द्वीतमि-
 योन्मत्तमिव/च्छेदितमिधान्धमिव नधिरामिव सूकमिव, वि-
 लासमयमिव मदनमयमिव पराथत्तचित्तशक्तिं परां कोटि-
 मधिरुदं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमद्वयद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदचर्यं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजा-
 त्तावपादो धेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्— एवं नामायमति-

दुर्धिषहदेगो मकरकेतु, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्त-
रमप्रतीकारमुपनीत । कथमेवनेकपदे ध्यर्थाभवेदेवविधौ
गानराशिः । अहो वत महायिनम् । तथा नामायमा शैशवा-
न्तरप्रकृतिरस्मत्तिलवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिशुमारवार्णं
स्पृष्टशीयचरित आसीत् । अथ भित्तर इव परिभूय ज्ञानमधि-
गण्य तप प्रभायमुन्मूल्य, गाम्भीर्यं मन्मथेन अडीकृत ।
सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्मत्तिलमे' इति । उपरुह्य च तस्मिन्नेव
शिलातलैकपाश्वे समुपरिस्थांसदेशायसक्तपाणिस्तमनुष्मी-
तितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् ।
अथ सुधिरलं मीलनाह्नमिष कथमपि प्रयत्नेनानपरतरोदन-
यशाहुपजातारणभाषमधुजलपटलपूरसावितमुरमुपितमिव स-
देहनमिव स्वच्छांशुधाम्तरितरक्तयमलवनच्छाद्यं चक्षुःस्मील्य
मन्धरया दृष्ट्वा सुधिरं त्रिलोक्य मामापततरं मिथस्य
लज्जाविगीर्यमाणयिरस्ताक्षर 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तो-
ऽपि किं मां पृच्छसि' इति हृद्द्वेषेण शनैः शनैरब्रुवत् । अहं तु
तदाकर्ण्य तदवस्थयैवामर्तागरविकारोऽयं तयापि सुहृदा
सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय
इति मनस्ताप्रभायांजयम्- 'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम ।
केपलमिदमेव पृच्छामिः पदेतद्वारन्धं भवता किमिदं शुभ-
मिरपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माजंनोपायो-
ऽयम्, उतापरस्नपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्,
उत प्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्वि-
दन्तो नियमप्रकारः । कथमेतच्छुभं भवतो मनसापि चिन्तयितुं
किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथदत-
केनोपद्रासास्पदतां नीयमानमात्मानं नाचबुध्यसे । घृढो हि
मदमेतायास्यते । का वा सुखाश्रा साधुजननिन्दितेष्वेवविधेषु
प्रादुर्गतजनप्रहृमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या

विपलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निखिलशुभतामालिङ्गति
 कृष्णानुबधूमज्ज्वलेति कृष्णसर्पमवगूढते रत्नमिति ज्वलन्तम-
 द्भारमभिरूपयति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसखमुन्मूलयति
 मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्ठानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति ।
 अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्सद्योऽहं इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं
 ज्ञानमुद्गृह्णीति, यतो न निवारयसि प्रचलरजःप्रसरकलुषितानि
 स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा
 लुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवसाम्य निर्भर्त्स्यता-
 मयं दुराचारः । ' इत्येवं ब्रूत एव मे वचनमासिष्य प्रति-
 पश्मान्तरालप्रवृत्तचाप्यपेक्षिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ
 मामवलम्ब्याषोचत्—' सखे, किं वदुमोक्तेन । सर्वथा स्वस्थो-
 ऽसि । आशीषिपयिववेगधिपमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां
 पतितोऽसि न मोक्षरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रि-
 याणि सन्ति मनो वा विषये, यः पश्यति वा शृणोति वा
 श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवे-
 कमुत्तम, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् ।
 अवष्टम्भो ध्यानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा ।
 कथमप्येषमेवायत्नमिधृतास्तिष्ठन्त्यसयः । दूरातीतः खलूपदे-
 शकालः । समतिक्रान्तो धैर्यायसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला ।
 अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन धान्येनास्मिन्समये भवन्त-
 मपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिधारणं वा करणीयम् । कस्या-
 न्यस्य वा वचसि मया स्वातव्यम् । को चापरस्ववत्समो मे
 जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् ।
 इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टायस्था । तद्वत् इदानीमुपदेश-
 कालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादयदिनकर-
 किरणात्पत्नीमस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणा-
 मिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्कट्यत इव हृदयम् ।

प्लुप्यत इव दृष्टि । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं
तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यदमैर्न प्रायोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोप-
देशविशदं, सनिदयैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपमदं
चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कथं तदाहमचिन्तयम्—' अति-
भूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः
कल्पदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि ।'
इति कृतमतिरत्याय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः
समुद्भूत्य कमलिनीपलाशानि जललवणाञ्जितान्वादाय गर्भ-
धूलिकंवायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि शृ-
ङ्गीत्यागत्य तस्मिन्नेव लतापृष्ठशिलातले शयनमस्थाप्यपयम् ।
तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिना चन्दमविटपिना
मृदूनि किलतयानि निष्पीड्य तेन स्वभासुरभिणा
तुषारशिशिरेण रसेन ललाटेकामकल्पयम् । आ चरण-
तलादङ्गुली चारचयम् । प्रभ्यर्णपादपरस्फुटितपङ्कत-
धिवरशीर्षेण च करस्तप्यूर्ध्वितेन कर्पूरेणूना स्वेदप्रतिक्रि-
यामकरयम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रघटकलस्य स्वकुल-
लिलसीकरनिकरकायिणा फदलीदलेन ध्वजनक्रियामन्यातिष्ठ-
म् । पयं च मुहुर्मुहुश्चन्दन्यधलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचर्चागारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः
फदलीदलेनानवरतं धीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—
' नास्ति पञ्चसाध्यं नाम भगवतो भगोभुवः । कार्यं हरिण
इव चनवासानिरतं, रवमायमुन्धो जनः, क्व च विविधविला-
सराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य
दुर्घटं दुष्करमनायचमकर्तव्यं वा जगति । दुरूपपादेऽप्येन्द्र-
यमवज्ञया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते ।
आ धौ गणवा सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयि-

तुमल यद्यस्मै रोचते । तन्कुमुदिन्यापि दिनकरकरानुरागिणी
 भवति, कमलिन्यापि शशिकरद्वयमुज्ज्वलति निशापि वासरेण
 सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि
 प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तद्विदपि जलदे स्थिरता यजति
 जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्य
 मपरम, पञ्चिभौ येनात्यमगाधगास्मीर्यसागरस्तृणयल्लघुता
 मुपनीत । क तत्तप, केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारे
 यमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यम् ।
 का दिशं गन्तव्यम् । किं शरणम् । को बोधाय, क सहाय,
 क प्रकार, का युक्ति, क समाध्य, येनास्यास्य सन्धा
 र्यन्ते । केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा
 प्रकारेण केन वाचस्पन्मन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समा
 श्वासनेनाय जीवेत् ।' इत्येते चान्ये च मे विपश्णहृदयस्य
 सङ्कल्पा प्राबुलसन् । पुनश्चाचिन्तयम्—' किमनया ध्यातया
 निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन
 शुभेनाशुभेन वा रक्षणीया । तेषां च तत्समागममेकमपहाय
 नास्त्यपर सरत्तखोपाय । बालभयादप्रगल्भतया च तपा
 विरज्जमनुचितमुपहासमिद्यात्मनो मर्दनं न्युतिकुर भव्यमानो
 नियतमेकोच्छ्वासस्य शेषजीवितोऽपि नाय तस्या स्वयममि
 गमनेन पूरयति मनोरथम् । अत्रैकालान्तरक्षमश्चायमस्य मद
 नचिकार । स्वतन्मतिगर्हितनाहर्त्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्त
 सुहृदसुन्साधय । तदतिहृषणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य
 कर्तव्यव्रामापतितम् । किं वान्यत्क्रियते । का वान्या गति ।
 सर्वथा प्रयामि तस्या सकाशम् । आयेदयाप्येतामवस्थाम् ।
 इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्त मा विहाय
 सञ्जातलज्जो निवारयदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमु
 त्थापामतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य

चानुरागस्य सस्रशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समु-
चितं तत्र प्रभवति भवती ।' इत्यभिधाय किमियं ददयतीति
मन्मुखासत्तद्वद्विस्तृष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदावयवं सुखामृतमये इव इव निमग्ना, सर्वान्
भवानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिषाधिरुद्धा, सर्वो-
त्सधानामतिभूमिमिषाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया
किञ्चिदधनम्यमानवद्वनेत्वादस्पृष्टकपोलोद्भ्रंशधितरियोपर्युप-
रिपुनानुदग्धदर्शितमालाक्रमैव्यासपदमसंश्लेषतथोपजातम-
यिमभरेरमलरागनन्दवाष्पजलविन्दुभिः स्रवद्भिरावधमानग्रह-
पर्वतरा तत्क्षणमाचिन्तयन्— विष्टया तावदधमनङ्गो मामिष-
तमप्यनुबध्नाति । अतस्त्वमनेन मे स्मत्तापयतापि क्षिपताप्य-
शेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्वेदशी दशा वर्तते
ततः किमिष नोपशृतमनेन, किं वा नोपप्रादितम्, को वा-
नेनापरः समानो बन्धु । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि
यितया भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदताञ्जिकामिति । इत्थभूत-
किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुनरिति किमभिधातव्यम् ।'
इत्येव विचारयन्त्या एव प्राविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी माम-
कथयत्— भर्तृदारिके, त्वमस्यरप्यशरीरेति परिजनाहुपलभ्य
महादेव्या प्राप्तः' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजगत्सम्भ-
वीर साधरमुत्थाय राजपुत्रि, महानर्यमुपस्थितः कालाति-
पातो भगवाञ्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवस-
करस्तद्गच्छामि, सर्वेषामिमतसुहृत्पाणरक्षाइक्षिणार्थमयमु-
परिचिताञ्जलिंरप मे परमो विभय इत्यभिधाय प्रतियच-
नकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्याया प्रविशता वनकवे-
प्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुक्लितोक्तेन गृहीतताम्बूल-
कुसुमपटवासाद्वरागेन चामरव्यग्रपाणिना कुञ्जमिरातय-
धिरचामनवर्षचरकलमूकानुगतेन परिजनेन सर्वतः संरन्दे

द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु भक्तसमीपमा-
 गत्य सुचिरं स्थित्वा स्वमवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं
 कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति सून्यहृदया सर्वं नालक्ष-
 यम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितधा-
 जिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, क्षो-
 द्धितायमाने पद्मिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नी-
 लायमाने पूर्वादिग्भागे, पातालपङ्ककलुपेषु महाप्रलयजलधि-
 पयःपूरणेषु तिमिरेणायुष्यमाने जीवलोके, किङ्कृतच्यता-
 मूढा तामेव तरलिकामपृच्छन्—‘अयि तरलिके, कथं न
 पश्यसि इहमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तियिद्भूतानि चेन्द्रियाणि ।
 न स्वयमगवापि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे
 भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं स्वत्समक्षमेवाभिधाय
 गतः कपिञ्जलः । यदि नापदितरकल्पकेव विद्वाय लज्जामु-
 स्सृज्य धैर्यमपमुष्य विनयमचिन्तयित्वा जनापयादमतिक्रम्य
 सवाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रत्ना-
 न्धशूचिरनुज्ञाता पित्राननुमोदिता माता स्वयमुपगम्य
 प्रादपामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो मद्भान् । अथ
 धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण सूर्यमङ्गीकरोम्येवमपि-
 प्रथमं तत्तत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तथभघतः कपि-
 ञ्जलस्य प्रणयप्रसर्भम्, पुनरपरं यद्वि कदाचित्तास्य
 जनस्य मत्कृतादाशामङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि सु-
 निजवपधजमितं मूढेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयस्यामेव
 मन्व्यादाप्रचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तघन-
 राजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासुची दिगयासीत् । शनैः-
 शनैश्चन्द्रदर्शनामन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्प-
 तन्ती निशाया मुखशोभाभकरोत् । तदनु रसातलाववनीमु-
 चदायौद्गच्छता शेषक्षणमण्डलेनेव रजनीकरविष्येनाराजत

रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवह-
नेन किञ्चिदुन्मुक्तबालमात्रेण मकरध्वजधन्धुभूतेन समुपा-
रुहगणेशामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयता-
मनीयत यामिनी ।

अथ ते प्रत्यासन्नसमुद्रविदुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोद-
यरगलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदगान-
लाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधूतशरीरापि मन्मथ-
हस्तयर्तिनी चन्द्रगतमयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणम-
चिन्तयन् - 'एकत्र खलु मदमगधुमासमक्षयमादृतप्रभृतयः
समस्ता', एकत्र चार्यं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते
सोढुम् । इदमतिदुर्दिपहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम् ।
नस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरप्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य
तुषारपातो विपस्कोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंश ।' इत्येवं वि-
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलजनमलानिनिद्रेष मूर्च्छां
मां निर्मासितक्षोपनामकार्षीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततर-
लिफोपनीतामिच्छन्दनचर्चाभिस्नालवृन्तानिलैश्चोषस्रध्वसंश-
तामेयाहुलाहुला मूर्तेर्मेधाधिष्ठिता विषादेन मतच्छाद्यविधूत-
मथचन्द्रान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधाराव्यवहारे-
तमुर्षा रक्षतीं तरलितमपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां
सा हृतपादमणामा चन्दनफट्कार्णव करधुगलेन वशाञ्जलि-
ग्यादीन् - 'मर्हदारिके, किं ललया गुरजनापेक्षया वा ।
प्रसीद, प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् ।
वत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढु-
मिदं प्रलप्यन्त्रोदयत्रिजुम्भमाखण्डवलिकाशतमुदधिभिध म-
करचिह्नम् ।' इत्येवंवादिनीं तामबोचन् - उन्मत्ते, किं
मन्मथेन । जन्ययं सर्वविग्रहपानपहरन्सर्वोपायदर्शनाभ्युन्सा-
रयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिर-

स्कुर्वन्नज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिर्गमनलाघवदोषमावृण्वन्काला-
तिपातं परिहृन्नागत एव नृत्त्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता
कुमुदवान्वयः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविता
सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जगम् ।' इत्यभिद-
धाना मदनमूर्च्छाभेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवो-
वतिष्ठन् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमिचनिषेदकमस्पन्दत
इत्तिणं लोचनम् । उपजातकृत्वा चाधिस्तयमिदमपरं किम-
प्युपदिष्ट देवेनेति ।

अथ गान्तिदूरोद्गतेन विभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारि-
णा सुधासलिलजलपानिव यद्गता चन्दनरसनिर्झरनिफयनिव
कृता श्वेतगङ्गाप्रवाहसदस्यार्णाव धमतामृतसागरपुरानिधो-
धिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तगले,
श्वेतद्वीपनिवासमिध सोमलोकदशेनसुगन्धमिषानुभवमि जने,
प्रतिभयनमद्भुताजनेन विकचकुसुमरगन्धैश्चन्दनीदकैरुपह्वित-
माणेषु चन्द्रोदयापेषु, प्रतिकुमुदमायदमधुकरमण्डलास्तु
प्रपुष्पमानास्तु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनि-
र्झरे प्रमोदमुखरमयूररयरम्ये प्रदोषसमये सृष्टीतिविधिधकु-
सुमताम्बूलाङ्गरागपट्यासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना ते-
नैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकात्मधूस-
राकुलालकेन चन्दनरसचचाङ्गरागवेपेणात्रेण तथैव च तथा
कण्ठस्पर्शयातुमालया श्ववणुशिखरसुम्बिन्या च पारिजा-
तमञ्जरी पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनैव रत्नांशुकेन कृतशिरो-
वगुण्ठना केनचिदात्मनीयेनापि परिजनेनानुपलब्धमाणा त-
स्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अथतीर्थं च पारिजातकुसुममञ्जरीपेणिमलाकृष्टेन रिक्ती-
कृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय भावता मधुकरजालेन नील-
पटावगुण्ठनविग्रममिध सम्पादयतानुवध्यमाना प्रमदवनप-

चङ्गारेण निर्गम्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलि-
काद्विर्तीयमपरिजनमात्मानमवलोक्यचिन्तयम्—'मिथतमा
मिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव दृश्यं वाद्येन परिजननेन ।
नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । तनारोपि-
तशरासनासक्तसायकोऽनुसरीते कुसुमायुध । दुग्धसारित-
करः कर्पेति शशा । प्रस्वलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते राग ।
लज्जा पृष्ठतः कृत्वा पुर सहेन्द्रियैर्घावति हृदयम् । निश्चय
मारोप्य नपत्युक्कटा इति । प्रकाशं चानन्दम्—'अपि
तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुदतकस्तमपि कोरु
कचप्रदाकृष्टमनिमुपमानयेत् ।' इत्येषवादिर्नां च मां सा
विद्वस्यात्रपीड—मर्ददारिके मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन ।
अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव मर्ददारिकाया तास्ताश्चेष्टा-
करोति । तथा हि । निर्मलनसलप्रभृति पादयो पनसि ।
नृणाञ्चलयधवलान्प्रचम्बसे । केतकागर्भकैसरधूलिधूसर-
पादः कुमुदसरस्वषगाहते । सलिलसीकराद्रांश्चशिमणान्
रेणमृशति । ग्रंथि विषदितचक्रवाकमिषुनानि कमलगमानि ।'
एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितरालापैस्तथा सह तमुदेशमभ्यु-
पागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसर धरणपुगलं
कैलासतटापञ्चन्द्रोदयप्रसूनचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रह्लास-
यन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरस पश्चिमे तटे
पुरुषस्येव रुदितवर्णि निप्रकर्षाघातिव्यक्तमुपलक्ष्यम् ।।
दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्थाहितशङ्का तेन सुत-
रामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्त कथयतेच विपरणेनान्त-
रात्मना 'तरलिक, किमिदम्' इति समयमभिदधाना वेषमा-
नगात्रयद्विस्तदमिमुखमतिव्यस्तमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्ग्रादेव विभ्रान्प्रमानस्वरमुन्मुकातेनादं
'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदं

मापतितं किं वृक्षम्, उत्सद्योऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप
निर्घण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि
दुर्विनीते महाश्वेते किमेनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित
चन्द्रचाण्डाल कर्तार्योऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणा-
निलहृतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं बहेदानीं यथेष्टम्,
हा भगवच्छ्रुतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुपितमात्मानम्,
हा धर्मं निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति
विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि,
सजे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुपास्यामि न एकोमि
मयता यिना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवाह-
ष्टपूर्व इवाय मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमति-
निष्कुरता, कथय त्वदेत क गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैमि,
अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाता निर्वर्धकं जीयितम्
अप्रयोजनं तपो निःसुखाद्य लोकाः, केन सह परिभ्रमामि,
कमालयामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि
सुदृढमेव क तां स्मितपूर्वामिमीपिता च' इत्येतानि आन्यानि
च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तद्यच्च श्रुत्वा पतितैरिय प्रारौदुरादेव मुक्तैकतारकम्बा
सरस्तीरलतासक्तिमुटचमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति स्फुरितै-
रक्षातलमधिपमभूमिभागाविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्फुरन्ती पदे
पदे फेनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव ते प्रदेशे गत्वा सरस्तीरसमी-
पवर्तिनि शिपिरसीकरासारुद्धाधिणि शपिमणिशिलातले
विरचितं कुमुदकुपलवकमलाविविधवनकुसुमगुकुमारं कुसु-
मशरसायकमयमिव शयनमाधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया
मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःकोपशमितमदनसन्ताप-
तया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षोभप्रायश्चित्त-
प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रमेण 'त्वत्कृते ममेय-

मवस्था' इति कथयन्तामिवाधरेण, इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतया
 पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनलमयूरच्छतेन
 च्छिद्रितमिथ शशिकिरणै, 'मत्त प्रियतरस्तवापरो जनो जात'
 इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथन्यथा सहैता-
 नसून्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अथिरत
 रोदनात्ताम्रेण 'फटिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृही-
 तोऽयमनुगतो जन' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिथ चक्षुषा,
 किञ्चिद्विद्वताधरतया जीवितमपहतुमन्त प्रथिष्टैरिबेन्दुकि-
 रणै र्मिर्गच्छद्विर्दशनांशुभिर्ध्वलितपुरोभागम्, मन्मथन्य-
 थाधिघटमानहृदयनिहितेन यामेन पाणिना 'प्रसाद प्रापै-
 समं प्राणसमे न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थिता मामिथ धारयन्तम्,
 इतरेण च तन्मयदूष्यन्तुरतया चन्दनमिथ क्षपतोत्तानीकृतेन
 चन्द्रातपमिथ निधारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गत-
 जीवितमार्गमिवोद्गमिषेण विलोकयता तप सुहृदा कमण्डलुना
 समुपेतम्, कण्ठाभरणौकृतेन च मृणालवलयेन रजनिमर-
 किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन
 महरोनाइन्द्रहण्डमिषूष्णहस्तेन द्विगुणोभूतघाप्नोद्गमेना-
 क्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्तत्तयापकान्तजीवितं तमहं
 पापकारिणी मन्दमाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवाधरीणां तदा
 काहमगमं किमकरयं किं व्यक्षपमिति, सत्यमेव, नाज्ञासिपम् ।
 अक्षयश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य
 किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हृतशरीरकस्य किं विहिततया
 दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य
 किं बुधदाननिपुणतया दग्धदेवस्य किमेकान्तवामतया
 दुरात्मनो मन्मथहृतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि
 न शतयतो । केवलमतिचिराद्वन्धचेतना दुःखमाग्निनी

यद्वाविव पतितमसह्यशोचदह्यमानमात्मानमवनी विचेष्टमान-
 मपश्यम् । अथदधाना चासम्भावनीर्यं तत्तस्य मरणमात्मनश्च
 जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा
 अयं हा तात ॥ सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ जीवित-
 नियन्त्रेण थाचक्ष्व क मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य
 नासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतायस्या युगल-
 हृदयमाणाः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद सहृदयगुलप-
 दर्शय भक्तयस्सलतामोषदपि विलोक्य पूरय, मे-मनोरथम्,
 आतांस्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिक्तास्मि
 दुःखितास्म्यनल्पशरणास्मि भवनपरिभूतास्मि किमेति न
 करोषि दयां कथय किमपराधं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां
 वा नाहायामादत्तं कस्मिन्या त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो
 दासजनमकारुणात्परित्यज्य व्रजज विभेषि कीलीनात्, अली-
 कानुरागप्रतिरिण्णुसलया किं वा मया यामुषां पापया याद-
 मयापि प्राणिभिः, हा हातास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न
 तातो न विनयो न धन्वुयगौ न परलोकः, भिद्मं दुष्कृतका-
 रिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मासदृशी
 नृशंसहृदया यादमेवंपिधे भयस्तमुत्पद्य गृहं गतवती, किं
 मे गृहेण किमभ्यया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन
 वा, कमुपयामि शरणम्, अपि दैव दर्शय दयां विहाययामि त्वां
 देहि दयितदाक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते कुरु रूपां पादि
 यनितामनुधाम्, भगवत्यो वनदेयताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य
 प्राणान्, अथ यमुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं
 नानुकम्पसे, तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्
 इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रह-
 शृङ्गीतेषां त्रिष्टोत्रमन्त्रेण मृतोपहृतेषु व्यलपम् । उपर्युपरिपरि-
 पतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेषु द्रवतामिष

नीयमाना जलाकारेणैवाभ्यक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दृशन-
मयुष्मदशिवानुगततया साधुवारैरिच निष्पतन्नि शिरोरहैर-
प्यधिरलविगलितदुःसुमतया शुक्लवाष्पजलविन्दुमिरिषाम-
रशैरपि प्रसूनविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररदितैरिषांपेता,
नरजीवितायेचाभमरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि स्वर्गामना
हृदय प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्द्रन
श्वेतजटाशूले च तलाटे निहितसरस्विसयोदचासुयोर्मलयज-
रसतलजललितकमलिनीपलाशायकगुण्डले च हृदये परानृशन्ती,
'पुण्डरीके निष्पुरेऽस्येषमप्यार्तो न गणयसि माम्' इत्युपालभ-
माना, मुहुर्मुहुरेनमन्जनयं मुहुर्मुहु पर्यशुभ्यं मुहुर्मुहु करटे
शुद्धीया व्याकोषम् । 'त्रा पाप त्वयापि मत्प्रयागमनकालं
यापदस्यास्तयो न रक्षिता' इति तामेकावलीप्रगर्हयम् ।
'अपि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहु कपिजलस्य
पादयोत्पतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिका कण्ठे शुद्धीया मारुहम् ।
अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचि-
न्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्याया
दृष्ट्यानि आदुर्लभदृष्ट्याणि मादुरभवन्कुतस्ते प्रलापा कुत-
'स्तान्यतिकरणानि पैर्लक्ष्यरक्षितानि । अन्ध पथ स
प्रकार । प्रलयेमैव इयोदतिष्ठन्नन्तर्वाष्पदेगानाम् । जलयन्त्रा-
शीयामुप्यन्ताशुप्रवाहानाम् । श्रोत्रोद्वा सुष निरगच्छ प्रलापा-
नाम् । शिखरशतानीयध्वेन्त दुःखानाम् । प्रसूतय इषोद-
पापन्त मूर्छाताम् ।

ततश्च तयाभूते तस्मिन्प्रवस्थान्तरे मरणैकमिच्छया त-
त्तद्दुःखं विलप्य तरलिकामवधम्—'अप्युत्तिष्ठ निष्पुरहृदये क्रि-
यद्भोदिवि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अदुस्तरामि जी-
वितेश्वरम्' इति । अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो
गगनादचक्षीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-

तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितपुण्ड्रलमणिप्रभा-

मुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदंशो
महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः
स्वच्छवारिर्धवलैर्न देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्त-
राण्यामोदिता च शरीरतः स्रष्टा विशिरेण शीतज्वरमिह
जनयतामुत्तरीयकार्णिकार्षणेण नुपारपटुलेतेवानुजिह्वन्मोक्षी-
र्यचन्दनरसञ्छन्नाभिरिषासिस्वर्गैराशतकरपीडराभ्यां पाशुभ्यां
मृणालधवलार्जुगुलिभ्यामविशीतलस्यर्षाभ्यां तनुपरतमुद-
क्षिपन्नुन्मुमिनादगर्भरेण स्वरेण 'वस्ते महाश्वेते, न परि-
ह्वार्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि त्वयानेन सह भविष्यति समा-
गमः' इत्येवमाहृतः पितृवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुद-
पतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकीर्तु-
का चोन्मुञ्जी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु
ससंक्रममदत्त्वैपोत्तरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन् क मे वयस्यमपहृष्य
गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुक्तः सञ्जातकोपो धधन्तस्तेगानुत्तरीय-
यत्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुत्तरघ्नन्तरेचमुद्गतात् ।
पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तागगणमध्यमयिष्म् ।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतमप्ररणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगु-
णीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत इदयम् । किंकर्तव्यतामुदा-
च तिरलिकामप्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति । सा
तु तदवलोक्य स्त्रीस्यमाचक्रात रातस्मिन् क्षणे शोकाभिमा-
विता भयेनाभिमूला वेपमानाङ्गप्रतिर्मम मरणशङ्कया च
वराकी क्षिप्रगददया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न
जानामि पापकारिणी । किं नु महादिदमाश्चर्यम् । अमानुषा-

कृतिरेव पुरुषः । समाभ्यासिता चानेन गच्छता शान्तुकर्म्यं
पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यधि-
संवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि
विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं
विचार्योत्तमानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायात्रियवर्तयितुम् ।
अतिमहत्फलविदमाभ्यासस्यानमस्यामवस्थायाम् । अपि च
तमनुमरणात् एव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोऽयं को वायं
किमर्थं वानेनायमपगतासुरतिष्ठस्य नीतः क्व वा नीतः
कस्माच्चासम्भाषनीयेनामुना पुनःसमागमाशामदानेन भर्तृ-
दारिका समाभ्यासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं
वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्ययसितम् । एदवा-
प्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्टा
स्थास्यति । तेन तावत्प्रागमनकालावधयोऽपि तावद्विद्यन्ता-
त्मा प्राणाः । इत्यामिदधाना पादयोर्मै न्यपतत् । अहं तु
रक्तलोकादुत्सृज्यतया जीविततृष्णायाः क्षुब्धतया च
मीश्वभावस्य तथा च तद्वधनोपनीतया दुरागामृगतृप्तिरुक्त्या
विप्लवप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं
न्यमाना नोऽनुपयती जीवितम् । आशया हि किमिय न
स्यते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां धर्मेसद्व्याप-
त्तिं यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिषान्निमयी-
न्मोक्षमभिनिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमामा रेणुकणधूसर-
रभुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तप्याकुलैः शिरोरहैरपर-
सुरी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयचामोणं वरुणेन तस्मिन्नेव
सरस्तीरे सरलिकाद्वितीया क्षणं चमितवती ।

अदुपसि तूवाय तस्मिन्नेव सराले स्नात्वा कृतनिश्चया
तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमाश्रयं तान्येव च घटकलानि
तामेवाक्षमालां गृहीत्वा शुद्ध्या निःसारतां संसारस्य, धात्वा

च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदायणतः,
 व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा
 च निष्ठुरतां द्वेषस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य,
 भावयित्वा चानित्यतां सर्वभाषानाम्, अवधार्य चाकाण्ड-
 भङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अधिगण्य तातमर्थ्यां च, परित्यज्य
 सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मतः,
 संयम्येन्द्रियाणि पृथ्वीतम्रह्मचर्यां देवं त्रैलोक्यनाथमनाघ-
 शरणमिमं शरणार्थिनीं स्थाणुमाधिता । अपरेष्टुश्च कुतोऽपि
 समुपलब्धदृष्टान्तस्तातः सहाभ्यया सह बन्धुवर्गेशागत्य
 सुचिरं कृताक्रमदस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्चनाभिश्च बहुभिरुपदेशैः
 ज्ञानेकप्रकारैः परितान्धनैश्च नानाविधैर्मृहागमनाय मे
 महान्तं यत्नमकरोत् । पदा च नेयमस्याद्यवसायात्कथञ्चिदपि
 शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि
 दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विद्युज्यमानोऽपि
 दहन्विषसान्स्वित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानया-
 सीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याधुमोक्षमात्रेण
 किल कृतकर्ता दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुरयबहुलमस्त-
 मितललममत्रलभूतमनेककेशायाससहस्रनिघासं दग्धशरी-
 रकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती धन्यैश्च फलमूलयारि-
 भिरवर्तमाना जपव्याजेन तद्विशुषगणानि च गणयन्ती त्रिसन्ध्य-
 मथ सरसि स्नानमुपसृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं
 अपम्यकमस्यामेव मुहायां तरलिकया, सह दार्ढ्येणोक्तमनुमचन्ती
 चिरमवसम् । साहमेवंचिधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा
 क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना
 निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्ट्या
 गृष्ट्या वा कृतग्राह्यवधमहापातक्या करोति महाभाग ।

VOCABULARY.

अंशु—A ray of light.

अंशुक—Fine cloth.

अंस—The shoulder

अकारण—Sudden.

अकिञ्चन—A pauper.

अक्षमाला (, -मालिका, -सूत्र)—
A rosary.

अक्षयली—A rosary.

अलौहिणी—A complete
army representing
the four-fold division
of troops in full.

अमसम्भ्या—The morning
twilight. [hand.

अग्रदूत—The tip of the

अङ्गक्रिया—Cleansing the
body with fragrant
unguenta.

अचिरद्युति—Lightning ;
momentary splendour

अच्छ—Transparent.

अच्युतम्—(73) Strictly.

अजस्रम्—Incessantly.

अञ्जन—Collyrium.

अतन्द्रिता—(19) Active.

अतिभूमि—Excess, climax.

अतिमानुष—Superhuman.

अत्यय—Expiry.

अव्याहिन—A mishap.

अद्वा—Verily. [justice.

अधिकरण—A court of

अधिकार—(71) Duty,
authority.

अधिकेय—Censure.

अधिगम—Acquisition.

अधिगम्य—Stringed, strung.

अभिदेयता (, -देवता)—A
guardian deity. [next.

अधिधी—(25) More emi-

अधिष्ठान—An abode.

अधोतिनी Reciting hymns.

अभ्यवसाय—Resolution.

अभ्यवसित Resolved upon.

अभ्यारम्भवाद—Metaphysica.

अभ्यारोपण—Ascription.

अभ्वन्—Way, journey.

अनघ—(41) Safe.

अनघा—(14) Stainless.

अनङ्ग—Cupid.

अनस्र—Unyielding.

अनयय—Unblemished.

अनार्य—Ignoble.

अनायिल—(23) Untainted.

अनायास्य—Unsought for.

अनिमित्त—An ill-omen.

अनीक—An army.

अनीश्वर—Unable.

अनुक्रोश—Compassion.

अनुगित्म्—Near the hall.

अनुगोदम्—On the banks
of the Godāvari.

अनुजीविन्—A dependant.

अनुन्य—Supplication.

अनुसय—An attendant.

अनुबन्ध—Continuity.

अनुभाष—Dignity.

अनुयोग—(14) A query.

अनुरूप—(18) Worthy.

अनुवृत्ति—Compliance.

अनुशय—Repentance.

अनुशिष्ट—(16) Directed.

अन्वय—Ancestry.

अन्वय—Significant.

अन्तःपुर—A gynæceum.

अन्तराय—An obstacle.

अन्तराल—Interval.

अन्तरीक्ष—The sky.

अपदी—A screen.

अपत्य—Offspring.

अपराग—Alienation.

अपरान्त The western coast.

अपरेद्यम्—The next day.

अपरोक्ष—Direct.

अपवर्ग—Absolution.

अपवर्जित—(6) Sovered.

अपक्षिम—(61) First.

अपाङ्ग—Corner of the eye.

अपुष्कल—Insignificant.

अपेक्षा—(14) Regard.

अपोद—(11) Removed,

(15) discarded.

अप्रसूह—Unenlightened.

अप्रत्यय—Mistrust.

अवन्ध्य—(17) Effectual.

अब्ज—A lotus.

अग्रहास्यम्—Oh dear !

अमघ्य—Ungentle.

अग्निकार—Witchcraft.

अभिजन—Pedigree.

अभिजात—Well-born.

अमिश्रण—A souvenir.

अभिधान—A name

अभिधेय—(96) Expression	अयस्—Iron.
अभिनय—Acting.	अयुग्मलोचन—S'iva.
अभिनिवेश—Intentness.	अरविन्द—A lotus.
अभिमय—(2) Overthrow, (24) abuse.	अरति—An enemy.
अभिमर्श—(24) Outrage.	अराल—Curved.
अभियोग—Attack.	अरुण—Aurora.
अभिपङ्क्त—Attachment.	अर्क—The sun.
अभिषेक (13, 14, 19) Ablution (15, 80) anointment.	अर्चिस्—(3) Flame, a ray.
अभिसम्भान—Cheating.	अणव—The ocean.
अभिसरण—Assignment.	अर्घ्य—Significant.
अभ्यभिष्टFacing the enemy.	अलक—A lock of hair.
अभ्यर्ण—Adjacent.	अलकक—Lac.
अभ्युपपादि—Favour.	अलम्—(12, 88) Able.
अभ्युपेत—Accepted.	असोक—False. [nary.
अन्न—(13, 16) A cloud.	असोकसामान्य—Extraordi-
अमर्ष—Anger.	अपकाश—Space.
अमानुष—(76) Gigantic, (112) superhuman.	अपकीर्ण—(28) Set on.
अम्वर (11) The sky, (29, 92) apparel, (30) heaven.	अपमर्द—Drought.
अम्बुज—A lotus.	अधचय—Culling.
अम्बुराशि—The ocean.	अपतंस—An ear-ring.
अम्बुरुद्ध—A lotus.	अवतर्जन—(14) Descended (81) Incarnate.
अम्भोज—A lotus.	अवदात—White.
अप—An auspicious rite.	अवधि—(108) Limit.
	अवधूत—Slighted.
	अवधूत—Ablution at the close of a sacrifice.

अवरज A younger brother.
 अवरोध—The seraglio.
 अवलोप—(80) Pride.
 अवसरप्राप्त—(102) Suited
 to the occasion.
 अवपुष्प—(38) Stupor,
 (52, 100) composure,
 (102) procedure.
 अवस्तु—(28) A trash.
 अवहित्या—Dissimulation
 अवधसि—Attainment.
 अविनय—Indecorum.
 अविलंबविनी—Consistent
 with self.
 अव्यक्त—(14) Matter in
 the noumenal state.
 अव्यभिचारिन्—(23) True
 without exception.
 अशुनि—Thunderbolt.
 अश्मन्—Stone.
 असम्भ्रम—(7) Unconcern.
 असम्बद्धमाविन्—One who
 talks incoherently.
 अस्तु—Life. [world.
 असुरविषय—The nether
 अस्त्या—Early.
 अशुज्—Blood.
 अक्ष—A tear.

अहमहमिका—Emulation.
 अहार्य—(15) Unshakable.
 अहि—A snake.
 अहित—(3) An enemy.
 अद्वाय—Quickly.
 आफूत—Significance.
 आखण्डल—Indra.
 आख्या—A name.
 आगन्तुक—A new comer.
 आचित—Covered, strewn.
 आच्छेदन—Snapping.
 आजीव—Livelihood.
 आशेष—Strut.
 आतपत्र—An umbrella.
 आनिवेयी—Hospitable.
 आसगन्ध—Humbled.
 (अश्व—pride).
 आदधान—(8) Causing.
 आदर—Regard.
 आदर—(15) Regardful,
 (112) interested.
 आत्मधू—Brahmā.
 आधि—(43) A bank.
 आध्मात—Inflated.
 अपप्रसत्ता—Pregnant.
 आपानमृमि—A wassail
 ground.

आस(68,71,89) A kinsman
 आसजन्मद्—(19) Born.
 आसवाच्—A seer, a sage.
 (आस—Authentic)
 आभरण—Ornament.
 आमुष्मिक—(71) Spiritual
 आयत्त—Long.
 आयतन—(76) Abode
 आयुध—A weapon
 आर्त—Distressed.
 आर्ति—Distress
 आर्द्र—Moist, soft
 आर्यपुत्र—Husband
 आशयाल A basin for water
 round the root of a tree
 आलान—(7) A tether, (8)
 a tying post (fidante
 आली—A woman's con-
 आलीन—Clinging to
 आलेख—A painting.
 आलोल—(89) Dishevelled
 आधर्जित—(10, 11) Bent,
 (22) sprinkled
 आधर्जितवती—(75) Having
 bewitched
 आवर्त—(10) An eddy
 आपिल—(12) Foul, turbid

आविष्ट—(110) Frenzied.
 आवेग—Hurry.
 आवेश—(80) Influence (a
 by an evil spirit).
 आश—(5) A direction.
 आशीविष—A serpent
 आशयान—Dried up
 आपाद—(22) A पलाय स्थान
 आसङ्ग (18) Contact, (19)
 garment, (77) attachment
 आसन्न—Adjacent
 आसय—(4) Ale
 आसार—A shower.
 आस्थान—Assembly.
 आस्पद (18, 25, 28) Place
 आहत—(3) Smitten
 आहित—(107) Caused.
 आहिताग्नि—Agni-hotrin.
 आहोस्वित—Or.
 इद्वित—(27) Intention.
 इन्दीवर—A blue lotus
 इन्द्रजाल—Magic.
 इन्द्रजालिक—A juggler.
 इन्द्रनील—A sapphire.
 इन्धन—Fuel.
 इम—An elephant.
 इम्य—A rich man.

इयत्ता—Quantitativeness.

इयु—An arrow.

इष्टि—A sacrifice.

ईदृक्ता—Qualitativeness.

ईप्सितार्थे—(17) An object of desire.

उचिन्त—(14) Accustomed.

उसद्—An ox.

उच्य—(83) Picking up from the ground, (79) a collection. [named.

उचै.भयस्—A horse so

उच्छिष्टि—Incision.

उच्छ्राय—Height.

उच्छ्वसित—(87) A sigh.

उच्छ्वास—Breath, sigh.

उटज—A cottage.

उटुपति—The moon. (उटु a star).

उत्कण्ठा—Anguish.

उत्कलिका—A wave ; a love-longing.

उत्कीर्ण—Carved, a carving.

उत्खात(4) Uprooted ; ousted

उत्तमाङ्ग—The head.

उत्तमाङ्गना—A beautiful lady, ■ courtesan.

उत्तर (2) Latter, (9, 27, 72)

prominent, (19) upper

उत्तरीय An upper garment.

उत्तरेद्युस्—On the morrow.

उत्थान—(89) Upturned, (105) Supine.

उत्पतिष्यु—Flying up.

उत्पल—A lotus or lily.

उत्पल्ल Lap, (7) Surface.

उत्सारण—Dispersion.

उत्सारित(5) Pushed after.

उत्सेक—Pride, conceit.

उत्सेध—Height.

उत्थ (3) Wild, (12) high.

उदधि—The ocean, a sea.

उदन्यत्—The ocean.

उदम्भम्—Rich in water.

उदवास—Lying in water.

उदात्त—(61) Illustrious.

उदार—(16, 28) Large.

उदीच्य—Northern.

उदीर्ण—Intense.

उद्गम—Appearance.

उद्गमनीय A suit of clothes

उद्गार—(6) Effusion.

उद्गम—Wild.

उद्देश—A tract of land.

उडूत—Flying up, flatter-
ing
उड्डान्त—(5) Flying over
उद्यत—(2) Wielded, (4, 5)
armed, accounted.
उद्विग्नवर्ण Looking uneasy.
उन्मदन्—Impassioned
उन्मिषित—(21) A glance.
उन्नेव—Winking
उपकण्ठ—(4) Coast, (18)
Precinct
उपकरण—Apparatus
उपकार्या—A royal tent
उपक्रोशन्—Scandalizing
उपगृह—Embrace
उपमद्व—(101) Complaisance
उपचय—Increase
उपत्यका—A valley
उपदा—A present
उपद्रव—(81) Commotion
उपनिपात—Befalling
उपपत्ति—Reason
उपपन्न—(23) Proper
उपश्रव—(91) Disturbance
उपप्लवित—Subject to
oppression
उपवृद्धित—Augmented

उपयन्तु—A husband.
उपरत—Deceased
उपरोध—Impediment
उपसिष्यु—Wishing to know
उपसृष्ट—Possessed by a devil
उपहत—Haunted
उपात्तवर्ण Sang in ballads.
उपान्त—(11) Outskirt, (29)
the angle of the eye.
उपायन—A present
उरग—A serpent
उरस्—The breast
उर्ध्व—The earth.
उदगम—Conspicuous
उष्णधारण—An umbrella
उष्णीय—Turban, diadem
उष्मन्—Heat, vapour
उरु—A ray of light
ऊदा—(23) Wedded, (83)
borne
ऊर्मि—A wave
शृङ्ग—A bear
शृङ्गु—Straight
ऋद्धिमत्—Magnificent
एकचारिणी A devoted wife
एकपदे—All of a sudden.
एकान्त—Seclusion

एकावली—A necklace of
 pearls with one string
 पथ—Fuel
 एनस्—Sin
 पला—Cardamom
 पेट्टिक—Mundane
 ओकस्—An abode
 ओघ—64) Multitude
 ओषधि—A herb
 ओदासीन्य—Indifference
 ककुद् The hump of a bull
 ककुसत्—13) A bull
 कङ्कपदन Forceps, tongs
 कङ्कट—Armour
 कङ्कपन—An arrow
 कच—Hair
 कङ्कुकिन् A chamberlain
 कट्ट An elephant's temple
 कटाक्ष—A side look
 कतिचित्—Some
 कथोद्घात—(3) Allusion
 to exploits
 कदन—Massacre
 कनिष्ठिका The little finger
 कन्दुक A ball for playing
 कन्यका—A damsel
 कपाल—(30) Skull

कीपश—Coppery red
 कमलयोनि—Brahma
 करदु—A casket
 करण An organ of sense
 करमोरु—A woman with
 thumb tapering like
 the metacarpus
 करेणु—An elephant
 कर्कशु—The plum
 कर्णपूर—An ear drop
 कल—(55 91) Melodious
 कलङ्क—(10) Rust
 कलत्र—A wife
 कलाम—A kind of paddy
 कलमूक—Deaf and dumb,
 कला—28) A digit, (72)
 a fine art
 कलाप—A collection
 कलाघत्—The moon
 कलित—(40) Maddened
 कलुप—(39) Choked
 कल्पान्त—The destruction
 of the world
 कलमप—Sin
 कवल—A morsel
 कपायित—(76) Coloured
 कादम्ब (11) A कदम्ब flow-
 er, (13) a flamingo

कामगति Moving at will	कुट्टिम—A pavement
कामम्—(2, 83) Indeed	कुट्टमल—A bud
कामवृत्ति—Self willed	कुत्सल—Curiosity
कामशासन—(73) Śiva	कुन्तल—Hair
कार्तान्तिक An astrologer	कुमुदबान्धव—The moon
कार्त्स्न्यं—Totality	कुमुद्वती—The lily plant
कार्मुक—A bow.	कुम्भयोनि Sage Agastya
कासकूट A kind of poison	कुलक्षमागत—Hereditary
कासुरष्ट—Bitten by a	कुलिश—Thunderbolt
deadly snake	कुपलव—A blue lotus
कालपृष्ठ—A bow	कुपेशव—A lotus
कालरात्रि—The night	कुसुमचाप (, शर—Cupid,
succeeding a cycle	कुसुमायुध—Cupid
कालुष्य—Foulness	कुहर—A cavity
काश—A kind of white	कूटयन्त्र—A trap
flower	कुवर—The pole of a
काष्ठा—A limit	carriage [the bank
किङ्कर्तव्यतासूढ Aa loks to	कुलदूष—Undermining
know what should	कुलमुद्गज—Butting
be done	against the banks
किकिरी—A small bell	कुप्य—(16) A peril
किरीटिन्—Arjuna	कृतक—Adopted
किसलय—A sprout (boo	कृतजन्मन्—27) Planted
कीचक—Sounding bam	कृतमति—(101) Resolved
कीलित—Riveted	कृतान्त—The god of death
कुङ्कुम—Saffron	कृत्रिम—Artificial
कुटिल—(112) Curling	कृपण—Pitiable

कृष्णसार A black antelope.
 फेका The cry of a peacock.
 केतन A flag, an emblem.
 केवल—(19) Bare.
 केसर A filament, the mane
 of a horse or lion.
 केतु—A flag, an emblem.
 केसर—Pertaining to
 केतकी flowers.
 कौदण्ड—A bow.
 कौप—Stock.
 कौटिल्यशास्त्र—A treatise
 on state-craft.
 कौतुक—(28) A marriage
 bracelet, (36) festi-
 vity.
 कीमती—Moonlight.
 कौलीन—Scandal.
 कौचिरी—(6) Presided over
 by कुचर.
 कौस्तुभ—The name of
 Krishna's jewel.
 क्रम—(32) Etiquette.
 कश्मिक—Emaciation.
 क्लम—Fatigue.
 कथणित—(91) A sound.
 कण्ठा—Night.

क्षपा—Night.
 क्षीब—Tipsy.
 क्षीर (31) The sea of milk,
 (42) a milktree.
 क्षुण—Trodden.
 क्षुद्रा—A dancing girl.
 क्षुर्य—A kind of arrow.
 क्षेपणीय A kind of missile.
 क्षौद्रपटल—A honeycomb,
 (क्षौद्र honey).
 क्षौम—Silk.
 स्व—The sky.
 स्वर्ग—A bird. [firefly.
 रघोत्त—A glow-worm, a
 खेद—Fatigue.
 गणशुः—Repeatedly.
 गणिका—A courtesan.
 गन्धर्वनगर—The phantom
 appearance of a town
 in the sky.
 गमस्ति—A ray of light.
 गम्भीरवेदिन्—A restive
 elephant.
 गम्य—A gallant.
 गवाक्ष—A window.
 गर्भेश्वर—Rich from birth.
 गहन—A thicket.

गार्होद्विज—Arjuna's bow
 गात्र—Fordable
 गान्धर्व—A form of marriage
 by mutual consent
 गायत्रि—An emerald
 गिर—Speech
 गिरीश—17 Siva [virtues
 गुणोदय—(3) Based on
 गुरु—(1, 9, 18, 26) Father
 गुरु—Kartika
 गृहिणी—A housewife
 गेरिफ—Red chalk
 गोब्रह्मिन्—Indra
 गोप—A protector
 गोक्षीर्ष—A kind of sandal
 having the smell of
 a lotus
 ग्रह—(80) An evil star
 ग्राम्य—Rustic, vulgar
 ग्राह—79) A shark
 ग्राह्याय—A teacher
 श्रेय { A fastening for
 श्रेयस { the neck
 घन—(10, 11) A cloud,
 (16) = mass
 घट्मर—An annihilator
 धृष्टा—Mercy

चतुष्क—A square court
 yard, or a hall with a
 roof resting on four
 pillars
 चतुरन्त—(44) Sea girt
 चन्द्रमौलि—Siva
 चन्द्रशाला—A room on
 the top of a house
 चन्द्रातप—Moonlight
 चसू—An army
 चाप—A bow
 चापल—(23) Impertinence
 चौरभृत्—A hermit
 चूत—The mango
 चूर्ण—Scented powder
 व्युत्ता मन्—Of a depraved
 soul
 उटा—Lustre
 उद्या—(48, 7) Lustre
 उद्यापथ—The galaxy or
 milky way
 उघन—The buttock
 अनु—Lie
 जनपद—A country
 जनान्तिकम्—Aside
 अन्य—A battle [column
 अयस्तम्भ—A triumphal

जयोदाहरण—A song of
glory.

जरत्—Old.

जरा—Old age. [shattered.

जर्जर(, -रित, —Cracked,

जलद(, धर, —A cloud.

जलयन्त्र—A spout.

जय—Speed.

जादृच—Dullness.

जातवेदस्—Fire.

जाता-(40) A child(female)

जातु—Ever.

जातुप—Made of lac.

जिगीषा A desire to conquer

जितभृश—A master who
chastises his servants
when erring.

जिष्णु—A victor.

जिह्वित—Slow, lazy.

जीवा—A bow-string.

जैत्र—Triumphant.

ज्या—A bow-string.

ज्योतिष्पथ—The sky.

ज्वलन—Fire.

मदिति—Speedily.

दङ्गुल—Twang.

तत्त्वदर्शिन्—A philosopher.

जोडत्—Lightning.

तपस्विनी—(37) A poor-
creature.

तरल—Tremulous.

तरस्—(4) Strength.

तिमिर—(79) Myopia.

तीर्थ—A holy place, a
deserving person.

तिर्यक्—Askance.

तुमुल—Tumultuous.

तुला—Comparison.

तुहिन—Frost.

तृणेर—A quiver.

तृणम्—Quickly.

तृये—A musical instru-
ment, a trumpet.

तृष्णीम्—Silent. [myopia.

तैमिरिक—One affected by

शर्मा—Bashfulness.

त्रिपदी—A fastening for
the foot.

त्रिपर्ण—The triad of धर्म,
अर्थ & काम.

त्रिमार्गमा—Gangā.

त्रिस्रोतस्—Gangā.

त्रेताग्नि—The three-fold;
sacrificial fire.

अम्बक—Siva. . .
 त्विप्—Lustre.
 दन्तवासस्—A lip-tasker.
 दन्तिन्—An elephant, a
 दन्तुर—Indented.
 दयित—Beloved.
 दरी—A cave.
 दमं—The kusā grass.
 दशान्तर—Vicissitudes of
 life. ((80) urbanity.
 दक्षिण्य—(72) Gallantry,
 दक्ष्य—Dexterity.
 दान—(5) Rut.
 दायाद—A kinsman.
 दामं—Made of kus's.
 वाय Forest conflagration.
 दिग्धर—Naked, unclad.
 दिङ्मोह—Loss of bearing.
 दिव्य—Divine.
 दीक्षित—(1) Installed.
 दीर्घिका A large long pond
 दुःसम्पाद्य—Hard to attain
 दुःकुल—Silk.
 दुरन्त—Tragic
 दुरावेष्टकिया—Hypnotism.
 दुरित—Sin.
 दुरुपपाद—Impossible.

दुःजात—(15) Adversity,
 (60) ill-bred.
 दुर्दिन—(4,78) A shower,
 (8) a foul weather.
 दुर्निमित्त—An ill omen.
 दुर्संलित—Wayward
 दुर्विनीत—Immodest
 दुर्धिपह—Intolerable.
 दुःमान—Feeling sad.
 द्रव्य—Proud.
 द्रव्य—Stone, rock.
 द्रोपातन—Nocturnal.
 द्रविण—Wealth, gold.
 द्राक्षावलयभूमि—A plot of
 vine-yards
 द्विप—An elephant.
 द्विरद—An elephant.
 धानुस्क—An archer.
 धिष्ण्य—A place.
 धुर—Burden, yoke.
 धौरेय—A horse yoked.
 नक्तम्—At night.
 नद्ध—(6) Tied.
 नभस्वर Moving in the sky.
 नभस्वद—Wind. [tured.
 नवग्रहा (91) Newly cap-
 नवमाखिक्ख—A jasmine.

नयविद्—A politician.
 नाग—An elephant.
 नागरिक—A gallant.
 नाटयन्ता—Acting.
 नामधेय—Name.
 नाराच—An arrow.
 नाव्य—Navigable.
 निकाम—Very much.
 निरुति—Dishonesty.
 निकेत—A house.
 निक्षेप—(19) A trust.
 निचित—(112) Covered.
 निदाघ—Summer.
 निदर्शन—An illustration.
 निधान—(93) A treasure.
 निवम्बन—(105, 110) Cause.
 निभृत—(93) Silent.
 निमिच्छ—(106) An omen.
 निम्नगा—A river.
 नियति—Destiny.
 नियम—(19) A vow.
 निराशिस्—Dispassionate.
 निर्वन्ध—(28) Intentness.
 निर्भर—(18) Full. [able.
 निर्विशेष—Indistinguish-
 विविध—(23) Dissociated.
 धृत—At ease.

निर्विष्ट—(14) Enjoyed.
 निर्वृति—(26) Ease, rest.
 निर्वेद—Despondency.
 निर्व्यपश्च—Regardless.
 निवसन—A garment.
 निशित—Sharp.
 निशीथ—Midnight.
 निश्चय—Resolve.
 निपद्य—Sitting.
 निपिक—Infused.
 निपेक्षणी—Sitting.
 निसर्ग—Nature.
 निस्त्रिंश—A scimitar.
 निहित—(1) Stored.
 नीराजना—Lustration.
 नीवार—Wild rice.
 रुष्ट—Cruel.
 नेमि—The circumference
 of a wheel.
 नेमिसिक्—Periodical,
 occasional.
 नेष्टिक—A life-long
 student (ब्रह्मचारि)
 नौसाधन—A naval force.
 व्यज्रोव The banyan tree.
 न्यास—(45) A trust.
 पक्षद्वार—A side-door.

पात—Partiality.

रन्—An eye lash.

ज—A lotus

जर—A cage

म—(10) a mass, (3a)

1 thatch [powder

शस्त्र—Performed

का (48) A bandage,

57, 94) a fragment

पण्य—A wager

सु—10) A bird

पिकिरी—A army

विह—A bird [leaf

(18) An ornamented

वेद—(55) An arrow.

दवी—A way, a track

वालि Walking on foot.

जति A flight, a series

सराग—A ruby

नग—A snake

योधर A woman's breast

योधि—The ocean

रभृत—A cuckoo

रमार्थत—Truly

परमेश्वर—(78) A king

परम्परा—A series

पराग—(3) Dust

परमर्श(79) Obliteration.

परामृशन्ती—Touching

परामृष्ट—To wipe

परिकर A girth, waist

परिक्रिष्ट—Overtasked

परिग्रह—(43) Acceptance,

(108) basis

परिग्रहीतृ 4a) A husband

परिणम—To mature

परिणाम—(46) Reverse,

(77) maturity

परिदेवित—Lamentation

परिपदे—Paraphernalia,

retinue [(82) insult

परिभय—(51) Defeat,

परिभाषित्री—Affronter

परिमल—Fragrance.

परि रम्—To embrace.

परि वद्—To censure

परिवर्तन—(19) Rolling

परि प्वञ्ज—To embrace

परिस्पन्दित—Stirring

परेतभूमि—A cemetery

पर्यन्त—(12) Precinct

पर्यसु Suffused with tears.

पर्यस्त—Scattered

पर्याकुल (53) Bedimmed,
 (96) perplexed
 पर्याप्त (56) Expanded
 पर्याय—(2) Alternation
 पलाश—(98) A leaf
 पलित—Grey hair
 पल्लव—(80, 96) Skirt
 परबल—A pool
 पाशु—Dust [pale red
 पाटल—(7) Rosiness, (95)
 पाटय—Skill
 पान—(81) Whetting
 पारणा—Meal after a fast
 पारिप्लव—Brisk [earthy
 पार्ष्व—(2) A king (14)
 पार्ष्णि—(2) The rear
 पासुपाह्व- Tending cattle
 विच्छिन्ना A peacock's tail
 पितृसन्न—A cemetery
 पित्र्य Paternal ancestral
 पिनङ्ग—Put on, dressed
 पिनाकपाणि (-विन्ना) Siva
 पिशाचमह—One haunted
 by a ghost
 पिशित—Flesh, bait
 पिशुन—(51) Indicative
 पीठ—(8) A foot stool

पीठमर्द—A mimic, one
 adept in pacifying
 angry women
 पीवर—Plump [an arrow
 पुद्ग The feathered part of
 पुण्डरीक A white lotus
 पुण्यजन—(14) A यक्ष
 पुष्पाग A नागकेसर flower
 पुर सर—(13, 16) A fore-
 runner, (30) a harbinger
 पुरस्क्रिया—Honour
 पुरारि—Siva [sage
 पुराविद्—A historian, a
 पुढपांसम—विष्णु, the
 best of men
 पुरुहूतध्वज—A festive
 banner in honour of
 Indra [priest
 पुरोधस्—The family
 पुस्तक—Thrill [bank
 पुस्तिम—Alluvium, sand
 पुष्पधन्वन्—Cupid
 पूग—An areca nut
 पूषा—A name of Kunti
 पूषत—A spray of water
 पेलव—Delicate
 पेशल—(12) Slender, soft

पौरमुख्य—A chief citizen
 पौरस्त्य—Eastern [विभीषण]
 पौलस्त्य—(8, राचण (13)
 प्रहर—A heap
 प्रफुल्ल—(4a) Fully
 प्रकाश—(3) A clearance
 प्रकृति—(2, 14 16) The
 people, (8, 20, 38) nature
 प्रगल्भ—Bold, forward
 प्रजगर—Wakefulness
 प्रणेय—To be led
 प्रताप—(2) Heat, (3, 88)
 prowess
 प्रतिकृत—(60) Avenged
 प्रतिक्रिया—A remedy
 प्रतियोगिनी—Repellent
 प्रतिपत्ति (24, 102) Resort,
 (48) regard resort to
 प्रति षट्—To attain to
 प्रतिपादक—(74) Gift
 प्रतियोग—An opponent
 प्रतिरघ—A rival
 प्रतिरघ—An echo
 प्रतिकूप—Appropriate
 प्रतिरोपित—(4) Replanted,
 reinstated

प्रतियुक्त—A reply
 प्रतिचिम्बक (8a) An image
 प्रतिविहित—(16) Pitched
 प्रतिशब्दक (, शुक्) An echo
 प्रतिसत्पान—Discrimination
 प्रतिसमाहित—Redressed
 प्रतिसर—The marriage
 thread [neighbour
 प्रतिहस्तित्—A next-door
 प्रतीकार—A remedy
 प्रतीक—(13) Well known,
 प्रतीप—Contrary
 प्रतीष्ट—(37) Carried
 प्रतीक्षा—A portrait
 प्रत्यन्त—(3) Frother
 प्रत्यभिज्ञान—Recognition
 प्रत्याघात—Rejecting
 प्रत्या सद्—To approach
 प्रत्युद् गम्—(, प्रज, ६) To
 rise in reception of
 प्रथित—Well known
 प्रथिमन्—Magnitude,
 प्रदक्षिण—(3) Turning to
 the right, (39) circum
 ambulation
 प्रदोष—Dusk, evening

प्रधूमित—Smouldering.
 प्रपञ्च—(96) Delusion.
 प्रपात—(95) A cascade.
 प्रमय—(16) An organ.
 प्रमिश्र—(30) Rustish.
 प्रभूत—Ample, profuse.
 प्रमत्त—Careless.
 प्रमद्वयन—A park
 प्रमाण—Authority.
 प्रयत्न—(15) Pious
 प्ररोह—A sprout
 प्रलाप—(95) Delirium,
 (111) wailing.
 प्रयद्गण—A vehicle.
 प्रवाल—A coral, a sprout
 प्रवृत्ति—(14) News, (40)
 budding forth, '43, 54)
 course.
 प्रवेपमान—Quivering
 प्रथमन—(2) Pacification
 प्रसक्त—(12) Continuous
 प्रसमम्—By force.
 प्रसर—scope, access
 प्रसव—(3) A flower, (4)
 delivery, (19) fruit
 प्रसाद—(2) Benignity.
 प्रसाधन—Decoration.

प्रसाधित—Decorated.
 प्रसिद्ध—(18) Dressed.
 प्रस्तावना—(72) Extol-
 ment. (79) = prelude
 प्रस्रवण—(19) Effusion
 प्रहरण—(15) A weapon.
 प्रहि—To send
 प्राकृत—(50, 99) Common
 प्राची—The east
 प्राचीनवर्हिम्—Indra
 प्राजन—A goad
 प्राज्य—(14) Profuse
 प्राप्यम्—Agreeably.
 प्राप्तकाल—Befitting the
 occasion
 प्राकृष्—The rains
 प्रियंघट—Sweet speaking.
 प्रेङ्गोलेन—A swing.
 प्रेतपटह—A funeral drum.
 प्रोक्त—(18) Entangled
 प्रोषित—Absent, abroad.
 प्रौढ—Bold
 प्लुप्—To burn.
 फल—(4) Fruit, wealth
 फाल्गुन—A name of अर्जुन.
 वचमौन—Silent.
 वधिर—Deaf

रन्धकी—A harlot.
 रन्धुर—Rugged.
 रम्भ—Brown.
 रलि—An offering.
 रहुमता—Esteemed.
 रहुमान—Esteem. [right.
 रहुलपक्ष—The dark fort.
 रात्रातप The morning sun
 रात्रारण The morning sun
 रालिश—Childish.
 राहा—An arm.
 राह्य—Physical.
 रिल—A lotus fibre.
 रीमात्स—(85) Cruel.
 रुमुस्तु—Wishing to know
 रौक्ष—(13) A patch.
 रम्भ—(4) Broken; van-
 quished, (17) frustrated.
 रङ्गि—A flight of steps.
 रन्धुर—Brittle [princess.
 रमदायिका (, -रुद्धि) —A
 रवितच्यता—(89) Predca-
 tion, (110) destiny.
 रागधय—Luck.
 रानु—The sun.
 रायली—Speech. [lady.
 रायिनी—An honourable

रासुर—Shining.
 रास्यत्—The sun.
 रास्वर—Radiant.
 रित्त—(8) Discharging
 ichor, (10, 31) split.
 रुम्भ—Bent.
 रुम्भ—(82) A paramour
 रूति—(29) Prosperity.
 रूम्भ—A king.
 रूम्भ—The birch tree.
 रूम्भ—A frown. [Siva.
 रूम्भ—An attendant of
 रुम्भ—(15) Ferrently.
 रूम्भ—(5) A snake.
 रूम्भ—Earthly.
 रूम्भ (, -विकार) —A frown.
 रूम्भ (, -चिह्न, -हास्य) —
 Cupid.
 रूम्भ—Honey.
 रूम्भ—Indra.
 रूम्भ—(74) Beautiful.
 रूम्भ—Decorating. [halo
 रूम्भ—(1) A territory; ■
 रूम्भ—A sword.
 रूम्भ—Envy.
 रूम्भ—(3) Rat, ichor.
 रूम्भ—Cupid.

मधु—(6) Wine, (85, 93)
 the month of chaitra.
 मध्य—The waist.
 मायम—(9) A neutral
 king, (20) the waist.
 मनसिज—Cupid.
 मनस्विन्—Strong-minded.
 मनीषित—Of one's liking.
 मनीषिन्—A wise man.
 मनीमघ (, -यू)—Cupid.
 मन्दर—Slow. [fool.
 मन्द—(2) Slack, (29) a
 मन्मथ—Cupid.
 मयु—(52, 54, 97) Anger.
 मयूष—A ray of light.
 मरीचि—A ray of light.
 मरु—A desert.
 मरुत्—Wind, breeze.
 मर्यु—Mortal
 मर्मन्—The vitals.
 मर्मर—Rustling.
 मलयज—Sandal.
 महाभाग—(105) Blessed.
 महाव्य—A great warrior.
 महाई—Costly. [tain.
 महोत्तर (, -ध)—A moon-
 मातरिष्वन्—Wind.

मातृका Mother's mother.
 मानयोएद—Sensitive of
 honour.
 मानसजन्मन्—Cupid, love
 मान्य—Dulceas [peppers.
 मायेच—(5) A grove of
 मायत—Wind.
 मार्ग—A path.
 मार्गोपदेशक—A guide.
 मार्गण—An arrow.
 माईय—Mildness.
 मित—Moderate.
 मिथुन—A couple.
 मुग्ध—(54) Simple.
 मुग्धा—(26) A fond girl.
 मुद्—Joy, delight.
 मुसल—A club.
 मूर्धन्—The head [polis.
 मूल—(3) The metro-
 मृमहृषिष्वन्—Mirage.
 मृगप्रेक्षिणी—Gazelle-eyed.
 मृत्—War, battle.
 मृषा—False.
 मेखला—A zone. [blue.
 मेचकित—Rendered dark-
 मेदस्—Fat; marrow.
 मेघ—Sacrifice.

मेधा—Retentive faculty
 मौञ्जी—, (18) A girdle of
 munda grass [fact
 यत्सत्यम्—As a matter of
 यथास्वम्—Each his own
 सहचर्या— (89) At pleasure
 यम्—A driver
 यहि—(13, 18) A string,
 (31, 88, 119) a creeper
 यात्रा—(3) An expedition
 याथार्थ्य—The true nature
 यियक्षु—Intent upon a
 sacrifice [ance
 युक्ति—(99) A contriv-
 युग—(8, 16) A pair, (9)
 a cycle, (44) A measure
 of 4 cubits
 युगपत्—Simultaneously
 यूप—A sacrificial post
 योध—A warrior
 योषिद्—A woman
 रक्—(72) Enamoured
 रक्षाधली—A talisman
 रज्जम्—(3) Dust, (12)
 passion [army
 रणशिरस् The van of an
 रत्नाकर—The ocean

रथाङ्गनामन्—The bird
 चक्रवाक (रथाङ्ग = चक्र)
 रदन—A tusk
 रव—Current
 रश्मि—A zone or girdle
 रश्मि—A ray of light
 रसातल The nether world
 रसिकता—Taste
 रसित—A sound
 रहस्—(26) Seclusion,
 (12) in seclusion
 रहस्य—(23) A secret
 रग—(10) Lustre, (18)
 dye, passion
 रगिन्—Impassioned
 राजकुल—Palace
 राजम्ब—A prince
 राजवीथी—A royal street
 रत्नि A row [ministration
 राज्यतन्त्र Policy of ad-
 रिक्त—Empty
 रिटि An attendant of Siva
 रुच—Lustre,
 रोमविक्रिया(, -अम्ब, उद्भम)-
 A thrill, horripilation
 लघिमन्—Lightness
 लतामण्डप—A bower.

ललाटन्तप—Scorching the
 forehead [the forehead.
 ललाटिका—A speckle on
 लाघव—Levity.
 लाज—Fried paddy.
 लाङ्घन—A mark or sign.
 लिखित—(97) Painted.
 लीलाखेल—(3) Graceful.
 लुलित—(86) Steeped in.
 लून—Lopped
 लोकायतिकविद्या—The
 Epicurean doctrine.
 लक्ष्मीय—Censure.
 लड्डु—A young ब्रह्मचारिन्.
 लडवानल—Submarine fire
 लतंस An ear-ring, a crest.
 लनस्पति—A tree.
 लनिता—A woman.
 लनिन्—A bard.
 लपुस्—The body.
 लप्र—(13) Butting.
 लर्णिन्—A ब्रह्मचारिन्.
 लर्तमाना (114) Subsisting.
 लर्ति The wick of a lamp
 लर्मन्—A path.
 लर्मन्—Armour.
 लर्प—(84) A continent.

लर्षधर—A eunuch.
 लर्षन्—Height. [house.
 लखमी—The eaves of a
 लली—A wrinkle.
 लल्लूक—A hillock.
 लल्लभ—Beloved.
 लल्ली—A creeper.
 लसु—Wealth; one of the
 eight sons of king
 Santanu by Gangā.
 लसुधरा—The earth.
 लार्धवम Observing silence.
 लार्जिन्—A horse.
 लार्जव—Submarine fire.
 लार्तायन—A window.
 लार्त्या—A storm.
 लार्नीर—Willow. [woman.
 लार्मा—(43) A perverse
 लार्ण—An elephant.
 लार्याश—A breastplate.
 लार्सुन्—A cloud.
 लार्त—(14) Health. [topic
 लार्त—(72) Inkling, (74)
 लार्थक—Old age. [ruins.
 लार्थिक Pertaining to the
 लार्खी—(104) Presided
 over by Indra, eastern.

वासस्—Garment
 वासू—A young girl
 बाह—A horse
 बाहिनी—An army
 विकच—Blossomed
 विकथना—Boasting
 विकल्प (16) A design,
 (73) a variety, (105)
 an alternative
 विकार—(77) Effect, (88,
 89, 99) Passion, (95)
 malady
 विहृति—Passion
 विक्रिया—(15) A change
 विक्रय—Overpowered
 वि मल्ल—To quarrel
 विमल (74) war, (79, 90)
 the body
 विचक्षण—Clever
 विचिन्वत् Searching for
 विचेष्टन—(7) Rolling
 विचेष्टित—60) A doing
 विट (27) An attendant
 on a courtesan
 विटप—A twig
 विटपिन्—A tree
 विडम्बना—Mockery

वितथ—False
 वितर्क—(97) Surmise
 वितान (112) Diffusion
 विदूषक—A jester
 विद्रुम—(10) A corn
 विद्वेष—An enemy,
 विधुर—(86, 99) Forlorn
 विनयन—(72) Education
 विनिद्र (30) Blossomed
 वि नी—To allay
 विनोद—Amusement
 विपत्ति—(47, 61, 66)
 Death (104) calamity
 विपन्न—70) Dead
 विपर्यय—Reverse [uence
 विपाक—Taste · consequ-
 विपिन—(4) A forest
 विप्रकर्ण—Distance
 विप्रकृत—Ill treated
 विप्रयोग—Separation
 विप्र लम्—To deceive
 विभुध—A god
 विभव—(44 71) Power
 विमाचरी—Night
 विमिश्र—(11) Blossomed
 विभूति—Splendour
 विभूषा—(5) Decoration

विम्रम(12) Blandishment
 (79) dalliance. [killing.
 विमर्द—(10) Contact, (47)
 विमर्श—Contemplation.
 विमानना—(24) Insult.
 वियत्—The sky.
 विरक्त—(14) Crimson.
 विराग—Alienation.
 विकृष—(29) Deformed,
 (48) an unworthy act.
 विरोपण—Healing.
 विलक्ष—Abashed.
 विलोल—(19) Tremulous.
 विषर—A cavity.
 विदृत—Opened.
 विशुद्ध—Clear.
 विश्रम्भ—Confident.
 विप्रुत—Renowned.
 विश्लेष—Separation.
 विश्वरूप Of universal form
 विषमबोधन Siva [concern.
 विषय—(35) Worldly
 विष्कम्भक—A prelude.
 विसर्ग—Bestowal.
 विसर् — (79) Diffusion.
 विसृप्त—Extending.
 विसृष्ट—(14) Given, (18)

given up, (32, 75) dis-
 missed.
 विस्फूर्जयु—Development.
 विरुषोटक—A tumour.
 विश्रम्भ—Confident.
 विह्वल—(77) Delirious.
 वीचि—A wave.
 वीथिका—An avenue.
 वीरध—A creeper.
 वृन्द—A multitude.
 वृषन्—Indra.
 वृषराजकेतन—Siva.
 वेणिक—100) A stream.
 वेपथु—Tremour. {time-
 येला—(10) Sea-shore (44)
 येलानिल—Sea-breeze-
 वेश—76) The abode of
 harlots.
 वैह्वय—Disconcertion.
 वैतसी Peculiar to the cane.
 वैतान—Sacrificial.
 वैदग्ध्य—(78) Skill,
 वैर—(53, 55) Animosity.
 वैराग्य—Dispassion.
 वैरूप्य—(77) Deformity.
 वैखण्ड—Blush
 व्यजन—A fan.

व्यञ्ज—To indicate. . . .
 व्यतिकर (31) Obstruction
 (78) association, (88,
 102) incident.
 व्यपदेश—Pretext. [tion.
 व्यलीक—Pain, mortifica-
 व्यवधान—(12) Intercep-
 tion, (96) covering.
 व्यवसाय—Resolve.
 व्यवसित—(31) Striving.
 व्यवस्थापित—Adjusted.
 व्यवसन—(35) setting, (49)
 a calamity.
 व्यस्त—Taken singly.
 व्याज—Pretext.
 व्यापार—Action.
 व्यामोह—Hallucination.
 व्यापत—Far-reaching.
 व्याहार—Speech.
 व्युत् क्रम—To pass over.
 व्योमन्—The sky.
 वण्—A wound.
 वतति—A creeper.
 मोडा—Dashfulness.
 मोडावह—Disgraceful.
 शकुनि—(93) A bird.
 शक्र—Indra.

शबल—Variegated.
 शब्दविद्या—Grammar.
 शरण—(6, 102) Refuge,
 (36) a house.
 शरव्य—A target.
 शरीरयन्—Incarporate.
 शरीरयन्ध—Birth.
 शरव्यन्ध The arrow head.
 शशिमौलि—Śiva.
 शम्भन्—Frequently.
 शम्भन्—A tree. (enemy.
 शम्भन् Belonging to an
 शम्भन्—Variegated.
 शम्भन्—A bow.
 शम्भन्गोपी A (peasant) girl
 watching corn fields.
 शिखण्ड—Lock of hair.
 शिखण्डिन्—A peacock.
 शिखामञ्जिता—H a r i n g
 bathed with a full pluge.
 शिखिन्—A peacock.
 शिञ्जित—Jingling.
 शिरसिन्—Hair.
 शिरस्त्राण—A helmet.
 शिरोरुह—Hair.
 शिवीमुख (6) A bee, (26,
 56) an arrow.

शिल्पविश्वक—A skilled
 artisan.
 शिव (29) Of an agreeable
 form, (40, 45) happy.
 शिशिरवचारA refrigerant
 शोकर A spray of water.
 शीर्षक—A helmet.
 शुक्ति—An oyster.
 शुच—Sorrow.
 शुचि—Summer ; pure.
 शुद्धक—Price, ransom.
 शूल—A smart. [serpents
 शेष—(104) The king of
 शैवल—Moss.
 शोणित—Blood.
 शमश्रुल—Bearded.
 श्यामिका—Blackness.
 श्लथ—Slack. [alted.
 श्लाघ्य—Glorious ; ex-
 श्वययु—Intumescence
 श्वेतमानु—The moon.
 श्वोवसीय—Bliss.
 पद्मद—A bee
 संयत Restrained, fettered
 संयमिन्—An ascetic.
 सरम्भ—Wrath.
 संधाहन—(51) Driving.

संविभाग—Participation.
 संशय—(24) Doubt, (46)
 a risk, (72) = chance.
 संशयित—Risking the life
 संशय—Support.
 संसर्ग—Contact.
 संस्कार—(78) Impression
 (83) culture.
 सं-स्था—(73) To die.
 संस्मरणीय—Departed.
 संहति (18) Compactness.
 सं-हृ—To withdraw.
 सङ्कट—Once.
 सङ्कट—(53) Juncture.
 सङ्कल्प (32) Will, resolve
 सं-कुच्—To close.
 सङ्केतस्थान A rendezvous.
 संक्रान्ति (78) The passage
 of a planet through
 the zodiac, transit.
 सङ्गत—(23) Friendship.
 सङ्गर (14, Promise, (66)
 war.
 संघट्ट—Close encounter.
 संघर्ष—A contest.
 संघात—Mass.
 सचिव—A minister.

सचेतस्—(25) Endowed
 with consciousness.
 सञ्ज—(5) To stick to.
 साकार (-किया) Honour,
 hospitality.
 सत्त्व (7,78) Spirit, mettle,
 (10,13,19) an animal,
 (80) an evil spirit.
 सन्न—80) A sacrifice.
 सन्नद्—An abode.
 सन्तक्षण—Cutting, shing.
 सनाथ—Associated.
 सन्तान—Continuation.
 सन्दान—A cord.
 सन्दानिष्ठ—Chained.
 सन्देश—A message.
 सन्धा—Promise [aim].
 सन्धान—(21) Union, (51)
 सन्धुक्षण—Simulation.
 सन्नाह—Armour
 सन्निपात—(14) Conflu-
 ence, (76) morbid state
 of the three humours
 वात, पित्त and कफ
 सन्निभ—Resembling.
 सन्निहित—Present, near
 सपत्न—A rival.

सपत्नी—A co-wife.
 सपदि—Instantly. [tality.
 सपर्या—Honour, hospi-
 तलसहि—The sun.
 (सन्धि—a horse)
 सभाजन—Greeting
 समम्—Simultaneously.
 समयविद्या—Astronomy.
 समरशिरस—The van of
 an army.
 समवाय—Congregation.
 समा कम्—(1) To occupy.
 समाचार—83) A rite or
 custom [plation,
 समाधान (-, चि)—Conten-
 समालम्भन—Decoration
 समिध्—Sacred fuel.
 समीरण—Wind, breeze
 समुचिता—(73) Used to.
 समुदाचार—Etiquette.
 समुद्रक—A basket.
 समुद्धर्तु—An uprooter.
 समुद्रपत्नी—A river.
 सम्पर्क—Contact.
 सम्भार—An aggregate.
 सम्भावना—81) Imagery.
 सम्भ्रम (50) Fear, flurry.

सम्मर्द—(103) A crowd.
 सम्मार्जनी—A broom.
 सरण—A bee.
 सरल—(7) A sort of pine
 सरस—(31) Perspiring,
 (101, 111) fresh.
 सरित्—A river.
 सरोज—A lotus. [age.
 सचयस्—Of the same
 सविद्—The sun. [left.)
 सव्येतर—Right (सव्य-
 सव्यूह—Wistful.
 सहकार—A kind of mango
 with a fragrant smell.
 सहज—(82) Innate. [पौष.
 सहस्र—The month of
 साकेत—Ayodhyā.
 साधन—(2) Fulfilment,
 (4) an army, (20 27)
 means. [“bravo”.
 साधुकार—A cheer of
 साधुवाद—Applause, (80)
 a wise saying.
 सान्द्र—Thick, dense
 साक्षिध्व—Presence.
 साप्तपदीन—Proceeding
 from seven words or
 seven paces.

सामोपन्यास—A peace
 proposal.
 साम्यतम—(59, 60) Now
 (82, 104) proper.
 साम्राज्य—Sovereignty.
 सायक—An arrow.
 सिंहनाद—A war-cry.
 सित—White, [authority
 सिद्धदेश—Of undispute
 सिद्धार्थ—Successful.
 सिन्धु—(4, 9) A river,
 (7) The river Indus.
 सीकर A spray of water.
 सीता—(27) A furrow.
 सुकुमार—Delicate.
 सुतराम—The more.
 सुप्रसर—Easily fordable.
 सुभग—Agreeable.
 सुमनस्—A flower.
 सूत—A charioteer.
 सैकत—A sand bank.
 सोदर्य—A brother.
 सोदर्या—A sister
 सौदामिनी—Lightning.
 सौम—A palace.
 सौमन्य—(17) Winsome-
 ness, (25) beauty, (33)
 good luck.

सौमित्रि—लक्ष्मण.

स्कन्ध—(3) A phalanx,
(6) the trunk of a tree
(7) shoulder or body

स्तनित A stunning sound

स्तवक—A cluster of
flowers

स्तिमित—Steady, slow

स्तुति—Panegyric

स्तम्भित—(89) Stopped,
(97) stupefied

स्थण्डिल—A level square
piece of ground.

स्यायु—(109) Siva

स्निग्ध—(11) Sweet

स्फटिक—A crystal

स्फीत—(72) Gorgeous

स्फुरित—Reflected

स्नेह—(7) Oil

स्पर्धिन् (10) Resembling

स्मरातुर—Love sick.

स्मरणीय (34) A souvenir.

स्मर्तव्यशेष—A thing of
the past

स्मितपूर्वाभिभाषिता Speak
ing with a smile

स्मेर—Smiling

स्यन्दन—A chariot.

स्वस्तिवाचनिका—Employ-
ed to pronounce bene-
diction

स्यूत—Sewn

स्रज्—A garland

स्वच्छन्दता—Wilfulness.

स्पर्शवेद्य—Self cognisable.

स्वेद—Sweat

स्वैरम्—Slowly, freely

हरि—(15) A monkey

हविर्भुज् Fire (हविस् = पृत)

हव्य—An oblation.

हारीत—A wood pigeon

हार्य,—(25) To be won,
(28) who deserves to
be borne on—

हियकर—The moon

हिमोरिकर—Chilly

हिरण्यरेतसृ—Fire

हियमान—Decaying

हुत—(3) Propitiated with
oblation

हुतवह } Fire (हुत =
हताशन) oblation .

हेति—A weapon

हेतुविद्या—Logic.

हे (, हे) वा—Neighing

हपणे—Shameful

NOTES

रघुदिग्विजयः ।

The piece is taken from Kalidasa's *Raghuvamśa* (Canto IV) दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince.

S 1 दिनाग्ने दूतायन —The authority for this will be found in the Vedic texts—द्यौः तेन सावर्ग्येन सृजते । आदित्यो वा जस्त वत्त निमग्नप्रविपति । अग्निं वा आदित्य साव प्रविपति ।

S 2 निदम्य—“राजकर्तृकस्यापि नियमभङ्गान्ननुपचारात् समानकर्तृकत्वाविरोधः ।”—Mallanatha

S 4 शिरसाभिना—means ‘elephant granted’ when construed with शिरसाभ and ‘riding on elephants’ when construed with चरितराज सम्भवे—Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascendancy to the throne and his conquest of his enemy's territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by सदा

S 6 वन्द्यु पात्रिभ्यः—An instance of a सम्भेदसमास, equivalent to वन्दितव्यपात्रिभ्यः । वन्द्यु is औपमेयविक्रमो षनी, वन्द्याभि — full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations.

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth. The same idea is amplified elsewhere by the poet as निष्पत्तिभित्तास्त्वमेकसुरपमस्मिन्दय श्रीय सदाय च । (R. VI 29)

S. 7 The earth is looked upon as a वसुमती woman. The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu.

S. 9 By the expressions मङ्गलवती and पुण्यविक्रता the poet means to suggest that Dilipa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu. The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father. The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वं जगद्विभक्तं दुर्गारिणोऽपि न—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences.

S. 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements पञ् joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness. Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्चानां a needless addition. The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुण or specific properties—smell, taste, light, touch and sound.

S. 12. The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter'. The sun which gives heat is appropriately called गरु which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated रघु which means 'a pleaser'. On the meaning attached to रघु by Kalidasa, Mallinatha remarks—दद्यापि राजस्य राजतेर्दीप्तवर्णा-त्कल्पितकान्तो न तु रश्मिस्तथापि चानूत्पत्तिर्यजमानादुत्पत्तिस्तु कविना । The same ideal of रश्मिस्तथापि finds expression elsewhere in the following—"चक्षुषेव द्रष्टो महोपप्रेक्षितं सर्वं द्रष्टुमिच्छन्त्ययम् ।" R. VIII. 8.

S 13 काशम्—For a similar use of the word cf. काशं नृशं
सन्तु सदस्ये ऽप्ये राजन्तोमादुर्येन मृगम् । नञ्काराभ्यदसङ्कुञ्जापि ज्योतिष्मती
चन्द्रमसि रवि ॥ R VI. 23. चक्षुमया दक्षिणा—Cf. जनेकमुपयोऽडेदि
परोत्तार्यस्य दयकम् । सर्वस्य ज्ञानेन यास्य दस्य नास्वप्य एव स ॥ Also,
महिषेष्टमसिने हेरिते गहने कुल वयो ष्वरविनाम् । मुह्यत परिमुह्यत आत्म
कुहते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ (Karatā II. 33). दिव्य हि चक्षुर्मृतमञ्जरिष्वपि
स्ववदितविमल्यदिषु च निषेयु यास्य नाशमभिद्वन्द्वसि । तेन हीन सरोर्यकास्त
विशालयोः चन्द्रयोगश्च एव कनुर्यद्वन्द्वेनसाधर्म्यात् । (D K VII) गन्धेद—
अग्ने कर्षे दृष्टया like धान्नन पन्नाम्. The meaning is that he
was fair eyed with a deep insight into science

S 19 The implication of the verse is that Raghu's fame
permeated the three worlds—भूर्, भुवर् and स्वर्, and this can be
brought out thus—The whiteness of the lilies, flamingoes and
stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame
(fame being poetically white) This presupposes the coherence
of the fame with those objects and coherence (of course
simultaneous) of a thing with objects in different regions can
only mean its coextension with those regions The point why
other objects in the same regions were not similarly influenced
by the fame will find its explanation in a law by which
response is possible from objects that have a capacity for it
हृत्तद्विषु—The word माय is significant, implying the flight or
flying state of the flamingoes, and thus connecting them with
the sky Flamingoes, with the poet's convention migrate to
the lake Mevasa during the rains when water on the plains is
turbid and return with the clearing of the water in autumn,
and it is this returning that is meant by the flight in question
For the flight of such birds in rows of मैत्रीरथाद्विज्जिह्विस्तम्भा
तोऽप्यस्तम् । य (सि) कलानर्द्धाद ऋचिप्रमितान्वी ॥ (R I 41) ।

■ 21 The words अस्माद and सुसुप्ते carry each a second
sense in their implied connection with मय and अय respectively

The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus

S 22 महीना — ऋतु preceded by महत् and इह in a कर्मधारय gets the उभयपक्षे दन्.

S 23 स्थथा—'कराच्यम्वा मेदुश्च नेत्रांश्च च मदधुतं त्रि-
वाक्यम् । The discharge through all the seven outlets points
to the superior breed of Raghu's elephants

S 24 वृत्ते प्रथमम् — The foremost (constituent) of the
(three fold) regal power The three constituents are शमा
(majesty), मय (ministry) and उल्हाड (army) The facilities offered
by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition

S 25 मरुतिष्व वरी । इह मरुतिष्वपि इत्युक्त्यास्य' वाक्सी
समुद्रयना यथा कर ति ।' इत्युक्त्यास्यपानाम् — VI

S 26 वरुणिवारम् — मीढं च यदुच्छेपी शिवशक्तिवत् । इत्यत्र

S 27 वपाट्टका — It is not necessary that the strewing
should be made always by elderly women on such occasions.
Thus वराकिन् वसन्तः शतैराचारैर्विपैर्वैरुच्यते । Raghu II 10
The word वान is always used in the plural The second half
of the verse contains an allusion to समुद्रमंथन

S 28 तुल्य शालीक्यदिवा — The तुल्यता referred to was already
tested by Raghu's encounter with Indra in canto III ■ हेतुर्
हेतुभिः — For the wind being favourable the flags pointed
towards the front

S 29 Cf अनुष्ठातृशुभं विवाहकथास्तोत्रेण रत्नद्वयेन । Raghu
XVI 28 Strict conformity to order would demand sameness
of words in भुवनेषु and भूतानि

S 30 Raghu's majesty, his army dm, the dust raised
by his army and the army itself with its four constituents of
elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four

successive battalions of his advancing army. The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy. The order is note-worthy, being in strict conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy's direction.

S 31, यत्किमस्मात्—न्यासादि शक्ता (यत्किमस्मात्सहित) दत्त here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum 'Knowledge is power.'

S 38 This alludes to the यज्ञवेदः

S 35 सुविनाशिय वैतसाम्—is equivalent to मया वैतसैरि
Our poet is fond of drawing samples from the same en-
vironment. The present is an instance of this, चास्मा सुवि
सुवि—Translate. The Sulunas preserved themselves, चास्मि
when used reflexively is always singular सुवि—The base is
सुवि (P IV 1. 170—दधमिनासिदधमसादण्) which is reduced
for the plural terminations to सुवि (P II 4 6a दधामि नमुसु सुवि
कौवासिदाम्) 'सुविद्वय कदा वनवद्वचना प्रविद्वयवद्वते ।'—M. For the
idea of दधामि नो मुद्वयति प्रवामो वद्वति नो मे मयावि सुवि । सुविद्वयव
द्वय मयाभे मया नमस्तेन करोति विद्वयम् ॥

S 36 नद्वान्--The base is नद्व. See note on नद्वे above.

§ 38 केने —सराये खोना । उत्कलप्रवेश —Who was shown the way by the Utkala prince. This shows that the Utkala prince had already been conquered by Raghu. For the declensional peculiarity in उत्कल see notes on पुष्टे and वहाये above. The base चोत्कल is got by P IV 1 168 २^४ अनपदस्यार्धे चनिषादम् ।

S 39 गम्भीरदिन — सम्भेदाच्छोषितशक-नगरात् कथम् । इति । आनाद-
 शं न वानादि न स्वात् गम्भीरदिना ॥ ' इति राजबुद्धये । ' विरामाखेन यो
 पति विज्ञा परिचिज्ञाये । गम्भीरेक्षो विज्ञेय स यत्रो वातादिभि ॥ ' इति
 मृगचर्मीय । —M

S. 40 काशी — The plural will be कशी । See notes
 above (sl 35 36, 38) Here चत corresponds to चित्ता

B 42 ताम्रहोवा दत्ते — In (cups made of) betel leaves This
 shows that betel creepers grow in abundance in those parts
 माकिताशनद् — The country is rich in coconuts even in this
 day The carousal is an indication of complete victory over
 the enemy

S 43 यमविजया — One who takes to conquests as a matter
 of duty Such a monarch will be satisfied with simply rob-
 bing his enemy of his glory unlike a योमविजया who will rob
 the enemy of his kingdom as well and an यमविजया who will
 further take even the enemy's life भिद् येदत्तद् — This is
 an explicit statement of what is implicitly contained
 in गृहान य for गृहान implies loss of glory and प्रतिगुप्त
 would be meaningless if the lost kingdom were not re-
 turned श्री here should mean glory and not wealth for
 the sake of propriety

S 44 रेखाक्षेपे — Following the same sea coast though
 other routes through the interior were possible The sea coast
 was preferred because it was peculiarly enjoyable at that sea-
 son अश्वत्थ — The areca trees were then in fruit, which shows
 that it was the advent of winter when Raghu reached there
 अगस्त्या दायम् — A periphrasis for south, it being associated
 with Agastya — the sage as well as the star Agastya is well
 mentioned here the star being literally visible during that part
 of the year

■ 45 परिभोगेण—By enjoyment in the shape of sporting or bathing गन्धान्मुखा-कण—Exposed गन्धानमेव मुखात् वस्मिन् देन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha's construction गन्धानेन सुगन्धिकण appears unsound for the reason that परिभोग being ■ भाव (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it सुरिण पत्न्यु —The ocean, with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf. सङ्ग्रहस्थो R. \III, 58). It should be noted however that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like सङ्ग्रह्य The gist of the verse is that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

■ 46 दारीच—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper The दारीच are so called for their greenness of colour in which respect they resemble parrots, while in structure they resemble pigeons. They are fond of pepper and hence the flying about The point is the season being winter

■ 47 कसञ्जु —For the temples were ichory as inferable from the use of कष and भक्ष चञ्जुमुखाणाम्—Thus shows that cardamom grows profusely in those parts द्रव्यव्याप्य—' सर्वभोजि-वस्त्रिणो न बहुमीदि ' 1—M. The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement being of the same smell and made one with the rut This like the preceding verse points to the season being winter then

■ 48 विपदी चाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which, of course, they had none then) नाहसत्—Did not slip off This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain.

The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दिशि रवशि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south

S 50 एतद्द्वारम्—The mouth of the तारवती—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak a visible representation of the same passing

S 51 २—दिग् and मार्ग in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S 53 The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that वासुदेव created the space for his penance

S 54 For a similar expression of poetic substitution cf. 'येन वर्मानवदाश्रिते-दृष्टकाकनमृत्तमास्तरेषु । प्रकीर्त्ता यदुपिनादिनीनाह-मुष्य हरेव विनेव हा॥'—R VI 28.

S. 55 शराबाध—Exposed शस्त्रेण शरा 'An irregular लघुपद

S. 57 पुष्पिण्यु—The समाहार is accounted for by the rule 'लघाये-उपुहितुमुमित्त्वं' The use conforms also to the further restriction 'ग-लघायेने रदकात्मपदव कर्मणम्', शरा here being an integral part of the elephants' temples पुष्पिण्यु—लघुलोपे र ङी (पुष्पाणि विहाय) The form is center because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu's conquest of the western provinces was in another form his conquest of the ocean 'अपि हि सा सागुद्वयदेश-नवित्तर्जिते करे सगुद्वयदेशवार ।'—M M's further remark—'कराशन च सीमा न तु वार्ययेवि गमादयोत्कर्षे'—is right in the conclusion, but not in the argument. The contrast here is not

on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty. The reading सम्पत्ति does not consist with रामाखिलसि above (sl. 53) which latter accords to the mythology. Could it be सम्पत्ति ?

■ 59—Cf Vikramarka I 6, तद्वैभवंसिभि सखीषोसारद - साक्षिणि दक्षिणाम् । करान्द्रव्याङ्गुलैस्त्वर्माभिरखेहि कृते दिव्यपणसि ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India ? परसार्मना—By land route The specification shows that महासार्मन् or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means but the surer is दृष्टान्त. M's remark that the sea route, though shorter was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु मेदिहन्ति जघपन्त । समुद्रयात्रस्य निषिद्धिरतः) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (काले) whereas the picture here is of वैरा

S 61: यत्कालम्—The restriction कालम् is necessary it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus. It also suggests the youthfulness of the ladies. यत्कालम्—The preclusion of the rainy season is needed for the admision of lotuses. The meaning of the verse is that Raghu's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the ladies' hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea of देवर्षिगच्छेत्ताना मर्याद किलोर्विषः । हेतिभिश्चतनान्निरदातिद्रवस्वनम् ॥ X 12

S 62: गार्दौ बोधे—This shows that Raghu was a एष्वेतिन् वसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought

S 64: अणवत् च—As a mark of humility

S 65 मधुमि—With wine—probably prepared from grapes for which those parts are well known चाहर्णिग् रत्नाम्—
 एन here means 'the best'. 'जाते वर वत्सादुल्लङ्घ्य तद्वत्तममिर्वाणत ' Is it
 an indication that the most excellent deer skins are available
 in those parts? द्राक्षा भूमिषु—Shows that the land abounded
 in plots of vineyards It was probably the advent of summer—
 the season for grapes

S 66 कौरेरी शिखि—A porcupine for the north भारवादिभिर
 —A happy smile, for it was undoubtedly उद्योत्यङ्ग or summer
 solstice at that time presumably in an advanced stage

S 67 कश्मिरकुसुमम्—Kashmir is well known for saffron
 This flowers in summer which shows the time when Raghu
 arrived there

S 68 The meaning is that excess of grief at the loss
 of their husbands made them careless on their persons
 and the roughness produced unwelcome roiness on their
 cheeks For a similar idea of 'रक्षुष नमस्तने दिष्टक वरपत्ने ।
 बहो भूवर्षेणिषा योभयस्यदिवे निजात् ॥'—भोजनम् ।

S 69 The budding of the sturdy walnut trees indicates
 the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is
 peculiar to North India

S 70 कौसेयः —(केयः) उत्प्रेक्षाम् न विविधः । This means
 that the Kambojas were a conceited people and though their
 pride had been completely quelled by Raghu the latter was
 never puffed up

■ 71 दर्पयन्ति रेणुभिः—The flying of the metallic dusts
 indicates the unusual stiffness of the hoofs of Raghu's horses
 The illusion finds justification in the sameness of constituents

S 72 Lions are well mentioned here, as forming a
 special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively. The मृदु and the शीतल are peculiar to the Himalayan side. The Ganges also has its origin there.

S. 74 वसिष्ठोक्तम् —From this we know the deer to be musk deer (कर्ण्डू इव)

S. 75 चक्रवर्तिनः CL चक्रवर्तिनः above (Sl. 55)

S. 76 The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so could not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदन्त trees abound in the Himalayas.

S. 78 वनजसूते नृ—The वनज referred to in the preceding verse. They are seven in number. “गणपतुमन्मन्त्रानमस्तुतः पार्वती” —Mahabharata. The Kinnaras whose region (किन्नुपदेश) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu's valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing his glory.

The किराट—also called किन्नुपदेश and वनजसूत—were a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs. They are described as possessed of an extremely melodious voice. The word किराट—as also किन्नुपदेश—is in the above sense a निवृत्तशब्द of the वसिष्ठ kind. When however meaning a bad man or an ugly person, it will be a निवृत्तशब्द of the वसिष्ठविशेष kind and we shall expound it as कुलित्त वर (or वरुण). The rule किं लोपे (Pāṇini II 1, 143) which means ‘किन् when implying लोप or depreciation must be compounded’ does not preclude the

occurrence of किञ्च with a different or innocent meaning in a compound, and thus it applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किञ्च and किञ्चारी

S 79 परस्परम्—The form परस्पर with two others—अन्योन्य and इतरतर correspond to the English reciprocals 'each other' and one another. The peculiarity of समास is worth notice

S 80 वीक्षन् विवृणुः—Raghu's omission to invade Kaiśa meant as it were a slur on the part of the mountain whose incompetency was proved by its subjection to Ravana. The indirect express on वीक्षन् रे for the direct वीक्षतु is significant supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain. The reason for Raghu's not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit on that side of ancient India (भारतम्)

S 81 द्वीदिवा—This corresponds to modern Brahmaputra प्राचीनविप—Ancient capital of काश्या. The दृश in the sturdy काश्या trees shows the strength of the elephants. The काश्या trees grow abundantly in those parts

S 82 धरातर्पणदिग्म्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province. For the use of बहेरुदिग्म् (sl 73) and यवनवशात्तम् (sl 53). The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic धरातर्पण (rainfall) being absent. Here is a covert indication to the season being the rains then

S 83 कामरूपयाम्—कामरूप corresponds to modern Assam पञ्चस्रवणदिग्म्—This refers to Raghu's encounter with Indra (Canto III)

S 84 In this worship jewels took the place of flowers द्विजम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents

S 85 इति विना विप्र—The दिभ्यश्च is confined to गारुडम् alone, for, that was, with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals. Cf. 'गामाचसामा स्युराचोदेव दिव्यभुवश्चक्रमे ब्रुवाद् ।' (v 36) Also 'विप्रुः प्रदगस्तत्र देवभूमय (Kumara v 45) विभामयन्—The वत् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30, p 3) उपसूतेषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty. The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings.

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year, quite a reasonable period.

S 86 विश्वितम्—The base is विश्वित्. The sacrifice is so named because it is enjoyed for one who has conquered the world.

S 87 एकिवत्तम्—A तत्पुत्र. The सुमादि will require no modification. The meaning of एकि as distinct from एषु दुर्ग and मित्र is given in a couplet which runs as चक्षुषः सद्गता वत्सु सदैवानुमते मुह्यन् । एकस्मिन् मदेन्मित्र समप्राप्य सखा स्मृत ॥ अनुमते—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines.

88 अनुमतेषु—अनुमतेषु मा । 'कर्मकदेवस्य विनावाहसविषयदा सप्तमी नवति ।'

रामचन्द्र-धनप्रत्यावर्त्तनम् ।

The piece is taken from Kālidāsa's *Raghuvamśa* (canto VII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुच्छ)

S 1 चामन —A pronoun standing for इति चामन इच्छाम्य पदम्—A periphrasis for चाक्रामम् . The restriction इच्छाम्य is necessary, for otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर्, भुवर् and स्वर्—called इति's पदम् because, either of the mythology attaching to the रामनावतार when the three worlds were measured by his three steps (१२३), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इन्द्र विष्णुर्विद्यमहे तथा निरय पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here रामाभिधान —Called राम, which means not only a change in name but also a change in form being in his real nature none short of इति .

S 2 चा महवाक्—If compounded the form would be चामहवक् क्वापदेन—Expound क्वापदेन एवा क्वापदेन where क्वाप means luster. The compound belongs to the यक्षपदिक class otherwise called a मन्वन्त्रजोषा कमवाह (वाक्पदिक = यक्षपदिक पदिक meaning a long food of power) The क्वापदेन, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (चाक्रामवाह) The English 'milky way' too has a mythology behind it यक्षपदिक—यक्ष, has a peculiar significance here it suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a midmost position and north south extension

in the galaxy—to accord with the bridge. It further helps as an indicator to the time of the journey. The simile we understand points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object, the first having occurred in ७०—स सतु व क्षयमासु क्षयगतेष्वाम्भवे । रमातनादिरोम्भे एव क्षयमास ददर्शित ॥

S 3 कवये गुरुद रो एतन्नुतथावि तस्य कविस्त्वमीये वर्धनात् न वेति नया भानिभ्य मननेः कविना कविर्हेनेति निदिष्टम् ।—81

S 4 मने ससात्—Refers to the formation of clouds. For a similar description of सभिर्नयं प्रतापूये ह्य देवायसम्भवे । गीताभिरि नाकाभिरुतास्याभिम्मवे ॥ R \ ५४ निवृद्धि वन्ति—Refers to the maturing of pearls. अनेन कवि—A periphrasis for 'वक्ष्यामस्य' Expounds अनेनत् ॥ ५४ एव एव एव तम् प्रज्ञात्न वानि—A periphrasis for वान्. Cf वषा प्रज्ञात्नाकम् (R, IV 12) अकरोत्—will read in active चक्षुषीकम्

S 5 ता सम्यस्यात्—For the idea in विष्णु's case of समस्त-वेदास एव दिव्य पदाऽऽसुत । देवे द्यौर्गुणैश्चममवासात्मकम् ॥—R X. 17, दिव्यारिद—विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (महद्) Cf 'इदं विष्णु देवक्ये देवा निदय पदम् ।

S 6 नाति नेत—The word शम्भुश्च as used here is divested of its etymological significance

S 7 चरु—Derive च+रु + क by the rule 'चरु उपलभ्यते' ।

S 8 रसासनात् सा—A सौम्यसमास (=प्रसन्नमनसः दहननिवासा) The words पुम्, एतन्निवासा and वनवासस्य supplemented by the feminine gender of सा are elements to suggest a wedding, and 'चरु', in addition suggests the wearing of sari by the bride. The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 10 ५३ —Refers to the natural promptness of rivers to flow into the ocean अनन्त गति—This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is practically a part of the ocean

S 10 १ चतस्रः प्रकीर्णानि निर्वन्तते । १—४

S 11 मानदन्त—The same अन्तरिक्ष or hippopotamus The word is a निवन्तान् of the अन्तरिक्ष kind कपेक्ष आकाशम्—Alludes to the practice of adorning elephants with चपरा attached to their ears

S 12 वसन्तमस्य—वसन्तमस्य पातुः । १ विद्याधर—इत्यादिना ४५ मन्त्रेण पुनर्विस्तृतं त्वमहं वि— by the principle भाव नयन इत्यादिनामस्य or इदं भावो भावो इत्यादिनामस्य ।

॥ १५. इवाम्बुजादे—As distinct from the other six The seven seas are—अम्बुजादेभिर्वापुष्यैव ।

S 16 वेतवोग्गम—This is an indication of the time being autumn कलशं पुष्पं कलशं निम्बपत्रं—निम्बपत्रं यथा निम्बपत्रं (वायुवापिवायुप्रसक्तम्) ।

S 17 कला मन्त्र—This is another indication of the time being autumn—the season for accounts to fructify The accounts form a special feature of the coast land

८ S 18 Some, in this verse would find a point favouring Kalidasa's knowledge of the dynamics of relative motion The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane

S 19 The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following known as दक्षिण, मध्य and उत्तर There are four others still higher. Thus सिद्धान्तशिरोमणि—“मृगशिराश्च इह मन्त्रस्तद्वर्णनं रत्नाम्बुजादेभ्यश्च सप्तमस्तद्वर्णनं । अम्बुजादेभिर्विद्वद् पारपूर्वमादित्याद् अक्षं पारवद् इमं पन्थं महिषा ॥”

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (चरितेनैव विदितम्.) The deity, with a staunch scientist would mean an expert driver

S 20 The हृत्पद्म referred to above is described here महेऽग्निं चरितम्—The चरितम् is by the rule चर्याव्यापम्. The presence of particles of दाम् necessarily implies the presence of दाम्. Mallinatha reads चर्या where the presence of दाम् is obvious

S 21 This is a continuation of the चरितम् alluded to in sl. 19 above चरितम्—An expression of good humoured contentment. Lightning is likened to a bracelet because of its flash on the wrist and also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'राष्ट्राय चरितम् विद्युद्दुपाशया विज्ञातम् । पञ्चमिव चरितम् इन्द्रियात् सितम् भवेत् ।' connecting yellowness with a good harvest which was ground to characterise Rama's government. There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. विज्ञातम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the चरितम् referred to in sl. 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. जनरथान्—A part of दरदशरथम्, once a prosperous town चणोदविग्रम्—The removal of विग्रम् referred to was due to Rama himself

S 23 मत् नृपम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces

चरण विरल — Exposed "वि देन विरल The नृदीया = justified by an involved negation of union रक्षयेद्यम्—Because not on feet sound being possible only on moving feet

S 24. M's remark—कक्षादीनामपि ज्ञानमस्येव—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech but also for the movement of their branches and leaves and his quotation from Mañ—असु मयि भवत्यने मरुदु ससुमि ता—rather tends to confirm this same. It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious inwardly of pleasure and pain these might be. We are therefore inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy. The plants so appeared to the distracted mind of Rama. The position of the branches as described was due to Sita's catching hold of them for support while being carried away. For a clear grasp of the situation reference may be made to the Ramayana on which the poet has drawn for the idea चीर—Voc. of चीर. The lengthening of the final in चार is by the rule उद्गु त् (मनुष्यगोत्रे) ।

S 25. Here, too, the deer's indifference to the kusa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sita's carriage by Ravana. Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in उन्मुक्तकृष्णसारा in Sl. 34 तवगतिदम्—A तवगतिप्रधान, equivalent to तव गत्यस्य or चरगतिदम्.

S 27 आदन्मम्—कदम्बाणां समूह । चम्प्यादि—Neuter because the words qualified have a neuter among them.

S 28 वज्रघट्टम—The वज्र was due to fear at the thunderclap पुद्गाविहारीणि—And hence growing extremely trying.

S 29 For the idea of चमत्कारविधिमिव पुद्गलैर्भवत्-दृशः सविश्रामैः । कोपदम्भमपि दम्भेति वा दावने कथा ।—Vikrama IV

§ 30 दृश्यतायां—In this we find an indication to the theory according to which ocular perception results from the contact of visual rays with an object (रश्मिर्वास्तविकप्राप्तद्वयसि) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

§ 31 विद्यावत्तन्मा—An एकोवाह दूरा तस्मिन्ना—antithetic to चन्द्रिकाणि रीतिरिति—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night

§ 32 वस्त्राणिमुद्रया—‘ त्वेव प्रसीदन्नाम्ना ’—MI १ रश्मिकाम—A बुद्ध्यादि ‘ तुम् काममन्त्रेणिव ’ इति मकाराद्यः । The dictum in full is—‘ तुमेवमन्त्रेण इत्य तुम् वाक्यमन्त्रेणिव । समो वा । इह विद्यावत्तन्मा पवि द्धुम्मा ॥ ’—काशिका ।

§ 33 The सास birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मास—that being वीरस (for which see note on SI 10 p 3) and rose out of joy to meet them which Rama faultlessly connects with a reception to Sita. The specification सास means अग ससा implies a sort of friendliness having grown between Sita and those birds during her stay at पञ्चरी. Cf. ‘ सा इहे कृष्णोदका चित्तवृत्तौ सीतावरीहेकते । ’—Uttaracharita

§ 34 उम्बुवृक्षमारा—See note on SI 25 चानन्दयते—Because of the lovely associations. The antelopes too, like the mango saplings had been reared by Sita. The saplings must have grown into big trees in the interim पञ्चरी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चाना वटानां गणहार), here a place named after the aggregate. The five trees it should be noted were not all वट. Only one was such. The other four were an अश्वत्थ, an अजगही, a विड, and an अशोक, which all got the denomination वट under the principle called इन्द्रिय

§ 35 अनुगो—‘ गान्वा वादावर्त्तन्मा मनुग मनुगु ’ । कश्चि कश्चि काया च मनुग गोपौ गोपुका । —Śābdenāpapakāśa समुदायेण गान्वा

यथा चलेकेचपि बलम् इति न चालदेवदेवयोगोऽयम् । यमो धीमतेन सदा
 सत्यमाता इतिवत् ।'—*Chandraprabhāṇa* हयगमि—'वास्तार्थः कर्म । द्रुम
 इति यत्तत् सारमोक्षम् ।'—*Id.*

S 36. मधुघ्ना चकार—The detachment of the auxiliary
 (चकार) from the verbal stem (मधुघ्ना) is condemned by
 'grammarians Thus M—'कृषामुष्णुवते इति' इत्याहुकृतस्य अयद्विभ-
 विप्रवेदप्रयोगानुस्त्वयसिद्धप्रयोगोऽयमाति परिप्राया ।' The use, how-
 ever, is not infrequent Cf चकारा प्रयकमास चकार चकार (R IX 61),
 स्योऽया विविधसु सवस्यु (R XVI 86), यवादान इति दसह्रा
 दिभ्येदेवेनेदवाय चकु (Buddhacharita VI 58), कदा प्रचक्षुर्नगराय
 मार्गम् (Bhatti III 5), विवश प्रचका र्णो (Bhatti VI 3). As for the
 intervention of an उपसर्ग (as in the last two questions) the author
 of the *Sarvapathana* makes the following remark 'अयद्विप्रवेदप्रयोग-
 साधुतेऽपि उपसर्ग चालनप्रयोजनम् अन्वयवत्तम् ।'

S 37. यगमि—The triple five consists of गार्हपत्य, चाहुषमीय
 and इतिथ इतिथ न्य—The base is इतिथिन्त् 'य्मास-द्विप्रवेदसाधु निमयदाय
 इतिदाये । अहो इतिथिविज्ञानाया भवः स मनुवादय ॥' To take the word as
 a base by 'यगमिद्विप्रवेद' would lead to an inconsistency, existence
 of इतिथ् as such being not possible in द्रुम

S 38. चकार—The history of the name is indicated in
 the following verse 'Treat the compound as a fig.

S 39. समाधिमेतिव—This is a notorious weakness of India.
 For a parallel incident of R VIII 79 'यत् किं दधर दधरद्वि-
 विन्दो परिबद्धि द्रुत । योऽयाय समाधिमेदिनी इतिरथे इतिथो ह्यद्विज्ञानम् ।'
 'कृषामुष्णुवते इतिथि च कृषामुष्णुवते'—*Hemadri*.

■ 40. सङ्गतिं कृतं नाम चक्र गीतं न्य सङ्गीतमुच्यते ।'—*Sangita-
 ratnakara* दुष्यन्—The name of the aerial car. दधन्—Because
 the car was fast progressing : (चलन्तस्यमे २ वा)

■ 41. लघाड-लघा—'दधन्तलघाडयो र्दधित्यो इति लघ् । दधन्तलघा—A
 denominative from दधन् plus लघ्. The परिप्राय is exceptional
 The kind of penance here referred to is known as चक्रविज्ञानम् ।

S. 42. अभिनेदशदम्—That is, by penance See समाधिनीतिम् above (S. 39)

S. 43 एव साम्—“यदिद्विद्वेषयौर्जयौल्लसन् भूददयः कर्मफलं च दास्यते ।”—M. समाजन—उ मी by the varṭika ‘निमित्त स्वर्गयोगे ।’ ‘वर्षाया दापिन इति दम्भो ईति कुक्करो । कयेषु चमसो इति सार्धेन पुष्पशको हृष्टः ।’—Kāṇḍa.

S. 45 सहस्रापि—सहस्र here represents an infinitely large number Cf सहस्रोर्वि, सहस्राष्ट and सहस्राष्ट् ।

S. 46. चारिणी—A बहुवचि with an alternative form चण्डारिणी । चरि—An indeclinable

S. 48. मन्दाकिनी—‘मन्दाकिना नाम काचिद्विकृतविस्मयतिनी (नदी)’—M. मून् —The feminine gender suggested the conception of a woman ‘अथ काले किञ्चन वसुधकण्ठस्य कण्ठस्य च कम्बो ।’—M.

S. 49 सुप्तम्—For the use of विश्रकार भवतामितीकरो सुप्तम्: पुरुषकाया विषम् ।—S. III 8 सुप्ति—See note on S. 37, p. 37 मदावतम्—The word is either उत्तम् or अवतम्, both forms being justifiable ‘वैद साधुश्रौतमन्त्राभ्यामपहर्षा ।’ The option allowed should be extended to चरि as चरि । Thus Bhagavadgītā XIII 17 हृदि सर्वस्य विद्यते ।

S. 50 एव साम्—A periphrasis for एवोचम्, उच्यते—The comparative use finds justification in the authority—‘वीर-प्रक्षिपोऽप्येतामास्य विद्याविका ।’—Vamāna The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the प्रमा referred to

S. 51 सप्तर्षि—The seven sages are named ऋषि, श्रुति, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, बह्विस् and वसिष्ठ They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English The following is a fine description of the cluster—‘क्षेमाशीः तारवि सप्तार्यमन्त्रिणा सदाश्रवः । नाप्यश्रव च दिव्ये शीघ्रेण समीपगुणैर्न ।’—Varṭhasamhita. The देवमन्त्र are obviously golden (= yellow) stars and not ones of gold. निवेद्यत—The designation will be

justified from the standpoint of the author's own time. For the allusion see the Ramayana.

5 53 वीराम्बे — एक पादमपेकास्मिन् विनाम्बे रश्मि सन्धितम् । इदं
 एतेनैव वाच्यं वीरासुनमुद्राहृतम् ॥ — Vasudhā, समं मध्या — 'इदं वीरासुन-
 स्थानीयम् । — ४ निरुत ॥ १ — Exposed वातप्रभाभावा निरातम् (अर्थात् वाते
 इत्यथवाभावात्) तेन निरूप्या-वर्णना (as directly applying to the trees)
 and निरुद्धो वात पश्चित् जनवात् (अद्विष्टमिति) इदं निरूप्या निरातानि-
 रूप्या-वर्णना (as its complete application to the trees) For similar
 uses of निरात of निरातप्रभाभावेन अतुषा नृपतेव काष्ठ पित्र इत्यादिनाम् ।
 अत्रोदये पूर इत्युदयेनात्पूरं पर्वं प्रसूतं न तानि ॥ (R III 17), इत्येव
 मैथिलीहाम् 'अतुषा' वाच्यं न तम् । निरातानिवादेनां अत्रोदये इत्युदये ॥
 (R II 36), अत्रोदयेनां अतुषा-वर्णनादिवाच्यमनुसृतम् । अतुषा-वर्णना
 अत्रोदयेनां अतुषा-वर्णनादिवाच्यमनुसृतम् ॥ (Kamara III 48)

S 59. Here, too for the reference we should turn to an extraneous work like the *Rāmāyana*

S 60 मङ्गलं सर —The lake मानस For the names see the *Rāmāyana* * केन सार्वभौ राम मनसा विर्जितः सः । मङ्गला मागार्दने तेन मानसं सर ॥ बुद्धेर्विद्वद्वज्रम्—An allusion to the *samkhya* philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state उदाहरन्ति—Thus Valmiki: कथासुखाय सः सार्वभौमोऽनुवर्तते । सरं प्रवृत्तां सरयुं पुनरां श्चरन्त्यनुवर्तते ॥

S 61 इहशकुनि —The base is षड्वाक (all pt c for देववाक) by the rule कन०२६७दात् एनि०११कना०३३ । or the declensional peculiarity see notes on sls 35 36 38 40+p 34 5

■ 61 गता विवृता—The expression ■ meant to suggest redoubled affliction for the son दूरे मङ्गलम्—मागार्दने कम्—M (मूले लट् by the rule कान्ते गतामन्त्रे चते०११न०३३—P III 3 131)

S 61 इवम्भूतं स्मृति —There is no reference in the *Raghu vanśa* to Rama's having sent इवम्भूतं to मङ्गल We find it in the *Rāmāyana* where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of भद्रक and from there sends इवम्भूतं to मङ्गल सन्निभ —The सन्निभ was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rama had a previous experience of this when मङ्गल came to meet him in विमङ्गल (see *Raghu XII* 14 also the *Rāmāyana*)

S 65 The comparison is not quite decent in this verse

S 66 यथा नील —i.e. out of modesty कार्यवाधि —" यथा सारं कथाम् च दास्ये मयि सत्यं ह्युक्तम् । यथा सिद्धार्थं कथं च यथाशास्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ "

S 67 यथाशक्तिपारम् —' युवा युवला सारं १-युवमयुवदायम् । यथा निवृत्तसह सादासिपारमं हि ह्युक्तम् ॥ "—Yadava इदं चार्तिपाराज्जुमन्तुस्य स्वादा सधामन्तुस्युक्तम् । २—M

S 68 सन्निभवापि —Because the sight was a novel one The image of this descent is taken from the *Rāmāyana* where

in addition we find two rather ones, one at Kākindhya and the other at the hermitage of मन्दाट.

S 69 गुर गुर दूर्ध्वज—A formality. It does not mean that Rama did not know the way.

S 70 दूर्ध्वनि चोपजहौ—'देव विदधे एव वृद्धाचारः'—Hemādri. दूर्ध्वनि is चोप-हेदे सप्तमी उत्पन्नम्. —Involves an औपचारिक स्वोग.

§ 71 ममसुवर्तुदि—सत्कागमावत्—M. A sign of mourning.

§ 72-3. सुतस्य—'दाक्षिणा ईमिरहमा-व'—M. सु-मत्त । एवम् सौमित्रिन् । एवम्-सौमित्र । बुधध्वजम्—10 स्वकीयम्—The lines, by some, are construed so favour of राम's seniority to भरत. This would not only mean a departure from the Rāmāyana, but involve an inconsistency between parts of the same work. The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority. The order, again, in which the names appear in the compound ममसुवर्तुदि in X, 81 also points to the same for it points to राम's seniority to हनुमन् which from the fact of लक्ष्मण and हनुमन् being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण. The order, further, in which the brothers find mention in XV 86-91 will all so be found to favour this same. The verse (XI 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will on a little reflection, be found to be siding with the opposite view for, first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed in scriptures it is well nigh clear that the order of the wedding is not intended there, and even if intended as in the Rāmāyana, लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in एव meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत's juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistak-

ably that respectivity must be the sense there. It may be observed that the corresponding passage in the *Ramayana* too is liable to a similar misconstruction.

§ 74- *रतुषा*—means *सतुषा* (see al 23 p. 3)

S 75 *रथात्*—Plural, because *शिरीष* was *सामुद्राः* *द्वयश्चक्र*^१—may be taken either as a *समानाधिकार* or as a *अधिकार* बहुव्रीहि *माया योमा* —'वेद वेदसाम्ये च समन्वेदावर्ध'—M

S 76 The epithets *काम्यगति* and *दोषासन* have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the *विमान* to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with *दुष* and *दृढशक्ति*. The cloud, obviously, is autumnal here it being in the clouds that the visibility of luminaries is possible. *चतुर्वर्त्त*—The introduction of ३-४ serves a twofold purpose : meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn. The = another time note (See als 2, 16 17)

S 77 It is evident that *Sita* did not leave the car with *Rama* and others referred to above *इह* *ये* may be construed as a time note. It will be seen that our view of *Rama's* return in autumn does not quite accord with the *Itimayana* which seems to give spring as the time, the exile having taken place in *वैश* and the return exactly on the completion of the term of fourteen years.

§ 78 *अथा-य*—See note on पदभेद last 79 § 41 for a similar sentence of *Kumara* I 42—*हृष्यत्य तदा* *वृक्षेण पुराणं* *मुक्तकलापस्य च निरुक्तस्य* । *अथान्यथोपायकनात्* *नभूत साधारणो भूतवभूतयनाम्* ॥

S 79 *यदुप* *कारे*—This accounts for *बभूव*'s absence at the meeting of *Rama* and *Bharata* referred to above.

पार्यती तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kabdas's *Kumarsambhava* (Canto V)

S 2 नवा—The scene is thus described—कीर प्रभो महः
सरोति वावन्मि। ये मन्त्रा यन्त्रा। तत्र स वद्विष्वक्नेत्रना नामावदेव मन्त्रे
श्रमाः॥ (III 72). दस्ता एती The disfigurement towards Cupid
meant her total disappointment. दिष्टे चान्ता—'मोदयेत्तु तरे एव
वन्द्योभास्य मन्त्रः । । चन्द्रिकेण वदिति याव ।—VI

S 3 तपाविष प्रम—देवापरादा इत्यत्र भयेदति याव ।—VI
वतिथि इत्य—यो वृत्तः पर इत्य याव ।—VI 'दयमे' सन्तु ग्राय सर्वेति
वद भद्रवाचभ्य जीवदुर्गमत्वात् वेति ।—VI

S 4 मलीषिका—Dhruva वन + मलीषिका (या ज्वलितात्मना)
For the idea in the second half of *Sakuntala* ।—'इदं
किञ्चाप्यनन्तरं बुद्ध्या तम म वपितु य दन्वति । इदं स वीर्योत्पन्नवशात्
वपान्ना केतुर्ग्रीष्मैर्गवति ।'

S 5 क प्रतीवसेत्—विमलप्रभ वन प्रेक्षायां विनिर्दिष्ट वने दुर्बलमिति
भाव ।—VI

S 6 भा प्रुष्टम्—Exposed वा जी (वाल्मज्जी) एव सुम (इत्यत्र)
हेम । मने रदम्—For he was देवतात्मा (I 1)

S 7 तदा यथा—तद् refers to वीरि The mark वीरि'पदा
was subsequently app'ed to the mountain

S 8 विष्णु वन्दनम्—A विदेववन्दनम् The components
mean loose str aged and 'sandal' a prop implying thereby
looseness and whiteness in contrast friction with the brightness
and brownness of the bark । Mallinatha takes it differently

S 9 Cf *Sakuntala* । सप्तविंशतिरित् देवदेवाणि नव नक्षत्राणि
दिनादोर्ध्वं श्रुति । इत्यपि—येन मन्त्रेण विदुः विदुः विदुः वि
पुत्राणां मन्त्रेण नादत्तं सूत्रं

S 10 तद् नवम्—Exposed एव पूर्वे (५५३) दाव एव
चन्द्रेण तद् यथा तदा निवृद्धा, Tied (I ८ ७००) for the first time

रयनायुधानपदम्—A periphrases for 'यस्य' of काल-पुत्रयाजमन्त्रिदि-
वाद्या (Kumbara I 37)

■ 11 खल्वद कम्—कालममे रयनोत्परोत्ता दिति भाव ।—M

S 12 अत्रयाया तथा उपोदयामयान्ति दुर्गे - तद्विदामे कुत्रेण न तु
इत्युपेक्ष्यमन्त्रादि भाव ।—M For the idea of II VII 59 नरन
न्यायान्ति मे वि । वरदसीषु मदायस कम् । पुष्पान्ति त्रिओत्सीन्ति याना एवमन्त्र
निम्न ■ त्रिदिवा मुक्ताभयपय मा । गङ्गा स्रवसा मुष्पायवा त्रिद वन
पुरम्प इदम् ■ खल्वन्ति कुत्रा ■

S 14 'उत्तरा मुष्पायवस पत्र हेतु पुष्पायमन्त्र निवर्तिष्य स्रव' ।—M

S 15 'इत्यत्र एतु विद्यामाय या काङ्गा यद्विर्द्वन्द्वे न कुम्भमात्रि
भावा ।—M For चणितान्त्र्य of II 1 40 परम्परागमायका
तन्त्रिकमन्त्रः । यान्तिषु पावन्ती खल्वनन्त्रादित्यु ■

S. 16 न यन् सवीर्यते—This with another adage of the
poet—औ पुमानयनारयैवा दृष्ट दि मयि सताम् (Ku VI 12) have their
joint parallel in Bhavabhūti's तथा पुष्पायस एवितु न च त्रि
न च वन (Uttaracāṇḍīya)

S 17 निगेचितरम्—: e animals between which there is a
natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake and a
mongoose, &c, 'सहिमादीयस-कायान्तिपरिचर्यामि निवर्तन वसूषय ।—M

S 19 युनेर्ना चरितम्—: e वाव तव । काचन निर्मितम्—Ex-
pound काचनयन (according to M) or काचनयानवा (काचन वन
च) निर्मितम् काचनय in the singular form as Mallanātha takes it
must not mean 'a lotus wrought of gold', for in that case it
would practically come to gold without any element of a वन in
it. The word must necessarily be taken to mean the celestial
lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी. That is with allowance
for the mythical character a natural flower with the gold or
fire element predominant. The dual form is quite consistent.

S 20 An instance of ययान्ति वसु, the sun forming the
fifth ययि

S 21 वसन्तस्यैव श्रौतौ—‘यथा रश्मिस्तथात्मानं न गच्छति अतएव विनश्यति
तथा तदीयं सुखमासीदिति भावः ।’—॥

S 22 नवम . साधन — तुमोऽप्यवस्थितान् स्थितेन मेधेऽकरोन्मुक्तिरैव
 जायतेति प्रसिद्धम् १२—१।

§ 23 द्विषेत्—॥ वयसोऽ and ज्यवमभूतेन representing respectively 'सुविमल' and 'चतुर्धा दमिर्मुलम्' mentioned in verse 20 M's reading निषिद्धि and its rendering by 'वयसोऽ are obviously inappropriate. The epithets निमग्नस्य and वारिनिक्षिप्त should be construed in sense with मया as well.

S २४ रिचता। कथम्—'रिचता इत्यनेन वृद्ध्या सांख्य लक्षणमिति स्तौष्य
न सम्भवे ।'—३१। सावित्राया—'येनाध्वर्यु मासं नम्यते ।'—३२। यतो
चूडिता—'कुम्भकादिभ्योऽङ्गि माव ।'—३३। रक्षिता—'निसाप्ततया ।'—३४।
धिरिण—'न ह्य शम्यते । यद्विषयः साधुव्याप्यते ।'—३५। प्रविरे—'अविष्टा न ह्य
वि-पु । यतो नान्येभ्योऽपि नम्यते ।'—३६। इदमाह किं दत्त—'प्रत्ययविशेषाद्
विभूता विरक्त्य वृद्धयन्ताः निरिक्त्य नम्यते । यथा ॥ धिरत्वाभ्यन्तरागम-
योमितीह ।'—३७।

■ ୨୫ ପ୍ରତିବାଦିତ୍ରୀ—brought forward as a witness by
ମିତ୍ର Cf. Hurst IV ୨୭ ବ୍ୟାଘ୍ରାବସ୍ଥାରେ

साध्य इव निष्पत्ति — 'इति च ज्ञाना । अथोक्तमप्येवेति । साध्य इव
'सादृश्ये' इति चेन्नोक्तमप्येवेति । साध्य इव निष्पत्ति इति चेन्नोक्तमप्येवेति ।
अथ साध्य इव निष्पत्ति इति चेन्नोक्तमप्येवेति । साध्य इव निष्पत्ति इति चेन्नोक्तमप्येवेति ।

■ ३६ दिवसे—For a night Sleep on St 31 p 46
बहार कबो —An ४६४४४४

5 27. सङ्गुण-ज्ञा—The सङ्गुण-ज्ञा is accounted for by the rule 'ग-सिद्धिः— The further restriction—ग-सिद्धिरेव तद्विज्ञा-प्रदानं—is also applicable to the present case ग being a natural part of the सुत. The rule उपमान-प्रदानं has no scope in the present case, that being concerned with ग and not सुत. By the principle कर्मक्षेत्रे कर्मिणोऽप्यस्य मतिः । नान्दवर्गः । (Vāmana) other points of resemblance than the one stated between सुत and ग such as the form, duality &c are to be understood.

The meaning of the whole verse is that Urmā's face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water.

S. 29. स्वदे-नृशिवा-Subsistence on leaves of trees dropping by themselves, i. e., on decayed leaves. अक्षेति च—'नामानास-गुणवर्धककारः १'—M.

29. अहर्निशम्—अद्य निरा च (सुवाहारे इति कनङ्गाः) । अचलमयोगिनीम् ।

S. 30. एवमाद्य —एववर्धक The four च अवयव are—'मद्वर्णाः पृष्ठपद्मं वामशरीरं वक्षिण्यं । एवं मृद्वचमवयवधराः पृथगाभ्याः ॥'—Mānu.

S. 31. साम्बद्धि-चक्षान्—For this साम्ब of Bhagavadgītā विद्यावित्प्राप्तये आक्षेपे यदि इति । इति चैव मन्त्रे च विविधाः सम-द्वयिनः ॥—For the idea in the verse cf. अकृतिविशेषाद्वाः पदं करोति-Mālavikā.

S. 32. विनीव नम—'नायेत्या तथै १'—M. Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking

S. 33. सतिष्ठकम्-सन्निधय द्रुवाद्य ('जातिरवापिनाम्' इति इति कनङ्गाः) ।

S. 34. निरा, पाटनम्—। e. naturally red. तुलामोहादिति—Resemble, ए-क्यासता—'च न तुलामन्द्य साहचर्याचिनादयोगेति 'तु-ल्यैर्गुणैश्च'भ्याम्' इति न तुल्यप्रतिपत्तिस्तत्र तुल्ये सहचर्याचिनादयोगेति ।'—M

S. 35. अशय-हसितु-This suggests a possibility for absence of प्राप्ता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others, is not so for an ascetic

S. 36. पापवृत्तये न स्वयम्—Cf. 'वनाकृतिनाम् तुला वसति १' उपरि ॥ गम्—Even ascetics would draw lessons from your character.

S. 37. अक्षेति—See note on sl. 51, p. 30

S. 39. रुता उच्यते—Cf. 'रुत-यमावयवपूर्वमाहुः १' (R. II. 55)

S. 40. अयं वच—Refers to the speaker himself. The use is frequent. अष्टमनाः—See note on Sl. 32, p. 48

S. 41. उदितम्—'पत्न्यं स्यादृणम्'—M. अष्टमम्—Because already in possession For the idea in the verse cf. R. II. 47

S 52 अशोभयि नृप —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would be for the task of an umbrella. She is thus attempting an impossibility.

S 54 दुराशिषाश्रय —A शिष्यसम न (of somewhat unusual character)

S 56 किर —See note on Sl 78, p 40

S 57 विभाववेशाङ्ग —This may be taken either as a त्रिपदा or a चतुर्विध. In the latter case वि. १ would mean दृष्टीवशात् by the principle—*नानाभस्व गुणिविधे प्रत्ययत्वमिव दण 'सुनास' 'उदनास' इति*

S 60 लोभामिच्छा —The शब्द in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit while the कथ would be union with that object.

S 61. मनोरथम् —The terms were excited by the sight of her emaciated form *सदस्यदृश्याम्*—*असदस्यदृश्यामिच्छेन्नैव गताये तस्या नैकवापि सति नित नर वेद्यमस्य कर्मण हुत सुखवान्*—M

S 62 पादस्य —Supply वा after it *अवहित*—This suggests his inward delight.

S 63 अमूर्तम्—*इतिमात्रदृश्यत्वात्पुनश्चैवमिच्छेत्*—Vaman The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole'. The present (अमूर्तम्) is a case of अन्त between गुण and गुणिन् and the समास is समासाविश्रव (अमूर्तासौ दामस्य) The other (दृश्याम्) is a case of अन्त and the समास is अविश्रव (दृश्यामन्त)

S 64 नमोऽयम् —See note on Sl 40 p 58 *उचि सुत*—*उचि* is an adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be *उचिन्* and *उचिष्ठ*. *वन्द्य* used as an

S 73. १—४—‘ही वृद्धो मदहर्ष उवाच ।’

S 76 प्रसिद्ध—The lengthening of ३ is justified by the rule उपसर्गस्य वन्दनमुप्यवृत्तम् (P VI 3 122) यमि—मन्त्रे । पूर्ववत्-मित्येवचन्त्यस्य आत्वभिप्रायस्य दोषे विधि वृत्तवन्तः परागमो न निगम्यते ।—M

S 78 शिष्ट—Optional for प्रसिद्ध See note on S1 49 p 50

S 80 कथंति एतौ—For a parallel expression cf. M. SS, p 47

S 83. पुनर्विप्लव—For he is एतौरेव चाप्यः Construct पुनर्विप्लव-चराप्यः अथ पुनर्विप्लवः. अपर परम्.

S 84 चक्षुः—That is चक्षुः प्रकाशः, रश्मिप्रसारकः—Of यथोपयोगिनश्चक्षुः-मदिति (S1 6). लक्ष्मणस्य वा—That is, having thrown off the disguise. For the scene of Goldsmith's Edwin and Angelina.

S 85 उन्मत्त—Refers to चक्षुः above उन्मत्त—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire. न यदी न ज्ञात्री—This is explained physically by उन्मत्त and उन्मत्त, and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (see परिभाषा above), the succession between the two states being quick and almost negligible. Mallinatha connects the phenomenon with ज्ञात्री which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above. The position is the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture of Sāyana's—मनुष्यान्मनुजैरुदा लक्ष्मणं पिबेन पारिवर्त्य । लक्ष्मणाञ्जुलनं च योऽपि पुनः दा-निवृत्तः ॥ (Act I), and ‘कथंते निरुदावाद्देवीं ममामं मे मया । पुनः सायनं ईडे भुजे श्रीशैवरी मया ॥’ (Act II.)

प्रस्थानकीतुकम् ।

The scene of Sakuntala's parting taken from Kalidasa's famous play *Abhaya-Sakuntala* (Act IV)

P 32 वृक्षवाचनम्—Vamana condenses the form अवच with him being अवच by the rule दस दान धातेः (P III 3 40). The धृत्वाङ्ग has चव as चव न इ-
दम्यो दीर्घस्वत्वम्प्राप्तौ वाचनम् । नान्वेद—The eight forms of marriage are मयो देवतयैव प्राजावस्यसुतः । नान्वेदो राजनैव देवावप्राप्त्योऽथ ॥—Nana राजर्षि—Expound राज कर्त्तव्ये । When applied to a कर्त्तव्य सङ्ग like विद्यामेव it would be expounded as राज वाही स्तुविद । मयावि and दरावि are to be expounded always in the latter way वसति वा न वा—Ananya's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of 500 माङ्गलिविद्या = विद्याङ्गव । See note on Sl 12
P 45 न दारार मन्त्रि—Of 'दराद्विस्त्र गुण्य वमन्त्रि' and पाववृद्धे न रूपम् (Sl 36 § 23)

P. 33 ध्रुवमन्त्रेण—Cf Kidambi 'वदमन्त्रेण हि मुनिपतयुते ।
Bana associates with a class what Kalidasa associates with an individual. The justification is to be sought in the character of the speakers वसन्ततात्—For the form of the compound see note on Sl 63, § 60

P 34 वचम्—सामान्ये मासम् मित्रां चो—When वचि the form will be मित्रावचि नान्वेद—The affix च is added to मासम् रूप and मास without altering their sense (नान्वेद) सप्तधावच—'वच'त्युपो नदृक्' इव काये चतारि जनद्वय—See note on Sl 78, § 62 विष्कम्भक—Define: वृक्षविष्कम्भाणां कथयन्ता नदृक् । सप्तधावचु विष्कम्भा मन्त्रावचद्विजित ॥

§ 35 अलापयम् = वाचनमिवम् वक्तव्यमेतात्—A periphrasis for 'वद' . The history of the designation is corrected

either with the influence of the moon on herbs or with the application of सौम as a common expression for both a particular plant and the moon भाषाणि are annual plants भोज्य कषयाका ता बहुपुष्पकषायमा । (Manu) For the idea of the bloke of चक्रवापावर्तन्त इह क्षान्ति च सुक्षान्ति च । also नाचैर्गच्छतुपरि च दद्या चक्र भेदिकेयम् । मर्यादाय—A euphemism for नष्ट स्वर्गभ्ययेव, ददतिद्वितीय, दद्यु र्देव, &c are other examples of a similar use The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इष्टमास—इष्ट is equivalent to इष्टमन (दिवेष— वायव्योऽथ दिवेषप्रतिपत्ते—Varanasi) अयसुम्या—See note on अयसुम्या under p 33 वाचस्पत्यम्—चक्षुर्मेव by 'वाच' यमश्च (P 1 3 38), अयसुमेव—Without the raising of the curtain or with a toss of the curtain according as अटी or अयसु means a curtain The expression is used when a character enters the stage without previous announcement इष्टमास—Explain इष्टी च वाटी च (भाष्यवृत्तादेकवृत्ता) काम—अयसु—The same reproach is extended to प्रमादति as well Cf लम्बता आमसु (कुलोऽपि न यत्पुत्रता मुक्तिर्वा च राक्षसा । ममातृवस्तु यत्पुत्रं यत्पुत्रं चिरं न ददाति ॥ (Act V) अयसुमेव—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement अयसुमेव इति हे । तिष्ठ इति च ॥ । समुद्र वना च वी सती च सुखोदिकम् ॥ (Act III) also अयसुमेव दिवसे दिवसे मदाय नामासु अयसुमेव वाचदत्तम् । लम्बता मदायामुदयेव नेता अयसुमेव सतीपुत्रोदिकम् ॥ (Act VI) where अयसु refers to the अयसुमेव presented by the king to Sakuntala. वन मरिचः—The other form allowed by वृत्ताय-वृत्ताय च (P 1 4 53) would be वन सत्या पदे व्यापितम् ।

P 36 स ह्याय मन्त्रिका—Refers to expressions like those quoted under अयसुमेव above सुखोदिकम्—For she did not want even a permission for the marriage सुखोदिकम्—सुखोदिकम् (सुखोदिकम् किदावा विदावाकम्) Cf. सत्यायु रचमायाव सतीवकायावितम् । मर्यादायऽभिनिर्वातु दिवेषोऽयमिवानन्द ॥—Mahābhārata Also

Ramayana.—स कथम वन गीरो रामवाद्यपराधम् । For the practice of R X 14 व शत्रुघ्नसिद्धौ वासुदेवोऽग्रे । मूलादीन्तुमुहूर्त्तान् सौम्य द- निमानुषास ॥ दिष्ट्या पठितम्—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case, though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact सुषिम्भ सवृत्त—Of विष नाङ्गमतेवाह सतापस्तेजोऽयम् रक्त माद । अहमस्मिन् मा मा दा दया स्ता कावेदयथा ॥ यम्य तु शुचि निव निवत्त मन्त्राणिम् । एते मा दाह विनय निवेदनाद्यप्रदादिम् ॥ (Manus II 114), as so in the Vedic language) तथा ह वै मातृषव नवम्य न पृथग्मा यथावत् इवमस्मि । असूयरावाकृष्यऽपलाय न मा नृवा व यवर्षी वना द्यम् ॥ अमेव दिवा शुचिभममस मेवाग्निं मन्त्रयौषधम् । यस्तु न ह्योऽकस्मदवना द् इत्येव मा मृदा निविषाय वृक्षम् ॥ इन्द्रायम्वा—इन्द्रम् मेवास्य a metre here. It also means a वेद भूतव भुव—This is to be construed in sense with मा as well for the well known fact of a sacrifice which helps the preserva- tion of the world being possible with the fire elicited from the दना wood For the world preserving character of a sacrifice of Manus II 76 अग्नौ माताकुपि एवमग्निश्चक्षुषोऽपि ॥ चादि च वयमसु वृष्टि- र्बृष्टम् उद यथा ॥ अथवाऽपि माताकुपि—Mingled with angurash

P. 37. वृत्तमयः (वृत्तमयि—The feminine gender is not in all the existing editions is due probably to a confusion arising from the *वृत्त* forms. The proper reading would be *वृत्तमयः*. Thus Varanasi निराश्रित्य भित्तुः कदापि न कर्मविशेषः । अगिद्वन्द्वः अधिकलावः । सुमनसः —सुमनस् meaning a flower is always plural. पाप सुमनसा इव । अन्तराः सिकताः सुमः । वा शिवा वृत्ते शुक्लैश्चन्द्रमयम् ।' वाचस्पतिनि—The original sense of the word *वृत्त* akin to the Latin *vir* a 'virago' was 'a man or a male,' which sense is still preserved in the word *वृत्त* meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son'

(अदीरा निपतिशुभा—Amara) The modern sense of 'a hero' has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly', 'manliness', 'manful' &c गौरीवर्धन—The word is बहुव्रीह्यात् Of Pāṇini अनुवाकं पदोक्तम् । सुखमग्नौ मधु = मधुर्न सुखम् भवतु ।

P 38 निष्कूल—The use is figurative and hence not condemned Thus Dandin : 'निष्कूलोद्गमार्थवान्नादि गौरीवर्धनम् । अतिशुभमन्यत्र प्रत्यक्ता भगवते ॥' किं त्वयादि = डादृशनिष्ठम् See note on sl 18 p 45 संवेष्टिनि—It comes to mean 'resembling' through 'invaluing' कल्पति—A निवृत्तमात्र of the अविष्य लुट्. By दत्त-वृत्ति we mean a tree that bears fruit without flowers 'बहुधा फलवती ये वै कल्पवृक्षं स्मृतः । (Manu)

P 39 अयं जन—See note on sl 40 p 58 आनन्द हिषा—आनन्द at the thought of अनुत्तमः a near happiness by union with her husband वरः, चागी—अ implies direct agency of the pronoun for its fruition (or fulfilment), while चादिन् indirect through a divine agency अहम् इति—in the manner of a Vedic verse

P 40 अग्निनेषु—Equivalent to अग्निनेषु Similar uses are कुल वृक्षाणां विमला मरु 'तं अग्निनेषु अग्निं सदावधी' (Kṛishṇa 1 : 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) वीक्ष्य (वान्—आवे क्) एवमस्तीति (अग्निं वाग्निनाड्यु), (2) कर्तारि कर्मपरमोपभागात् पाठजगत् पति इत्युक्ते, (3) स कर्मकादप्यविनाशिते कर्मणि कर्तारि क् । अथाहुः—अग्निनेषु—नेषु चेत्तच्चैवाप्यवहात् । अग्निदेविवहात् कर्मणोऽस्तीति अग्निः इति । आवाहने—A कर्मकादपि समास कुमेपय—कुमे (मने) मय इति कुमेपयम् (उपवृत्त्यात्—अहुः), अनुकूलपवन—A अनुकूलि The word is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller Of R I 42 एवमस्तीति वृक्षाणां विमला मरु । एवमस्तीति वृक्षाणां विमला मरु । The word अनुकूल is used with the wind probably indicates an age

restraint. The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake. ~~परमेश्वर~~—Thus shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives.

P 44 तस्य गणयिष्यति—For a parallel expression of Rāmāyana भरतश्च परिष्वस्य बौद्धाभ्युदयिष्य च । सर तस्यापि दुःखं न त्वयिभिममिष्यति ॥ यदिच्छामि ते—चर्वाणं परिषोभायम् । चतुर दमहीत्यपत्नी । A तस्यश्च बहुजिह्वं would have the form 'सर्वर्षका For the idea ॥ परिष्व दम् quoted under notes on p 35 in चतुः (elliptic for चतुःसङ्गातः) the omission of the विष्णु is explained by the principle 'दि दत्तमात्रस्याया विशेष्यशक्तिरुक्ते । —Vamāna. निवेदम्—Having got married For the sense of Mahābhārata करिष्ये दं मितं कामं निवेदयद्भुवर्षयश्च सच र्धे ययह मन्वाभ्युत्थस्य कदाचन ॥ 'मवात् दिवरादं मयमं सर्वेऽयं भीम , 'निवेदं ज्ञात्वाश्वा भूर्नि कन्वाभिरप्य वरा मे यो ॥' [This sense is preferred to the other (viz having placed : e on the th one) in which the word occurs in ॥ XV 97 स 'निवेदं ह्युपायत्वा रिपुनागदुष्टं कुशम् : ' on the ground of propriety the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression सरति दुःखमयश्च, also fittingly connected with the father which otherwise would be a meaningless superaddition Here चरतिश्च निवेदम् and सरति मोक्ष indicate respectively दिव्यमय, विवाह and मन्वाभिरप्य For the sense of कुशम् in the wider sense of a राज्य cf. R VII 71 ययमपि नाभ्येता एव सन्निधौ विजयिष्यमि ॥ च २७ मन्वायासमाम् । सद्यदितकुशम् यातिमर्षास्तुवाङ्मृत हि सति दुःखं सर्वदेवा मृताम् ॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 45 विमल व पान सुनु—farewell

दुष्योधन निवेदः ।

The scene is taken from Bhāṭṭanarayana's *Venisambhara*. A sequel to the death of Duhshana, Virasena and Karna.

P 45 सती विह्वल — Whose dense foliage is gently shaken by the breeze made cool and fragrant by its blowing over the houses in the lake सतिवन्—Dense सति (स-न(ति) वसति (सुखसि) दास । This sense of सति is opposed to what we find in 'सो विना दृष्टिो सति' सुखदित—The usual sense of सतिवन् is 'shamooing' as distinct from causing to move'—its present sense, सतिवन् अनु-वेन—A fan unbrought by human agency (b. not begged of one as an artificial thing) Applies to the word दिति-वन—A tree of paradise दिति-वन-सोमन—Besitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) कोट्ट—Usually a she-elephant. Here obviously a he-हरीदे—हृत् is the sense of 'occurred' when occurring at the end takes the form हृत्क, as देवहृत्क, दूताहृत्क &c, सतिव—This too (referring to the fulfilment of दुष्येन) like the other one already fulfilled, viz the शक्ति-वन of दुष्येन In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace, received wounds and risked his life The present is free from all this Duryodhana's precarious condition led the character to despair of his life. सति सतिविति &c—Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last part of the Suta's speech—असुप्त सति and his consciousness naturally begins with where it left him सति 'उदयन्—This does not mean that he actually knew where he was. This equally suits where he was before the swoon

P 47 सतिवन्—असुप्त अनु See note on 37 p 49 सतिवन् च—Notice the play on सति The meaning is that not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the

chariot but your hope is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail इतं वति—Away with delay that would be inevitable in getting in a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Suta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons वत्सम्—With nothing to shield the body वासस्—Equivalent here to वत्सस् वाप—The wretch Refers to वाप विदुषेन मक्तिव्यम्—Must have returned The passive is idiomatic वृथाक्रम—The वृथास् attaches to his failing in his duties as an अध्वरु which is pointed out in the verse itself कारितो वयम्—Admits of a second form by the rule वृक्षोरन्वयस्याम् च'वेनच refers to द्रौपदी's वेन कर्षि and वृक्षोरन्वयमनन्— the main cause of the war

P 48 उपसौच—The present case was very much like that चरित्विनि The उपसौच is accounted for by P III 4 73 'तत्पवात्मैक—' इत्याम्—दितीया by चरित्विनिस्त्वासा कर्ष' दान्ते पादम्—Let the evil be averted न वेति—The इत was not wanted

P 49 वामसाता—For the original meaning of वार see note on वामसावर्त under p 37 पुरस्—र has the force of endearment बहुमुख—Somewhat unusual in sense when applied to the mother च-व न्—A faulty expression involving redundancy वपस्व—Because it could not save its master's life तस्य परिचरति—Notice the analogy here * गार्हिता = * गार्हता (not गार्हता), the गार्हा being the things noted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (निषवीरनक्षत्रद्वय-समाप्यकारणान्द्रमाजम्—Act I) For the allusions refer to the Mahabharata The sequence of events has not been properly observed in the analogy The sentence,

further, involves a rhetorical blamish called *भगवत्प्रमत्ता*, the adjective *भुत* भगवन् differing in character from the rest which are all बहुव्रीहि कर्मन्—Understand some such word as दुर्नयने; before thus

P 50 कुशल मानकेभ—Carries a double sense वाँचा ~
 पु बहुतीति (पु + उच्) पर्याकुलवाणे—A denominative from पर्याकुल
 चाँद्रेप्रमत्तेभ—मण्डि are assailed with wonderful powers of curing
 diseases

P. 51. अविज्ञात मोक्ष—A बहुव्रीहि qualifying विज्ञात
 ह्योपादि दुर्दिनम्—Mark the analogy Construe सिन्धुनाद दश पर्वतसु
 (thunderclap), उपरम दश विमुच्यन्ता and मरा न्य वारा (showers of
 rain) in their respective compounds नृ रामन्.—The idea
 of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot
 is a mythical superstructure on the popular enigma (कविधर्म)
 दुर्गम इव—The representation of कृष्ण with four arms
 in his human form appears to be a curious confusion of fact
 and fancy. The same occurs also in the Bhagavadgita VI
 46, 51 भाविता—A causal of either वाक् or कृ

P 52. शिरस्य—शृ (शृ + नि) when शिरसि is here means
 'to hear,' and, when शिरादिह, means 'to see' शिरीषुले—So
 called because of the presence of a शिरी (a dart) in the
 mouth कपोपरक—The उप in the context unlike its use in
 expressions like उपस्थान दिव्य वायामय and अक्षोपरान मणि सु
 केनापि विवर्णयति (Mudra Rak-asa), simply follows the meaning
 of the verb. The uses of अप उपरि are given in the dictum—
 कर्मणिभिरपि पञ्चम्यै वाचितामनुजने । विधितश्च तथैवाधनुर्गन्तव्येभिरपि ॥
 अविभाविता करतलेन—Expounded अविभाविता समान मय चतुष्टय च करतल
 यस्य The समास in अविभा समान is peculiar समान and भगवन् being
 respectively connected with त्वं भगवन् and चतुष्टये in different
 case relations (ablative and locative). The difference must be
 obviated by the substitution of the genitive for both in

महत्त्वान्म प्रविभूतसित्त (Uttara सत्वेदरामाचितकम्पित्वाही जात प्रियदर्प-
मुक्तेन राजा । महत्त्वान्म प्रविभूतसित्ता कदम्बवष्टि रघुत्कोरकेन ॥) we find
respectively, but no case confusion The epithet shows
quickness of the process similar to अविज्ञात वधिषा above.

P 53 धानुष्क—उदस्य महारणमित्यर्थे उद्. हवीरोरुद्धयासङ्गे—हवी
at the valour of the son, गेव at the enemy's action, वदह्या ॥
the helpless condition of the son मण्डलादेश—Sc उपलक्षित

P 54 इव—The use of क्ता is to be condemned, there
being no समानकर्तृकता here सिद्धान्तम्—Expound सिद्धय नाद इव
नाथो पश्चिन्म कनयि तद् यथा तथा Qualifies उचितम् भाग्यार्थीव यथा—यथा
is redundant and makes the construction faulty भागीधीव—For
the allusion see Mahabharata ता द्यार हरो राजन् राजा तानमण्डलात् ।
कलादेय पतिता नाका वृकाकपीमिव ॥ वा वयं विसर्पन्ती विना राजन् समुद्रा ।
केन्दुजालकका हसन्नामिव भक्ष्य ॥

P 55 अर्धोक्त—अर्ध here means a part and not half,
कन्या नाट्यति—कन्या at the discourteous mention of the king by
मानस इत्यस्य करोमि—A euphemistic expression for इमि
रावद्विषयम्—With no outward expression of the emotion rising
within वदुःख—वदी—The simple meaning is Two flights of
arrows hit against the chariots of Karna and Virasena
तार वदीव—That means quickness of the flight of arrows

P 56 पुण्यवतो भवति—The purport is that दुःख would
be an enviable thing before this sense of wounded pride.
इत्यनुनाम्—A उद्गुमादि

P 57 पतन्त्यम्—Thus being the last, for Karna was at
the point of death विमार्गम्—Expound क चारमो दश ।

P 58 अधिनम्—Because obsequial अन्धोऽन्धम्—See note on
पराधेय p 41 इत्यनुम्—See note on इति under p. 46 ॥ विदो—
At the death of our own men निवृत्तौ—At the death of the
enemies अथवा—Seems to be superfluous न हे—Sc. अधि

वशादि (since we are one) न मे—So चक्षुः वशादि (for the same reason) शुभं विष्णु—A form of blessing

P 59 गान्धारी—In this we find a trace of Candabar having formed part of ancient India कृतायावत्—Reckoning The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that Dhrtarashtra should inquire after the condition of his wounds under circumstances quite different from those he expected

P 60 कदम्बम्—The use is not quite so happy The author means 'कदम्बम्' सुगन्धिम्—We have कविदा and नृपिदा when meaning a 'कवि' 'नृप' and दावदा when meaning 'the wife of a कवि' &c—&c—There is a great discrepancy between the two द्वी कदम्बी मरुदम्बं धूम्रं । लम्बोदरे—कदम्बं here = दावदम्बं सुगन्धिम्—Including सुपुत्रं his step-brother

P 61, वदन्तिम्—May be taken to mean either first or last i.e. final, according as we take it as a कुरुवंश or a कुरुवंशि In the latter case it is similar in form to कुरुवंश दावदा—Derive दावदम्बान्ति (दावम् + वन्ति) or दावदादत्त इति (दावम्—दा + क) दावम् meaning heritage or ancestral property कदम्बम्—Expound कदम्बम् इति ।

P. 62 दावदा कदम्बम्—Understand कदम्बम् or कदम्बान्ति after his दावदम्बान्ति—'दावदम्बान्ति दावदम्बान्ति इति भावः ।'—lagaddhara इति—See note on दृष्टम् above विवृते—Occurs in a different sense in the line दावद विवृत (withstands) वदन्ति इति (Mahabharata) दावद्विगतम्—The use is hardly usable conveying (as it does, no sense of substance in the present case For the association of such terms with the sense of substance refer to कुरुवंश, कदम्बं दावदम्बं, वदन्तिम्, विवृतम्, विवृताम्—See note on दावदम्बान्ति under ■ 49 इतिगान्धारी—See note on इतिगान्धारी under p 46 इतिगान्धारी—Compose yourselves The form is active will read कदम्बान्ति सत्कर्मोत्तम् । कम्बं गान्धारी—Notice the idiom कदम्बम्—So कदम्बम्

P 63 कश्चिद्व्यवसा—Who held their sway over the whole earth ये—The word पर is a सर्वनाम एतत् when it means as here an enemy उपहास—See note on the word under p. 60. सन्निवृत्त—Reiteration to order The reverse of वैरम्.

P 64 विपश्चेन वदद्—Shedding tears and thus communicating what had happened viz. Karpas's death दुःखेन &c.—The meaning of the Joka in this Salyas entry is an empty ear which indicated that all hope was passed shocked the co-concurrence as if a dart had entered their hearts.

P 65 वृद्धसेनामल—Suggests the reason for his leaving his friend कर्तुं ननु—Involves a scientific allusion viz. that of the sea swelling at the rise of the full moon.

P 66 भाति सादृश्यम्—Of 'सादृश्ये वा दृष्टियमिति' एतद्—The neuter use is unusual.

P 67 वायुश्चरति &c. That is it is a hope against hope. वदन्ना—To be construed with अनिरित above दधुर्गतिम्—As a substitute for द वैश्वर or else natural water कथं कथं—The interrogation is not needed as the एतद् had not finished his speech The interruption indicates a startling sense on

P 68 (९) 'द्वयो'—An example of सङ्ख्यार. The other forms मात्र द्वि and मात्रद्विधा will be included under द्वयो द्वि—See note on द्विधा above एतद्गुणम्—Radha was the name of Karpas's foster mother बहुला—The use is prospective न सति—The word इत्थं is used adverbially here in the sense of इत्थं वाच्यं चक्रे &c.—C. Uttarachanta. किं च, इति च, इति च, इति च. इति च—This is a pun on Karpas who was no hero in his opinion.

P 69 एतद् वदन्—Alludes to Droopa's death by the hand of दुःशासत दुरा मल—His वैश्वर एतद् and एतद् are a useless burden upon which as there were not employed in preserving Karpas's life. कं कर्तुं कं सुदोषम्—That is there is no difference between the two

मरीचि-वृत्तान्त ।

Prince Rajavahana—to whom the story is narrated by Apahāravarma his friend—in the course of his expedition came with his nine friends, to the Vindhya forest where he met with a Brahmacari lad who needed his immediate help in some matter whereupon the Prince, leaving his friends who were then asleep, followed him to the other region—the scene of the help required

उवाचो वै निबन्धम्—The narrator had come to know this subsequently from Rajavahanu's own mouth चतुः—In the country of the चतुराः चम्पाया —चम्पा was the name of the capital चतुः—From him (Marichi) ल, लिङ्—Your whereabouts नयामयम्—Saw See note on निबन्ध, under p 52 न-सु—For the elision of च see note on Si 49 p 50 मातुश्चोदयन्—So as to excite the pity (1 = of others—the by standers) चावच्छिन्नमकम्—Close upon the heels चार्त्तम्—वेदनाः—A तत्पुरय, वेद meaning 'famous' here मया ही दासी—1 = my daughter, विनाशदति—महिम्नमनाम् इट

P. 72 वीर्याग्निशतम्—(1) वीर—The morbid state of the three humours वायु, पित्त and कफ (2) अग्नि—Digestion (3) पातु—A constituent of the body The constituents are seven पञ्चगव्यमाहमेरीर्द्रिष्यमाद्युक्ताश्च धानत्रं । समीरय्य वैकृता रोमाश्चक्षुनादुभि सहा' वा पञ्चमाह—May mean either 'from the fifth year onwards' or 'in the fifth year In the latter sense चक्षुर्दिर्दृष्टं would be desired for the sake of averting evil influence (इतिरोपय्य काले ममत्तदात्) : अनङ्गविषयात्—Of the treatises on erotics (by मारकण्डेय and others) च-र निष्ठातु—निष्ठा is to be construed with each of the three words by the principle दृष्टान् अथवाय एव प्रत्येक मन्मथेयः ।' इति न तु—सुखता = कुसुमतादिरोपयन्ति (figured of souls), निर्विवा = अङ्गुष्ठानि (games of chess &c) निम्नवित्तम्—See note on चार्त्तं वित्तम् above. अत एव—अस्वत्थमाह ग्रहणं तु दान्यपादनं शुष्कं पातुम् गृह्णन्तु इति वेद्य एव यद्व्यापेक्षितं मायः ।—Rithyana इति

यस्य—'पूर्वोक्तशुद्धकाशाने'—Bhuvanā कामसौख्ये—(1) 'स्वावरीह्ये'—
 Padaśchandrikā, (2) केवल मे-वाचनिकृते न तु म्येनार्हाह्ये—Bhuvanā
 साधनम्—'दापनम्'—Laghubhūpika विगृह्यस्तनम्—Disjunctio विगृह्य + भगवन्
 or आसनम् विगृह्य = quarrelling शत्रु सवयान्—Chances of
 profit and loss involved नाविकल्पाय—So अविकार .

P 73 उदयनाका—Grow passive उ-भनत् + क्वत् (उद्) "उदयं-
 सवानाकार पूर्वपद बाहुसंवापमोनके श्रवणे भिन्नोपिष्ठे प्रथक् कियत् इति । तेन मन-
 शब्दात्प्राग्वत् ।"—Siddhāntakāṇḍī गुहाद्—The word गुहा, when
 masculine, is always plural and means either a house or
 a family सह सर्वैर्वाच्यं भवति—As is the compound द्विवर्ग Also of
 Bīah bhārata कर्म प्राये च काम च दयात् इदं वा । विमत्स्य काष्ठे काष्ठ
 सर्वान् सेवत पवित्रत न इत किञ्च ज्ञायत्—From an insignificant person
 like myself विज्ञा प्राप्तम्—The knowledge of the relative impor-
 tance (lit. superiority and inferiority) of the three aims

P 74 पदार्थे—Thus वास —'पदार्थार्थ कामध' अत्युपलब्धे—
 Depends much on the— अमूर्तसंज्ञमर्त्तं वदन् रवीन्द्रमुपज्ञ । मूर्तरेणाम्ब
 र्वर्त्तं तु वासभ्यहारसिद्धिनिन ।—Bhūvana रसम् has a double meaning
 here स्मर्योपासनमुत्तु Exposed स्ववसाय सुदमुरम् The very thought
 of which is delightful निहितरसानवर्त्तिन —Qualifies तस्य (मुत्तम)

■ 75 पनता—i.e. काममङ्गलं विस्मयस्त्वम् —'वीराया विस्मयम्,
 काममङ्गलवर्त्तिका र्वम्बुज इत्यर्थः ।"—Bhūvana उद्विहीत—Arose
 स्वार्थे—Your own interest, viz. spiritual pursuit मत—
 From me दास्यभ्यवपन—'कदाह् द्विषे चेत्तदा दास्य कार्यमिति
 पयवपन ।—Bhūvana परिपन्नये—'मद्विहीतवत्पुण्ड्रये ।"—Pada-
 chandrikā स्वगतं चरितम्—The meaning is—The king or चतुराण
 had been infused by her own seductive power which was now
 withdrawn and as a result thereof a reaction in the shape of
 acute dispassion came over him तस्य—Your object, viz. infor-
 mation about your friend चय ल्—Notice the double meaning
 of तस्य and दास्य भिन्न suggests that the तस्य that got a hold in
 his mind was very great It appears from the description

of this part and the use of the expression उत्थानाय in the beginning of the narration that the disillusion referred to took place that same day just a short while ago अनुसृतं वाचनम्—In obedience to the ascetic's order अनुसृतम्—Sleeping with him उदयप्रसङ्ग—उदयाचक्षुष्यायुः ।

७६ स्वप्नसंज्ञकम्—Refers to the circumstances under which he met अवबोधन ।

चन्द्रापीडं प्रति सुकनासस्योपदेशः ।

The piece is taken from Dana Bhattacha Kidāmbari. Sukanasa the minister delivers a course of, practical advice to Prince Chandrapida on the eve of the latter's coronation as heir apparent.

अमानुषेयम्—Unlike ordinary तमस (darkness) which is मानुषेय. Similarly construe the rest कमेधायं—Of, दीयत वदस्यसि प्रमुलवनिषेकिता । एवेकस्यनैवैव किमु न च चतुष्पदम् । अद्वैत इति—A covert allusion to the Sankhya philosophy सर्व तात्पर्यम्—Adjective in समस Bhānuachandra understands पुरुषस्य, which does not appear happy चायम् means 'nature here. The phenomenon attaching to water is a common experience नैवाधिकस्य will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal through admixture with a कदाचिद् substance, of the extraneous elements that overpowered it.

P ७७ भवतारण्यं—दक्षताम—Cf R III २९ विद्या हि वायुपुष्टिता प्रसीवात । अतस्तु युवा—Cf Uttara प्रभवति शुचि विमोहप्रदि मयिर्नैव मृदा च । इतरस्य—1० मन्त्रस्य कश्चिद् भवत्यु—'दक्षिणा इति-दोषशान्त्यर्थं यज्ञादस्य कवे न्यत इति कीर्तयति'—Bhānuachandra आनन चतस्रति—Cf शुभं वदति न सोऽयं ताम्बूतं मुत्तमम् । मुत्तमं भूषणं पुनः स्पर्शकैः सत्त्वही ॥ Also Bhattacha न भूषणं भूषणं इत्यम—वाच—Hence the adage वायुं क्षीयमायेतु मम कस्य न नास्ति । अकारणं विनश्य—Neither Ineduce nor

learning can effect culture in an ill-natured person
 चकारण भवति—Construe कारण न भवति For this व्यत्यासबोधन
 of Uttara अकिञ्चिदपि कुर्वन्ति सौरवेर्दुःखान्यपोदति । तदस्य किञ्चिद
 दण्ड या दि दण्ड प्रिया नन । Also Pāṇini's sūtra चरुर्दण्डादयोर्द्विभित्तो
 च दन — An illustration of the ineffectiveness of lineage
 Here the कारणशून्य coolness (चन्दन being cool) does not get its
 transmission to the कार्य (फलम्) चन्दनप्रभ — Sprung from चन्दन
 (by cooocussation) प्रभम् वारिषा—Illustration of the ineffectiveness
 of learning : For the causal relation between अन् and प्रभम्
 of Karata II 32 गुणि सुषुप्ते अन् तस्य, प्रभमस्तस्य भवत्यत्रभिदा । प्रबल
 भवति—Of कुर्वन्ति ररिषर्वन्ति विद्याकल्लोडावसद् । मणिना भूषित
 स्य विमनी न भवद् ॥ अन्तुः “नृपत्यम्—Of R I 23 चनाकुप्यस्य
 विषयं देवाना वात्सल्यम् । तस्य चर्चरुर्गर्ह दूदस्य वसता वना ॥ Also Maun
 न तस्य दूदा भवति चनामय पञ्चके पिर । या ये पुत्रान्दयीयानस्त देवा रश्मिर विदुः ।
 कथा देवा—The use is cognate in sense to चाकुप्य and such
 other expressions

P 78 उभय कृताम्—The चरुत्वा of ददमी = proverbial Poets
 however would oftentimes like to attribute this चरुत्वा to the
 disqualification of the master. Thus Kālidāsa—देन भिद्य
 समवरीषस्तु स्वमानजोषैत्ययं मयूतम् । (R VI 41), and Bīṣaṇa—
 सुतमभ्युपनिषद् वे निपुत्र विनश्यते न यत्तावन्मम । त्वयन्वयविराट् सम्पदामयपते
 एषु चापकामयम् ॥ (Karata II 41), चर्चरुत्वा—On this Bṛhatasphuṭa
 —चर्चरुत्वाप्रतिपत्तमात्रावतुरमभ्युपनिषावकाशकरम् । दीप्ते ररिषुर्द्विभित्तमिदं नन
 सत्ये ॥ Also चरुत्वावर्थादिति हे प्रसाधत पुर पञ्चाक्षरान्तोरथावितम् । पञ्चाक्षर
 नाममनुष्यजातिनां विनश्यत्वात् शूर रथं क्लृपय ॥ चरुत्वा — Expound
 मन्वप्रधानो गत्र (गमकपादितत्वाद् मन्वप्रधानो) A मन्वान is thus defined
 दस्य मन्व उमाग्रम् न विद्यति शनैर्दिपा । रं न-परस्मिन् माहुर्नैवेतिवयानम् ॥
 —Palakāpya सरसता ननम्—The non coherence of learning
 and wealth is a common theme of our poets Cf Vikrama
 परस्परविरोधि योरैकार्थपात्रुर्लभम् । सप्तय सोसमस्त्यान्वेत्यु सदा सताम् ॥
 Also R VI, 39 निर्वर्णभित्ताय लोकस्यनस्मिन्मदं योश्च सरसतो च ।

P 79 वाक्वन्—वाक्वन् (अक्षरं च—इक्ष्वाभिर) मां तोव
वाक्वि—which means predominance of water in her constitution
and hence unsusceptibility to तृष्य (thirst) which means want
of water वक्त्रं वाक्वि—चक्षुः too was charmed out of the same
ocean. For the meaning of सद् in महोदय see note on सदेवा, p 41
व्यास मुपायाम्—For मुपा being allured by songs of इन्द्रतमोऽत्र-
पवन्मनोहरा दक्ष पश्यन्तिव वक्त्रः ।

P. 80 कस्यां समसम्—Based on the fact that वक्त्र makes
its first appearance on the head in the shape of grey hair
Of R. XI अ न कर्ममुत्पन्नत्वं ताने वा -वेदस्तानि । अन्वीयद्वाह
पश्चिन्नमना वा ॥ "दोषोपनिषेध—The वेद when taken with कुरावृत्
will mean the three vikars of वातु, पित्त and कफ द्वाभि—Here
only the द्वानोद्वेग are meant including the कर्मोद्वेग and the
मन्द (which is both a द्वानोद्वेग and a कर्मोद्वेग) the number
would be eleven कुरुम विकारि—कुरुम when construed with
kings would mean 'the king' वाजुव—Denote वजु + वज् ('वजुवजुनी
पुक्' इति दुर्गाकर) कनकमव—With one who is विवर्णित्वा would
mean 'yellow'

P 81, वायोरेण —For the idea as compounded with kings of
चहो वज्रमुत्पन्नत्वं विपश्चिो वक्त्रम् । अन्यत्र दक्षिणे ओष्ठस्य प्राये विदुषोरे ॥
मातृवन्—Causal of मात् The root is reduced to शीव before a
कारणानुक्त पश्य काक इव —"द्वौपविधियेन-शामनाय कुर्वते न । फट-
मस्रयोर्नय महोदय विदुषः ॥ "महावाक्य—मृगशरा गुणवान् एव सुर्वेकसा-
यम् । महाति पापकान्याद् समवेष्टाय ते सह ॥ —Maou XI 53
आहमानादिनीदके —They are proverbially the most cunning among
birds. Thus we have expressions like वज्रमातु, वज्रुति &c.
The expression आहमानादिना though meaning quite a different
thing here recalls to the mind the actual अहिना in Yudhisthira's
शला 'तदा हमावा नीक्षी चकारापीतया मय ।'—Mahabharata. चर
प्रवेष्टवन्—For the use of 'सुड् परस्मैपेयबुद्धि ।' Malavika
अभिवर्ती रक्षिकम् —The long ई is the effect of शीव The उपगो

about the lengthening of the final इ applies to words other than a किन् प्रत्ययान्त ('इदिकाराद्यकिन्'). अनिदेवदत्त—On this we have—'निर्दिष्टेन यदा राधा सम सर्वेषु नृपे । उदोषमसमर्पयामासाहः परिशेषे ॥' मत्स्यपुराणः—A चापेक्षयवदुमोदे. The सामान्य 'अन्' is prescribed by the rule समार्द्धानिन् केवहात् पत्वान्—See note on sl 35, p. 34. देवदत्तारोपण—देवता here means 'divinity' (देवता) and not 'a deity'. असदसूय—Unreal. सक्तः...सम्मानयन्ते—That is, think themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible. तद्वत्...सुहृन्—That is, take themselves to be शिव, the third eye being concealed under the skull.

P. 82. चतुर्वक्त्र—A चतुर्भुज. इयमा would be preferred. विष्णुमन्—Derive निहत as विद् + वृत् ('विद्ः वृत्तुर्लुः'—P. VII. 1. 36). अपेक्षित—So मतम् अनुग्रहं च । चतुर्विधम्—See note on SL 29 p 58 इतिनाभि—Of course those that are vile-charactered. The expression means no reflection on the woman class, though, it must be admitted, our ancient writers have oftentimes been a little too ungenerous on that side.

P. 83. उक्त च—which you are neither, being 'महर्षेय वीरः' and 'विश्व' 'साम्बात'. इमेव च—For this (the following) reason also. For this adverbial use of इद् of Uttara इदमयद्यौषधिविषमसीदन् वृत्ते । सप्तद्वीपः—The 7 द्वीपः are जम्बु, ब्रुह, सुव, मागधि, क्रीव, घाक and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation. The cosmogony of the earth, as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the innermost being the जम्बुद्वीप, and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपः in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपः or insular continents. आरोपयितुम्—आरोपे विन् We could read द् optionally for प in the word.

महाश्वेता वृत्तान्तः ।

This is a second piece from the Kādambari Mahāvētī, a novel Princess, recounts her life to Prince Chandraśekhara

कन्याश्वामिनोद्युत — See note on the term under § 77
 चन्द्रशेखर — The origin of the word is thus given in the Ramayana कथं निर्वचयामहे रमायनाद् वदस्व । कथं पुनर्मुनेर्मे तस्मादस्म-
 रस्योऽप्यहम् ॥

P. 84 सुप्ति — A feminine gender here “ चन्द्रशेखर ” —
 A parenthetical sentence, तदेव — The force of एव = exclusiveness (कस्यैवाप्यन्यत्र) here The uses are thus given
 कयोगमस्ययोग/वाक्यसमायोगमेव च । अत्र लिखन्ति कर्मस्य निमित्तो व्यतिरेकः ॥
 मातृवर्णनं — उच्यते एतन्मुद्रस्य दिवाद्रथेन दत्तियम् । अथ तद् मातृ मातृ
 मातृ च चन्द्रशेखर ॥ मातृवर्णनं, with the anecdote is a part of
 चन्द्रशेखर, one of the 7 śloka comprising the work For
 details see note on समीप under page 83 किञ्चन — For
 the form and meaning of this word see note १३ किञ्च, at 78 p 40 सर्वत्र — The सर्वत्र is seven in number दिवसान्
 हेमदृष्टान् दिवसो मेमेव च । वैष दृष्टी च सुप्ति च भवेत्ते सर्वत्र ॥ — Hāravali
 मन्त्रादीनि — Rhetoricians take objection to the use, With
 them either भव or some such expression as इमावनि or गीरीवति
 would be the right form तोदवैषाम् — See note on तोदवै under
 p 41 किञ्चनानुसार — Bhavarādhra read, किञ्चनश्च and read-
 it by चन्द्र, कन्याश्वामिनोद्युत, कौशल्या — See note on सतिप वस्तु
 SI 45, p 36

P 85 दृष्टमेव — The addition of एव is necessary एव
 being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband
 चन्द्रशेखरानाम — Cf R IV 85 दृष्टिमनुष्येन कौमुदी मयमुक्त अश्विनविन्दुश्च
 लङ्कान्तर्गतः । इति समुद्रयुगलितस्तनयोः । मयमुक्तं नृपशक्तिद्वारा विन्दुः ॥
 अश्विनविन्दुश्च कौमुदी — i.e. the chief queen, चन्द्रशेखर by चन्द्रशेखर
 means the inmates thereof, i.e. queens शोकाय — To be cons-

trued with लो०. एकेव—Thus precludes not only other daughters, but sons as well. She was the only child—a daughter.
 भनससदा—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth. An instance of what मैक्समिल्लर would call a प्रगमाव. The derivative meaning of an चक्षुः is न पठति वगैरे वेन जातेन दग्धेऽहनि—Thus Manu II 30. काम्येन दग्ध्वा तु द्वावरा वात्य कामेत्। ययार्थमेव—For she was literally white in complexion.
 नक्षिन्नुद—The कविप्रभव precluding the blooming of कुसुम by day = overruled here by the peculiar conditions of the place.
 कुय*—Hence the inference that the परं were मुनिः, परमुनि—So called because pursued by other birds (crows).

¶ 86 चनामातपूर्वम्—Expound • पूर्वपादादः चरातपूर्वः, then कर्तुं, मुकुलित—मुकुल (adnominal from मुकुल + क्तिन्) + क, and not मुकुल + इत्य् कौतुक • इहानि—Dignon कौतुकतस्तु अभ्यासिक इहानि—कौतुकतस्तु explains the increase of the jangling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species वक्षिष्यन्तस्मात्पूर्वम्—To attain the full orb. अष्टमसंख्येन—अष्टम (an odd number) here stands for 'three'. The exact number is determined from the context. Thus in अष्टमसंख्येन it stands for seven. The same applies to its synonym विषम. ययार्कतुं काम्—For the elision of the य of तुम् see note on SI 49, p 50.
 अथेकैर—The affix is लृप् is कर्तुं, कर्तुं would give the form कीर्तुं, भनवत् साहितेन—Thus, as also the other idea that he was dressed in a मन्दार bark must be explained from the standpoint of her subsequent knowledge of his being a devotee of heaven स्वयंसाहितेन—For he was a master of all branches of learning and the acquisition had come to him with no strain on his part. कर्वाकान्तराङ्गम्—The use of कर्वा with चरात which itself means an ear ornament finds justification in the following. कर्वाकान्तराङ्गिने कर्वाकान्तराङ्गिनि । सतिषान्तराङ्गिनि रिपेवेगस-मर्तेन ॥ रिपेवेगस—Smile is, probably, white

P. 87 कृषिकारिणी—The कृषिकारिणी is a constellation of six stars कुतुम्भजठोर—From the qualifications ■ appears that the मणरी was white चतुर्भुज—Espond like चन्द्राग्रभुज under p 86 मणेर च कारकम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face सुदृढस्तु—Compare with this Daṇḍin's description of a parallel cast. उदनायन सुयम तस्या मूलेषा युवाऽन्यायेन निदिश । नो नेष्टकमूर्खीवर्धनं वनिपुणो यदि स्वरादिषु समानमवधान्या तदर्थो किं न करोति ।—Daśakumara तु हन्ति—By the principle यदि कदाचित् तत्सामर्थ्यवद्गुणवाति । उद्धृष्टिः निवर्ण—With workings forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work' For a similar use of सह cf. Daśakumara तु विदुषामराशमद्वि कायन कुमा' दर्थे । सतुह—Qualifies अतीव्यम । धियाम्—Disregards धिन् from धर्मेत the former meaning 'suppliant' and the latter 'rich or significant, जानाक—Derive ज्ञा + दावच् (ज्ञा is कर्मवर्धि) अवनती । कदापि—Having no control over the senses, जानाम्—अतीवर्धयेयाम्' इति कर्मणि क्ता

P 88 पुष्पमन्त्रा—A बहुव्रीहि ('पुष्प' + मन्त्र) चामानम्—चामन is not a सर्वनाम and so चन्द्राग्रभुज अनेन तप—राग is used in a double sense here . The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception क—क—See note on the use under p 60 न पुन —एव—And so happier than I who could rather give up modesty nor turn mad काको हि पुष्प—Here sprang and excellences of the object of love

P 89 चतुर्भुजा—See note on सुखमन्त्रे under p 63 ह्या—मत्वा (पान्द्रावनेकार्यत्वात्) यद्वनत मातरम्—C: 'काको हि पुष्प' above मातरम्—न in the shape of counting prayers which the चन्द्राग्रभुज failed to perform . The use ■ औपचारिक मन्त्रेन दिप—The idea is that the white of her eye shedding

lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses, while the blue of the eye shooting forth blue rays above made the whole atmosphere look covered with blue lotuses.

P 90 इति मन्त्रि—Another parenthetical sentence See note under p 84 सर्वविहङ्ग—For all luxuries as such are prohibited for मन्त्रिचरित्, as in Manu II. 177—वदेत् मन्त्रि नम मातुष रसात् शिव । अमुस्रत्—सम्पत् । ६ गङ्गात् For the peculiar use of the उपपन्न see note on कौपीयवस्त्र under p 53 मन्त्रि—An elliptic use corresponding to the English 'please' इवम् ' ' बुद्धिहिता—The goddess's own eagerness to serve is transferred to the मन्त्रि कृता * प्रहृ—Compliance with her request

P 91 दधिग 'महा—Exponat दधिग दुरभिवरिमत
 मसौ सा तावकरोत्—Placed it See note on कृत्या under p 89
 कथिते—प्रवेद कथिते हे वा कथित कथित—प्रवेद seems to be the
 proper reading though it is कोमेन in the existing editions,
 कथित would make the एवं a future event, while कथित
 = past, which latter is the case in the context प्रसन्न ला-
 मेत्—Even before it reached For the force of एवं see note on
 तदेव under p 84 दधिग कथितम्—(Adjective to कथितम्)
 A prospective use, for this was the case after it had been
 turned into a कथितम् कथितम् 'महा—Exponat कथितम्
 कथितम्, तद्वत् कथितम्, कथितम् महात् कथितम् " कथितम्—Exponat
 कथितम् तदेव (thread) तेन कथितम् तेन कथितम्—Loss of firmness
 P 92 मसौविरिमत—For there was no real anger, तदेव—
 The force of एवं here = 'exclusiveness' (कथितम् कथितम्—तेन) See
 note on तदेव under p 84

P 93 केवलम्—Qualifies अतिम् "पुराणादम्—वदैक्ये पद-
समुदायेपचारान्त-पुराणादम्"—Bhattachandraya द्वारि—By the principle
known as the वैक्यादीपक or the वाक्यान्वयेन शब्द, the word
can be construed either with the preceding or the following

expressions 'उत्पन्नत्वा—Because that (उत्पन्नत्वे) was dear to him तत्र कथायां 'अपिन्द् प्रातिकूल्य निराकरोति ।' —Bhama-chandra उवाच—Expounded ताव (subjective) प्रोक्ता (ie for मोक्षार्थ) सुधीर्मनोवृत्ता—The मोक्ष was really due to her pensiveness स्मर पाप—A सुगुण विवेक Her पश्यति for him was the cause of the following assumption, मुनि ताव—The idea here is not that मुनिव्य was मन्त्र with her before and only now assumed याम्यवता, but that याम्यवता had all along been there and now she only found the secret of it. Similar should be the construction with the rest in the sentence उवाच—Expounded : स आसन्नं यत्र उवाच. दूरस्थ—Should be construed with all the पश्यन् पश्यन् कचिन्नी—The lotus plant (of course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सागरवर्धन—Alludes to the floodgate पश्यन् पश्यन्—The idea is suggested by the expression कचिन्नीया A रथ उवाच would similarly stoop to the car and whisper love matters कचिन्नी उवाच—The कचिन्नीया was contributed to by both the शिष्यी and the रोमाञ्च किन्नीया—Optional for शिष्यव्यास विवादि—Somewhat late उवाच—Keeping (ie evading or avoiding)

P 94 कचिन्नी—For the use of कचिन्नी in the singular, see note on उवाच under p 37 कचिन्नी—This shows the vast number of the कचिन्नी princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage कचिन्नीया—The manner of a supplicant, कचिन्नीयादिनी—For the fact is an index of the mind कचिन्नीयादिनी युवा वसन्ति 'कचिन्नीया—Expounded कचिन्नीया The usual form is the substitution of a कचिन्नीया for माञ्च कचिन्नी नि वचन—See note on उवाच, under p 89 कचिन्नीया—Expounded कचिन्नीया देवात् कचिन्नीया—The कचिन्नीया here is the communication of the कचिन्नीया referred to in the preceding sentence कचिन्नी वचन—See note on the expression at 40 p 58 कचिन्नीया—कचिन्नीया means 1 part, and

the compound must be treated as a *निरुपसमास* of the *चरिषद्* kind
 सर्वा देश—Permeation into the whole body चर्याम्—A verse in
 the चर्या metre. The metre is thus defined 'वस्तु वादे षष्ठमे द्वादश मा-
 त्राक्षरा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्वे ॥'—Śrutabodha

P. 95 दस इव—The सुखाक्षय by virtue of itself cannot
 attract the दस, but only through its resemblance to a निरुपसमास
 बनवा—By this, viz. the billet-doux in the चर्या metre referred to
 above प्रत्यक्षार्थ—Of one who has lost, his way कपोलक्षणे—
 चर्याक्षरे ष मी The same is the case with श्लोपु. See note on
 चर्याक्षर, § 88 p. 42. काव्यम्—चर्या-समोपेक्षा चर्या—The force of
 एव here ■ चर्या-समोपेक्षा-इदं and is to be distinguished from that
 in चर्या-समोपेक्षा and तत्रैव where it is चर्या-समोपेक्षा-इदं. See note on the point
 under p. 84 इदमेव—इतिरेव वा 'अनुपसमासि'—All the existing
 editions read 'नलोपु' which can seek defence only in the bye-rule
 समाससमासविशेषादिति नलोपु । The main rule 'नलोप' would
 necessitate the समाससमास 'न' giving the form 'नलोप'
 मासीकृतं . नुपसमास—The couple parted with their hearts following
 their master, which is described poetically as being transmitted
 through the hollow of the common lotus they swallowed at
 parting

P. 96 रणाहनात्मा—An रणाहनात्मा रणात्मा = देवम्—Of
 Śakuntala । 'अनुपसमासं मुनिप्रसादात् सदा विनयेन वारितवत् । रणाह-
 नात्माह्वयि गतेषु पुनः प्रतिनिधुष ।' रणाह्वयन—उद् refers to पुराणीय
 । शिष्टाभिवादा—Explain विदितं चर्याम् नया (and not चर्या).

P. 97 आत्मा—An introductory particle similar to the
 English 'there' ■ चर्याम्—For the form चर्या see note on
 the word under p. 32 चर्याम्—चर्या-समोपेक्षा चर्या चर्या—Harm
 to life न हि ह्यिवा—'नो नलोपः प्रत्यक्षार्थं नलोपः ।' and Vīmana—
 'चर्या-समोपेक्षा-विशेषात् नो प्रतिनिधुष ।

P. 98 मनो ज्ञान इन्द्री—Alludes to the story of the senses
 in the Upanads. Refer to Chhandogya V. 1 and Bṛhadāraṇya-

अस्तम् here may be taken either as a सकाश-उ शब्द (as in अस्तम्य) or as an ordinary चकारान्त शब्द (as in अस्ताचल, अस्ताधिरा &c)

¶ 101 मातृकाद्यम्—Exposed मातृ नाशो दशः कथापरिमितः—कथाय means 'fragrant' here सुसुम् लामि—See note on नचिनकुसुम् under p. 85 चन्दनविशदनाम्—This is no instance of what a rhetorician would class under देशविशेष, for the प्रसिद्धि confirming the चन्दन to यक्ष्य holds only for भारतवर्ष while here we are concerned with the किम्बुल्लवर्ष which is peculiarly suited to all kinds of growth. काम गदायता—For a similar expression cf. Sakuntala I—उ वयं क रीत्यमन्मथो वृषपादे समनेषितो जन । परिहासविमलिन सन्ध परम्परेण न गृह्णाम वय ॥

P 102 कुसुदि-दधि मयति—"प्रकार्यकारिणादिनकस्य चरुम् । तदुक्तम्—"चन्द्रशेखरकरायो मन्मथो लेप सुसिद्धायते मातृ सुचिकित्सायो वृषपादे पतितोऽपि नृपायते । इति । Bhanuchandra, कथयित्वापि उक्तम्—"य धिकार्यकारिणात्सर्वकित्साया योयकरुम् । तदुक्तम्—"मातृपे धुतिमया सः कथा य मितोयिद्विषा मिच्छेन । सेहिरे न किरया हिनयस्य इ उत मन्मथि सर्व मस्तमम् ॥" इति । Bhanuchandra विवादि पठि—"मिमाणा चकता वासत्यकार्यकारिणात्सया । यथा—"विषयस्यदपि विषयत्वं भीतिमात्रा निपादा कि तद् नृनायदभिसरये सादत नाय तस्या ।" इति । Bhanuchandra, अन्धकारमनुवर्ति—"अन्धकार्यकारिणात्सुता भगतीत्यर्थः । यथा—"भ्योरेता ग्यामकतामुपेयम् ।" इति । Bhanu आवापि—तिष्ठे—"यत्र प्रदायाद्योगो ज्ञानायाः सत्यान्ध भिद्यित्तमित्युपदयम् । तदुक्तम्—"मातृकालिनिपायते विधि वयात्सार्थोऽपि भासयते हा इत्य प्रमदा विनोयसमये किं किं न ॥ जायते ।" इति । Bhanu तदिदम्, नृमति—"यत्र तन्निव तत्पक्षकत्वादिदुःख विषय तस्य भिन्नेषा-दस्यानमपि कल्पकल्पमित्यभिज्ञानि । Bhanu जगति मयति—"नृपाया कपि तत्कार्यकारिणात्सुतामित्यमित्यर्थः"—Bhanu वा दिव्य कल्पम्—The द्वितीया means चरु-उ-दोष here Hence its retention in the Passive Cf समा वा न प्रोच्यम् The usual form, however, is optionally allowed Thus काष्ठ कश्चित् प्रसिद्धयाम् वाक्यमादा—See note on नचमये under p. 94. For a similar form of चरुमादा, under

P 99 गूढवि=प्रविष्टवि । सर्वपापमाशोच्ये कर्ममन्त्रम् वा इति भाष्येभ्यः ४८.
अवसरमाप्तम्—Expond like आश्रयमाप्तम् under p 101

P 103 प्रविनयै—प्रविनय is formed from वृत् + वृत्तिन् महाभारत
भीम—Expond : यद्वत् एवमुच्यते इत्युक्त्यादौ योः । एतं भोक्ता
is characteristic of an ascetic Cf Sakuntala V.
व्यापारिदं यद्वत् परिचिन्तित्वेन मनसा तद्वत्कर्म मन्ये ह्युपपत्तिरितं गृहमिव ।
अतः प्रवृत्तिमिव कृतं ह्युत्तराश्रयमिव । अतः इव मुनयः । ददमिव रैरागति-
र्जननिदं पुण्यमद्विनयै ॥ योः implies a disposition and hence
cannot appropriately be connected with any such idea as
the detection of the purpose कर्मकोटयता—वेद, like its English
equivalent 'cano,' also means, as here, a 'stick । मनीहारि
—Feminine of मनीहार (a porter) . When मनीहार means 'a gate,'
the term for 'a porter' is मनीहारिन् with its corresponding
feminine मनीहारिणी The office of a door keeper was usually
entrusted to women in those days For the long ॥ in मनी
see note on मनीहार at 76 p 62 इत्युत्तराश्रयमिव—किंवा एवमुच्यते—
Bhanu The maintenance of these ill favoured folk by light
service in the चण्डपुर is a noble mark of ancient civilization

P 104 चन्द्राकृत्यदि—For it is the sup a rise that reunites
the couple separated at night See note on xl 31 p 48.
इतराद्य—The other course viz. of not meeting him. येनान्न—
येनान्न is white

P 105 रजनीकर—By 'वृद्धिस्तारविन.' we have both रजनि
and रजनी

P. 106. अग्नि निर्भरे—A वृद्धिः The peculiar effect
of moonrise on the अग्निमयि, ordinarily called चन्द्राकृत्य, is the
origin of its denomination after the moon शनोद—The शनोद
was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall.
९३ .. तेनेव—i e very fine

P. 107. अस्तमयमयात्—Against the fear of a stumble (both
literal and figurative). The meaning is that the passion of

love took off all fear of a fall from virtue गुर हरणम्—
That in her heart with the senses were not in herself having
all been engrossed in him. निभयमारोप—As if it were a
vehicle इदुदक—See note on इतिवि, under p 46.

P 108 अथान्दरात्रिपल—रात्रिपल is मिला, निष्पत्ति—For
this sense of परिग्रह of Mahabharata—सद्यः समग्रं ज्ञात्वा सर्वं धर्मं धार्य-
परिग्रह । इतिरत्यन्तं विद्वि मेवोदसी यथा ॥ यानि चान्यानि च—So
शब्दानि परिचरिष्ये प्रथमे—परिचरि qualifies both प्राची and पार्श्ववर्ति-
यन्नात मात—A paraphrase of चतुर्दश पार्श्व of the मर्यादासूत्र-
P 42 इत्युमहर ङे—The various flowers were, so to
speak, the arrows of Cupid अन्तः कोप—The inward arrange-
ment (caused by death)

P 109 क्वाकमम ना—Scolding इतिरेव—So पारिजात.

P 110 अभाषाना—अन् as a particle implying belief or
reverence It is always used as a prefix अतुम्भारतम्—
Impossible as it was A हेतुवर्ध विवेचय अञ्जना कुण्डल—For
otherwise she would long have followed in death The
explanation lies in वाचस्पत्यादि प्राणिनि Of Kunara IV 9
कुण्डल वसतीति मक्षिण पक्षोपासद्वयि केतुम् । अथवापद न बोद्ध तमन्त-
कपमज्जना इति ॥ Also ibid 33 यस्मिन् सद वासि कोमुदा सद मधेन त केतु-
वर्ते । ममदा वह्नियार्त्ता इति प्राणिन इति विचरन्तेति ॥ सकृद अनाम—In
the shape of bringing rest to all beings through sleep

P 111. प्रसायाहो—वेत्ता—Her श्लाघाचार, विरोहस्य and
आभरयस were all weeping with her as it were—the lustres of
teeth, flowers dropp ng from the head and rays of light shoot-
ing from the jewels forming respectively their tears तयापि—
रक्षिता—The necklace by suggesting the circumstances connect-
ed with itself could well be expected to have acted as a surety
of love and hence a stay of hope for the interim प्रतीद—For
the use see note on the word under p 90 प्रसुम्भारयेन—The

supplication even in her madness of grief is not void of relevancy at least for believers in ascetic powers.

P 112 चतुरिन्—Also spelt चतुराणम् and more correctly. Literally what is seen through पश्यन्त एव—An instance of a genitive absolute (चतुरिन् वत्) की कालम्—Timed as is natural with a woman. Expound कीस्वभावाद् स्वभावभावेन वा काला योऽस्ति. “ चदन—A point of psychology

P 113 असम्भवादेन—The impossibility obviously lies in the पुनः समागम and not in the प्रायश्चित्त of it पुनः वरम्—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman. Yet it smacks of the characteristic dowdlook with which the womenkind are treated. दुर्गाया कथा—Of course she did not think it so then. It is natural at the present moment when full sixteen years have passed without any indication of the fulfilment of the words. चायेव—A past participle (चि + क्) च पश्यन्—A causal (from चि) बुद्धिः एव—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism

P 114 मातुष्यमान्—Other than this calamity would not have befallen her वरिणि स्वेहस्य—Hence the Mahābhārata मत्स्य इत्युक्तं नृ स्नेह इत्युक्तम् । व्यावर्तितुम्—To dissuade इतिद्वयम्—इतिद्वयः so general must not be the sense here for that would involve a distinction from पुनः, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say चतुरिन् वरम् पश्यन्—See note on the word under p 73 इत्यन्तम्—The trait of a noble soul. Thus Bhāṣya VIII 61 सज्जनैकमतिः कृतवत् । उभयरीकम्—द्वय is a deprecatory term like इह वरिणि वारिभ —We generally do not speak of वरि as वरम् as we do of पञ्च and मूत्र. The use is somewhat unusual मित्राद्यम्—Expound मित्राणां सङ्गानां समाहारः । अन्तर्भवनेन हि द्वि वा । उभयपक्षयोः—चाययोः । ‘वायुनामविकारिणाम् ।’

ERRATA

A—TEXT.

Page	Line.	Incorrect		Correct.
1	6	<i>for</i>	तृप्तः	<i>read</i> तृप्तिः
7	14	"	भूना	" भूय
8	3	"	उग्र	" (उग्रः)
10	5 (from below),		छाय	" छा-.
12	4 (")	"	समैषः	" समैष
17	9	"	नादय	" नादयः
23	12	"	मयो निर्दि	" मनानिर्दि
26	13	"	संतीद	" सप्तति
29	7 (")	"	मुक्तेन	" मुक्तेन
30	4 (")	"	किमप्य	" किमप्य
39	5	"	स्नानोत्तीव.	" स्नानोत्तीव
43	10	"	कश्चि	" कश्चि
43	13	"	यस	" तस
43	4 (")	"	स्वाहा	" स्वाहा
46	2	"	स्वस्व	" स्वस्व
46	4 (")	"	पुत्र	" पुत्र
47	6	"	स्वस्व	" स्वस्व
48	7	"	स्वस्व	" स्वस्व
51	2	"	स्वस्व	" स्वस्व
52	15	"	स्वस्व	" स्वस्व
53	2	"	स्वस्व	" स्वस्व
55	14	<i>after</i>	स्वस्व	<i>add</i> स्वस्व
59	8 (")	<i>for</i>	स्वस्व	<i>read</i> स्वस्व
61	16	"	स्वस्व	" स्वस्व
63	3	"	स्वस्व	" स्वस्व
64	5	"	स्वस्व	" स्वस्व
64	13	"	स्वस्व	" स्वस्व
64	15	"	स्वस्व	" स्वस्व
71	7	"	स्वस्व	" स्वस्व

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्चनीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तदेव कर्मोभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

अनसूया—(कर्षं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननूदजे सन्निहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्)

अथ पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु, अलमेताथद्भिः कुसुमैः । (प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तं प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—ननु विद्मः, हा विद्मः, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मि-

न्नपि पूजार्हं इत्येतादृशं शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽथलोक्य)

न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्योक्ता सुलभकायां

महर्षि । तथा शब्दाऽधिरसपादस्थस्या गत्या प्रतिनिवृत्तः ।

कोऽन्यो हृतयदाद्गन्धुं प्रभवति ।

अनसूया—ननु पाश्यां प्रणम्य निघर्तयन् शब्ददहमधोद-
कमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (तिष्कान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्थ-

लितया गत्या प्रसृष्टं मेऽप्रदस्तात्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोष्पयं

रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवत् स कस्यानुनयं प्रति

वृत्ताति । किमपि पुनः सानुक्रोशं कृतः ।

अनसूया—(लस्मितम्) तस्मिन्वहेतव्ये । कथा ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विनाशित्वा भग-
वन्, प्रथममिति प्रक्षयाविज्ञाततपःप्रभावस्य बुद्धितुल्यजनस्य
भगवत्तत्कोऽपराधो मर्यादितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नाहंति किन्वाभि-
ज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तितव्यते इति मन्त्रयमाण
स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शस्यनिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा
सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति
श्वयं विनन्दम् । तस्मिन्स्त्राधीनोपाया शङ्कन्तता
मविष्यति ।

प्रियंवदा—लखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निवर्तयाव ।
(परिक्षामतः ।)

प्रियंवदा—(शयनोक्त्य अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामद्वस्तोप
हितचदनाऽऽलिखितेन विप्रसखी । भर्तुगतया चिन्तया
आन्मानमपि तेषा विभाजयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे द्वयोरैव सो मुखे एव वृत्तान्तस्तिष्ठतु ।
रक्षितव्या गच्छ प्रकृतिपलया प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकं नयमालिकां सिञ्चति ।
(उमे निष्क्रान्ते ।)

टी १ विष्णुवक्ताः ।